

अथ सागरे स्वतः सटीक ^{नव प्र} रत्नम् ^{नव प्र}

॥ श्रीकाशी विश्वनाथपुरीमें सहस्राकरन घंटा परलाला सीतल नतन के सका नमें नाति।
जीके विद्यासागर यन्त्रालयमें सटीक सागरे स्वतः का पागया जिस्को लेना होय सो चा-सिद्धार्थ
पास विद्यासागर यन्त्रालयमें देवी प्रसाद तिवाडीके पास मिलै रया सवत १९४० का प-संगति

श्रीगणेशायनमः सरस्वत्यैनमः गणपतयेनमः नमस्कृत्य जगन्नाथं रामं राजीवलोचनम् समीतं लक्ष्मणोपेयं
 दास्यावाला नाम्बुद्धिदा मुदाक्रियते वासुदेवेन सरस्वत्याः प्रसादतः २ मंगलाशे निमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्ता
 चाराचग्रन्थसमाप्त्येक्षितप्राप्तिप्रत्युद्वापोहादिप्रतिबन्धकशमापश्रीमद्भगवत्स्तुतिरूपमङ्गलं
 दिनासारस्वतीमिति टिङ्गात्रितिङ्गीप्रक्रियते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यने शब्दा यथा सा प्रक्रिया तस्याश्च सरस्वती प्रोक्तमिति
 च ऋजुत्वं विधीयते तस्या एव च ऋजुत्वभावाच्च दंघटं करोतीति वत्कर्मत्वम् अतएव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्सर्वानि सारस्वती
 तिव्याख्याने वृद्धाच्छेदितः स्यात् तस्य च वृद्धसंज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनित्येन कथंचित्समाधानेऽपि शेषिकारो
 निषेधः सरस्वती प्रोक्त प्रक्रिया करणोऽपि पृषेयादिदोष इत्यादि निरस्तं अभूततद्वावाहकयोगेन प्राप्तावपि महाविभाधानुवृत्तेः नैव यद्यप्यस्य वा
 लव्युत्पादकत्वात्परागमि त्वात्क्रियाफलस्य स्वरितत्रितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति नियमादात्तपदमयुक्तं तथाप्यस्य वेदोक्तानुसंधनतत्त्वतः पर
 त्वाभावात्तज्जन्या पूर्वस्यात्मगामित्वेन वात्मनेपदम् योर्विहस इति दोषविधेर्दोषसंज्ञापूर्वकत्वेनैव तत्तद्विधेः स्यात्तरंगत्वादसिद्धं
 हिरंगमन्तरंग इति वत्वस्यासिद्धत्वाद्वा कुर्वेद इत्यत्र दोषाभावः आरंभादा समाप्तेर्वर्तमानत्वम् अतएव सामीप्ये वर्तमानवद्वेति वा सूत्रपादादिक्रमात्क्रि
 मणा च प्रयोगानुकूलसूत्रादिक्रमकरणादुक्तकरणं अतश्च स्वकपोलकल्पितत्वाद्यनवकाशात्सादात्तरस्वतो प्रणीतत्वेनान्यप्रक्रियोक्तव्यं च केचित्स
 रस्वती संज्ञाकसंन्यासिद्धतत्वेन नवीनसूत्रवृत्त्यादिसूत्रप्रक्रिया करणप्रतिज्ञेति तद्व्याख्याततत्त्वसूत्रसप्रशतं यस्मैददौ सा सात्सरस्वतीत्यादिना स
 र्वदेशप्रसिद्धत्वं च विरुद्धम् ननु ऋजुत्वमात्रं वै विधीयते तदा यांकांचित्प्रक्रिया मनुष्य ऋजुत्वं विधीयतां इत्यत्र आह किं विशिष्टां प्रक्रियां नातिवि
 स्तराम् न अतिविस्तरः शब्दबाह्यल्ययस्यांसा तथातां न अतिविस्तरगतातिविस्तरं इति मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषोवा नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थं न
 कारणा समासात्सानुबन्धकग्रहणं निरनुबन्धकस्येति अनूस्वर इत्यनोदशो ननेति पृथक् यदंवा अयं भावः व्याकरणास्य तावदनादि परंपराप्राप्त

साधुशासनत्वेन ते वाचानंतत्वात्प्राणिन्यादिभिरपि प्रयोगैकशरणाः एवोदगदीनियथोपदिष्टमित्यादिनाऽलासिका नानामेकसाधुत्वाभिधानाद्वा ल-
व्यामाहकविस्तरमसहंन्यापरमकरुणाकरयाश्रीसरस्वत्यापि च वापितुशद्विरीतविधानयोगविभागतंत्रधर्मादिभिः समस्तसाधुशब्दानुशासंत्वा
प्रक्रियांप्रकल्प्यानुभूतिस्वरूपायस्वभक्तायानुभावितासचसर्वातिशयांतामनूद्यऋजुत्वमर्जयतिनसमस्करेशुभां चक्रेप्रक्रियांचतुरोचितानित्येऽभिधाना
दृजुत्वमात्रविधानमयुक्तमिति चेन्नैवं तत्रापि प्रक्रियामनूद्यशुभत्वविधानात्तस्मात्सुष्टुक्तं ननु श्रेयांसि बह्विघ्नातीति श्रेयःसाधनभूते प्रक्रियार्जवकरणो वि-
घ्नेर्भवितव्यमत आह किं कृत्वा परमात्मानं प्रणम्येति पराजगत्कारणात्तयोक्तृष्टामामायाशक्तिर्यस्य स परमः चश्यमायोऽचिन्त्या नंतशक्तिरित्यर्थः परैरूपनि-
षद्भागेः सदनुमानैर्वा मीयते ज्ञायते इति वा परमः अतति विश्वव्याप्तोति विषयानादंते इति वा स आत्मा परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्ष-
णो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तं परं आत्मानमिति पृथक्पदेव वा प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशानयेन नत्वा प्रथमं प्रकर्षे वाचि प्रशब्दप्रयोगः श्रीशब्दादिवत्स्वरूप

॥ श्रीगणेशाय नमः प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नाति विस्तरा ॥

तो मांगलिकत्वादेतदध्येतृणां प्रज्ञाप्रकर्षध्वन्यर्थत्वाच्च पूर्वकालार्थकवाक्पारंभात्पूर्वमाचरणीयत्वं नत्यादेर्द्योत्यते ननु सिद्ध्यर्थं ज्ञातसंबंधं श्रोतुं श्रा-
ताप्रवर्तने शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सत्प्रयोजनं यावत्प्रयोजनं नासौ संबधोन निरूप्यते संबधानभिधायित्वाद्भवेतावदसंगतिरिति प्रयोजनं वक्तव्यमि-
त्यत आह किमर्थं बालधीवृद्धिसिद्धये इति वले कामधेनुत्वाद्भूतं तिचलंति दुर्बोधार्थादिनिवालाः शब्दव्युत्पत्तिरहितास्तेषां धियो वृद्धियुत्पत्तिस्तस्याः
सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यैव अर्थभावः रसोद्गमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनानीत्यादि महाभाष्याक्तव्याकरणाप्रयोजनानां रसाद्यपि पदत्रोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनं
नतदप्यन्यतः सिद्धेरन्यसिद्धेस्ततोपिवेत्यादिना तंत्रवार्तिककारैरध्ययनादिभिरेव वेदपाठस्येवरक्षादेशपितत एव संभवान्नातीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केव-
लं साधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञायते विचारविशेषश्च विस्तरभयान्नैहोक्तः अत्र च प्रक्रियार्जवं विषयः बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनं जन्यजनक
॥ भावः संबंधः शब्दव्युक्ति आधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयमपि ततस्तदैः समस्तचि ॥ १॥

नेन तत्संदेह निरास संभवात् अन्यस्त्वस्याद्यसूत्रत्वेन संधिसूत्राणां मसिद्धत्वात् तदभाव इत्याह तदप्यसत्त्वाकरणा स्यात् नादित्वेनातोत्थुरित्यादाविवस-
 धिसंभवात् केचित्तेषां निपातान्तः पाठान्निपात एकाजनादि-ति प्रगृह्यत्वात्सुतप्रगृह्याच्चीति प्रकृतिभावमाहुः अपरे तु षट्पदत्वेन वाक्यत्वात् संहि-
 तैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु साविवक्षामपेक्षत इति वचनाद्विवक्षाभावात्संध्यभाव इत्याहुः एवं चास्मिन् ग्रंथसंगतिरपि द-
 तरे तु द्विपदमेव कुर्वते संध्यभावस्तु पूर्वयुतैवेत्याहुस्तेषामुत्तरग्रंथविरोधः ननु समानादिति महासंज्ञाविज्ञानात् समानंतुल्यमानं परिमाणमित्यन्वय-
 त्वाद्भिन्नस्वरूपाणामेषां कथं समानत्वमिति चेत् सत्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तसमाहारसानुनासिकनिरनुनासिकसंयुतविरुविरुतादिभिरेतैः समान-
 मानत्वादान्वर्थ्येन नुवर्णपरिगणनमन्तरेण संज्ञाविधानानुपपत्तेरर्थे क्वादेकं वाक्यसाक्षात्वेद्विभागे स्यादित्येके नानेन वाक्यभेदप्रसंगादर्थद्वयप्रतिपा-
 दनमयुक्तमित्यत आह अनेनेति वर्णपरिगणनस्यानुषंगिकत्वादर्थद्वयविधानाभावाच्च वाक्यभेदापत्तिरिति भावः प्रत्याह्रियंते संकोच्यंते वर्णयैः प्रतिका-

॥ विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् लौकिकप्रयोगनिष्पन्नये समयमात्रत्वाच्च ॥

यमाह्रियंते वा प्रत्याह्रियंते संकोच्यंते इति वा प्रत्याहारा अवादि संज्ञास्तेषां ग्रहणायेत्यर्थः प्रत्याहाराणां संज्ञारूपत्वात्संज्ञासंग्रहांतः परिगणनं नाक-
 स्मिकं एतेषु सूत्रेष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति वा अवयवावयविनोरभे-
 दोपचारात्सूत्रावयववर्णाभिप्रायेण वावक्तुमिष्टो विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावसत्त्वं तस्मात् ॥ ३ ॥ ततः किमत आह विवक्षितस्त्विति अत्र
 यद्यपि संधिर्विवक्षित एव भवति विवक्षितः संधिरेव भवतीत्युभयथापि नियमासंभवः एकपदादौ विवक्षाभावेऽपि संधेरावश्यकत्वात् ईदृशे दत्तानां द्विवच-
 नांतानामेकस्वराणां निपातानां च शतशो विवक्षायामपि संध्यसंभवाच्च तथापि विशेषार्थानुशब्दाद्वाक्यवित्प्रयत्नं नियमस्यावगम्यते विवक्षाभावे हेतुमाह
 लौकिकेति लोके भवति लौकिकावालास्तेषां प्रयोगज्ञानाय अथवा लौकिकप्रयोगादद्यानयादयोऽनादिवद्दप्रयोगास्तत्सिद्धये समयः संकेतस्तन्मात्रत्वाद्
 पदेशेऽजनुनासिक इत्यादौ कुत्वाभाव इत्यापि संध्यभाव इति भावः द्विपदत्वपक्षे वाऽप्यं हेतुः चकारो निपातत्वादिह हेतुं तत्सूचनार्थः ननु परिगणितानां

सा-दी-
सा-प्र-
३

पञ्चानामेव समानत्वे गंगानामित्यादौ दीर्घवर्णादीनां समानकार्यं न स्यादित्यतः सूत्रान्तरमवतारयति ह्रस्वेति ह्रस्वश्च दीर्घश्च झुतश्च भेदश्च ते भेदाश्चोदात्ता-
दयः एतेषामित्यनन्तरोक्तसमानानामित्यर्थः समानावर्णाः सवर्णा इत्यन्वर्थता विज्ञानात् समानस्थानप्रयत्नानामेवासावर्णपरस्परमिति ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घ-
झुतैः दीर्घस्य दीर्घझुतह्रस्वैः झुतस्य झुतह्रस्वदीर्घैः सवर्णात्वं तत्तत्सवर्णग्रहणो सवर्णस्यापि ग्रहणमिति ह्रस्वसर्वर्णानां दीर्घादीनामपि समानत्वात् कार्यं भवत्ये-
वेति भावः ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्य रलयोः सावर्ण्यस्य च वस्य मारात्वात् तयोस्तदंशभेदनिबन्धनत्वात् ननु ह्रस्वादिसंज्ञाविधानमन्तरेणातत्स्वरूपा प्रत्ययान-
त्सावर्ण्यसंभव इत्यत आह लोकादिति शेषस्यानुक्तस्य लोकोऽनादिरुह्य व्यवहारप्रसिद्धेः आदिनोदात्तादिसंज्ञा माहमीयने इति मात्राऽति सूक्ष्मसमयावस्था-
एकामात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रः एवमपरत्रापि तदुक्तम् एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो हि मात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्र झुतुतोऽज्ञो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकमिति

। ह्रस्वदीर्घझुतभेदाः सवर्णाः एतेषां ह्रस्वदीर्घझुतभेदाः परस्परं सवर्णाभरणं ते लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्य-
तितोलोक्त एव ह्रस्वादिसंज्ञाज्ञातव्या एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः झुतः व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकं एषामन्य-
पुदात्तादिभेदाः सन्ति उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः नीचैरनुदात्तः समवृत्त्या स्वरितः ॥ ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि एषां
ह्रस्वान् सन्ति उभये स्वराः अकारादयः पञ्च चत्वार एकारादय उभये स्वरा उच्यन्ते ॥

उच्चैरिति स्थानविशेषां नवर्णानां तथा च अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वा मूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ चतालु च स्थानानि तेषु चोच्चनीच-
समभेदात् त्रयोऽंशस्तत्र नाभिदेशदूर्ध्वमाक्रम्य मूर्द्धी च भिघातादूर्णा भिव्यक्तिसूत्रोच्चभागेऽभिव्यक्त उदात्तः नीचभागेऽनुदात्तः समभागे स्वरित इत्यर्थः ए-
ऐ पञ्चपदं द्विपदं वा पूर्ववत् संध्यभावादि च संधेर्जातानी वा क्षराणि संध्यक्षराणीति पञ्कजादिबदवयवव्युत्पत्तिसद्भावादन्वर्थता अतो नाकारादिसंकरः।
द्विमात्रत्वेन ह्रस्वभेदाभावः ह्रस्वान् संतीत्युक्त्वा च दीर्घझुतोदात्तादयो भेदाः संतीत्युक्तं भवति भये वर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः एवं च अइ उ ऋ वर्यानां
ह्रस्वोदात्तसानुनासिकादिभेदैरष्टादशभेदभिन्नत्वमूलवर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावात् लृवर्णसंध्यक्षराणां ॥ द्वादश द्वादशे भेदव ॥

राम
३

त्वम् ते च स्वरप्रक्रियायामेवोपयुक्ता इति नात्रोक्ताः उभये रसमुदायद्वयपरामर्शकत्वादुभयशब्दप्रयुक्तिस्य च द्विवचनांत प्रयोगाभावाद्गोविंदस्य
वावहुवचनम् समानसंज्ञकाः सन्ध्यस्वरसंज्ञकाश्चोभयेवर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः ॥ ॐ ॥ अवर्ज्याः रश्मिर्वर्णवर्ज्यं नित्यजं नित्यवर्ज्याः अवर्ज्याः
भिन्नाश्च वर्णास्वरहितावेत्यर्थः अत्र केचित्कालापासुरारिणश्चतुर्दशस्वरादशसमानाद्वादशनामिन इत्याहुस्तदयुक्तम् उभयशब्दस्य पूर्वोक्तसमान
संज्ञकपंचवर्णसंध्यस्वरसंज्ञकचतुर्वर्णपरामर्शकत्वेन रुजि रुद्याख्यानातद्भेदानामुपादानाच्चतुर्दशत्वेद्वादशत्वेऽपरभेदपरित्यागे मानाभावान् तस्मा

अवर्जानामिनः अवर्णवर्जः स्वरानामिन उच्यते अनुक्रांतास्त्वावस्वराः प्रत्याहारं जिग्राहपिषया व्यंजनान्यनुक्रामति
हयवरलज्जणनडमरुधधभजडदगवखफकुठयचटतकपशषस आद्यंताभ्यां प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यंताभ्यामेतेवर्णा
ग्राद्याः आदिर्वर्णान्येन सह गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः तथाहि आकारोवकारेण सह गृह्यमाणोऽव प्रत्याहारः सच अइ
उक्रलृएऐओऔहयवरल जणनडमरुधधभजडदगवइत्येतावत्संख्याकः संपद्यते चटतकपइति चप प्रत्याहारः सच अ
इउक्रलृएऐहारः रुढधधभइतिरुभ प्रत्याहारः जणनडमइतित्रम प्रत्याहारः एवं यत्रयत्रयेन येन प्रत्याहारेण कृत्यं सतत्रत
त्रग्राद्यः संख्या नियमस्तु नास्ति ह सा व्यंजनानि हकारादयः सकारान्तावर्णा ह सा व्यंजनानि भवन्ति ॥८॥ त्वंचसमानाः नस्वराः अ
ष्टौनामिनः ततद्देहाश्चतसंज्ञकाः उक्तानुवादपूर्वमुत्तरग्रंथं संवधाति अनुक्रांता इत्यादिग्राहपितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा तथा आद्यंता
भ्याम् प्रत्याहारा इति अधिकारसूत्रं पूर्वतोऽनुवर्तते ततश्चाद्यंताभ्यां वर्णाभ्यां गृह्यमाणाः प्रत्याहारसंज्ञका भवन्ति संज्ञाविधानसामर्थ्यात्ते मध्यगानामाद्यंतवर्णा
नां च ग्राहका भवन्ति तस्यैः तन्नामातावाद्यंतभागे तन्नामावस्तुतस्तु आद्यंतेति साङ्केतिकंष्टयकं ततश्चाभ्यामाद्यंतवर्णाभ्यां गृह्यमाणा आद्यंतवर्णा संज्ञका इत्यर्थः
आद्यंतवर्णैर्नामयस्य स तथा संख्या नियमस्त्विति एतावंत एवेति संख्यायानियमः प्रतिकार्ये माह रणात्कार्याणां चानंतत्वान्नियमाभाव इत्यर्थः ॥९॥ १०॥

पू.
सा. टी.
सा. प्र.
४

केचित्तु यत्र यत्र येन येनेत्युक्त्याऽनियमप्रसंग आहुः संख्येति अनियमः आनन्त्यं नास्ति विंशतिर्वेन नियमात् तदुक्तं भवतल एकैकस्माद्वाभ्यामथस्याः
त्यवौ चतुर्भ्यस्तः सः षड्भ्यः स्यादित्यप्रत्याहाराश्च विंशतिर्नैयादिति तथा हि रुभ अव कृत इल यन जम रुय चप खय पय अव हव रुव जव हस वसर स भ
स खस शसन नुभोस्प्रभृतिप्रत्याहाराणामनेकेषां कथयिष्यमाणत्वात्कथं विंशतित्वं न च वर्णसमाम्नायसूत्रस्य वर्णो विंशतित्वमिति वाच्यम् औनिपात इ
त्यादावेकस्वरत्वप्राप्ते औदित्यस्य वर्णसमाम्नायसूत्रस्थैरेव वर्णैः प्रत्याहारस्य ग्रहिष्यमाणत्वादिति चेत्सत्यम् वर्णसमाम्नायसूत्रस्य ह्रसैर्विंशतित्वनि
यमात् अन्यथारप्रत्याहाराधिको एकचत्वारिंशन्नियमोऽपि न स्यात् हसाः २ हसप्रत्याहारसंज्ञान्वर्णाननूद्य व्यंजनसंज्ञाविधीयन्ते तदेव विट्ठरोति हकारादय
इति हसप्रत्याहारद्वारेण व्यंजनव्यवहारे सिद्धे व्यंजनसंज्ञाभिधानं पूर्वप्रसिद्धसंज्ञासंग्रहार्थं विगतं अंजनं स्वररूपं यस्मात्तत् व्यंजनं ॥ ३ ॥ तदेवाह स्वाही
नमिति स्वरेभ्यो हीनमन्यत्र रहितमिति व्याख्याने आत्माश्रयापत्यास्वरेषु स्वराभावातेषामपि व्यंजनत्वमापद्येत भावप्रधाननिर्देशात्स्वरहीनमिति वाच्यं न

स्वरहीनं व्यंजनं तेष्वकारः सुखमुखौ चारणार्थत्वादित्संज्ञको भवति कार्ययेत प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यो यो
चार्यमाणो वर्णादित्संज्ञको भवति यस्येत्संज्ञातस्य लोपः वर्णादर्शनं लोपः वर्णाविरोधो लोपः मित्रवदागमः शत्रुवदादेशः
नुहसा व्यंजनानी न्युक्तत्वाद्दुसांतर्वर्तिनोऽप्यकारस्य व्यंजनत्वं स्यादत आह तेष्विनिश्चिष्टो चारणस्य कर्तुं मशकत्वात्तरित्तरणार्थोपातनरेरिव तन्निवृत्तापु
नः स नोपादेय इत्यर्थः एतिगच्छतीति इतंगता इत्यर्थः इत्संज्ञासूत्रमाह कार्ययेति तादर्थ्ये चतुर्थी कार्यार्थत्वं च प्रत्ययादिष्वेवेति प्रत्ययाद्यतिरिक्त इ
न्युक्तम् प्रत्यय आदिर्येषां ते प्रत्ययादय इति तदुपासं विज्ञानवद्ब्रीहेः प्रत्यय आगम आदेशात्तु सूत्रगण उणादि वार्तिकलिङ्गानुशासनान्यादि
ना गृह्यन्ते एभ्योऽतिरिक्तो भिन्नः तत्र वर्तमानोप्यतत्कार्यकारी कार्ययेत रव्यावृत्तिस्थाननियमनुमागमाद्यर्थदिरूपायेत्यर्थः अथवा प्रत्ययः प्र
तीतिः प्रयोज्यवृद्धबोधः तस्यादिः प्रयोजकवृद्धप्रयोगस्तद्रहितः व्यवहारावस्थायां स वर्तमान इत्यर्थः इत्संज्ञकस्य लोप इत्येव वक्तव्ये यस्य तस्येति
॥ ग्रहणं सर्वस्येत्संज्ञकस्य लोपार्थः अन्य ॥

थात्रिदुडुप्रभृतीनामित्संज्ञानांलोपलक्षणे आदेशे क्रियमाणे षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यैवस्यात्लोपस्वरूपमाहवर्णोतिवर्णानां आवाणत्वेन स्वतएवादर्शनात्तद्विधे
वदृशिः अवणार्थः वर्णावणमित्यर्थः एकवर्णो विनाश्यापोत्यतिप्रतिबंधाद्वर्णाभ्यां विरुध्यते वर्णो विरुणाद्विदतिवावर्णविरोधः ॥ १ ॥ स्वगनंतरितेति स्वरेरकारादि
भिरनंतरिता अव्यवहिताः हसौ च हसाश्च हसाश्च हसा इत्येकशेषाद्वयोरपि स्वराव्यवहितयोः संज्ञासंयोग इत्येक्यचनेन वृत्त्यवनमिति वत्समुदायसंज्ञा कुचुटतुष
इतिवर्ज्जतेमुखग्रहणार्थं विजातीया एषु प्रसारवर्जनाद्वावर्गः सजातीयवर्णसमूहस्तद्वाहका इत्यर्थः संज्ञान्वर्थक्यादुकारानुबंधित्वाच्च पंचवर्णाग्राहित्वेन तथोक्त

स्वरानंतरिताहसाः संयोगः कुचुटुतुपुवर्गाः उकारः पंचवर्गपरिग्रहणार्थः अंरेदोनामिनोगुणः नामिस्थानिकाग्रए ओएतेगुणसंज्ञ
का भवन्ति आरे औ वृद्धिः आ आर ए ओ एते वृद्धिसंज्ञका भवन्ति अंत्यस्वरादिष्टिः अंत्योयः स्वरस्तदादिर्वर्णाः सटिसंज्ञको भवन्ति अंत्यात्प
र्वोपधा अंत्यात् वर्णमात्रात् पूर्वोयो वर्गः स उपधा संज्ञको भवन्ति असंयोगादिपरोह्रस्वो लघुः विसर्गो नुस्वारसंयोगादिपरोदीर्घश्च गुरुः
मुखनासिकावचनो नुनासिकः मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्गोऽनुनासिकः द्विविंदुर्विसर्गः शिरोविंदुरनुस्वारः अकुहविसर्जना
यानां कण्ठः द्रुचुयशानां तालुः कटुरषाणां मूर्द्धालुतुलसां नादंताः उपपध्मानीयानां मोष्ठो जमडगानां नासिका चः क इति जि
ह्वा मूलीयः श्पदत्युपध्मानीयः अं इत्यनुस्वारः अः इति विसर्गः ॥ ९ ॥ मु अकारात् पंचमेव वर्णस्तमाहः पंचकग्रहे उकारस्तत्र विख्यातो ना न्या

भवितुमर्हतीति अरेहोनामिनइतिस्थानषष्ठी अनियतसंबंधायास्तस्याः सत्वात् एते चानिर्दिष्टस्यानागुणात्वेनविधीयमानानामिनएवस्थानिनो भवन्तीत्यर्थः विपरीतनिर्देशोनामिष्वकारावध्यर्थः तेन अरक्र । अस्थाने एवेत्यादित्रय एवनामिनः स्थानिनः लृकारस्यत्वल्सावर्णात् ततश्च यातिगायनीत्यादेशगुणाप्रसंगः निवर्तमानयोर्मध्यपाठान्नामिनोनानुवृत्तिः आरे औ आइति हिमात्रग्रहणसामर्थ्यात् न ह्रस्वस्य वृद्धिसंज्ञा अकारस्य आकारो वृद्धिः शेषपूर्ववत् अन्यस्वरदिशि अंत्यः स्वर आदि आदिभूतसामिष्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवेऽपि च आदिशब्दं तु मेधावी चतुष्वयैषु लक्षयेत् अवयवो यस्य स इति तद्गुणसंविज्ञानेन तत्सहितो वर्गोऽस्ति

पू.
सा. टी.
सा. प्र.
५

अत्यस्वरमात्रसगर्वआद्यंतवदेकस्मिन्नितिसएवारिरनश्चअंत्यत् अत्यादितिसामान्यनिर्देशादृशमात्रादित्युक्तम् असंयोगादीतिनसंयोगादिः संयोगविसर्गा
नुस्वाराः परेयस्यसतथाविसर्गादिपरस्यह्रस्वस्यापिगुरुत्वम् तदुक्तम् संयुक्ताद्यं दीर्घमानुस्वारं विसर्गसंमिश्रविज्ञेयमक्षरं गुरुपादांतस्थं विकल्पेनेतिमुखनासि
काभ्यामितिनासिकामनुगतोऽनुनासिकोवर्णधर्मस्तदभेदोयच्चागदृशोपियद्यपिद्वंद्वश्चप्राणिनूर्यसेनांगानमित्येकवद्भावविधेर्मुखनासिकाभ्यामित्युक्तं तथा
प्यत्रनासिकाशब्देनलक्षणयोच्चारणस्थानयोर्नासाविवरयोरभिधानाच्चुरेनयुक्तानासिकेतिनत्युरुपाश्रयणात्साधुत्वम् यद्दालक्षणहेत्वोरिति सूत्रेमुखनासि
काभ्यामितिभाष्येचप्रयोगाद्भाषकादेकवद्भावानित्यत्वम् अतएवग्रीवाकुक्षिललाटेषुनित्यंस्वेदः प्रशस्यतेपातितैरथनागाश्चैरित्यादिप्रयोगः रक्षितेनदधिपयआ

इतिसंज्ञाप्रक्रियाअधुनास्वरसंधिर्विधीयतेइयंस्वरेइवर्णोयत्वमापद्यतेस्वरेपरेतदधियानयइतिस्थितेदधयआनयइतितावत्
भवतिहसेहसःस्वरात्परेरेफहकारवर्जितोहसोहसेपरेदिर्भवति इतिधकारस्यद्वित्वंपुनर्द्वित्वेप्राप्तेनद्विरुक्तस्यद्विरुक्तिः। द्वित्ववि
धानुसामर्थ्यात्तद्वावेवशिष्येते अन्येहसालुप्येतेरुभेजवाःरुसानांरुभेपरेजवाभवन्ति इतिपूर्वधकारस्यदकारःसवर्णात्वादृग्योवर्ण
रासर्वेणाइतिवचनान् यथासंख्यंवावक्तव्यंस्वरहीनंपरेणासंयोज्यंदध्यानयइतिसिद्धं गौरीश्रवः॥ देगकृतिगणात्वादेकवद्भावभाव

उक्तः। ॥ इतिसंध्युपयोगीसंज्ञाप्रक्रियाउपोद्घातसंगत्यासंज्ञानिरूप्यसंधिसूत्रोपजीवकत्वाच्छब्दनिरूपणान् प्राक्संधिनिरूपणं प्रतिजानीतेअधुनेतिसंधि
त्वंचपूर्वोतरान्योन्यमिलितात्मकार्यत्वंस्वराणांप्रथमोद्विष्टत्वेनस्वरसंधिमभिधास्यन्अवर्णस्यचतत्वेनसंध्यभावात्सवर्णोदीर्घःसहेत्यादेश्चपरत्वेनवलवत्वात्
तत्परित्यागेनइवर्णादिक्रमेणोसंधिमाहइयमिति सांकेतिकंप्रथमैकवचनांतंतदुक्तम्सूत्रेविभक्तिर्नैवास्मिन्नौसायन्नदृश्यतेएकद्विवहुवाक्येषुतत्सांकेतिका
मुच्यतेपत्वमितिभावनिर्देशःसस्वरयकारादेशसंदेहाभावार्थः वर्णग्रहणेनसवर्णग्रहणादीर्घकारस्यापिग्रहणमहसेइतिअर्हहसःरचहचहीताभ्यामन्योहे
रेफहकारवर्जितइतिरेफहकाराभ्यामन्यःरेफत्वहकारत्ववर्जितइतिवास्वरादितिङ्गानोह्रस्वादिःस्वरइतिपूर्वसूत्राद्भस्वादित्यनुवृत्तेस्तस्यचस्वर॥

राम
५

भेदत्वात् अतएव दात्रयात्रमित्यादौ दीर्घात्परस्य न द्वित्वमूजातिपदार्थो गीकारात्स्वरे इत्यस्यानुवर्तनेर्वापुर्न द्वित्वाप्रसंगः रुभइतिकेचित् भवेदिति पठन्ति त्वं दं मभ
परतएव जवदर्शनादधिकसंग्रहासंगतेः भृजौ भृज् इत्यादावन्यत्र सौजइति सिद्धेः गोमहिषिन्यायेन सवर्णस्य सवर्ण एव भवतीति भावः यद्यपि रुसानां बहुत्वाज्जावा
नां च त्यत्वाद् दत्रयथासंख्यत्वा संभस्यथापि पंचपंचवर्णसमुदायापेक्षया यथासंख्यत्वप्रसंगादत्रोक्तेर्वा अतएवाग्निमदित्यादौ यथासंख्यत्वेनादेशभावः वक्तव्यस्य प्रयो
गानुसारित्वाद् दानदुक्तमसारस्वतत्वे तु ल्येपि सूत्रवक्तव्ययोर्मिदः प्रवृत्तिर्लेखणात् सूत्रे व्यक्तयेतु प्रयोगतइति अतरंगे संयोगांतलोपेकर्तव्ये वहिरंगयादेशस्यासिद्धत्वा
तदभावः ॥ ३ ॥ रात् अर्हइत्यत्र संश्लिष्टत्वाद् द्वकारस्याप्युपलक्षणात्वा नद्यस्तीत्यादौ हात्परस्यापि ययोर्द्वित्वं यद्यपि माढरकोडिन्यायेन साक्षाच्छिष्टे नरेफस्य हि

अर्हइति विशेषणान्नरेफस्य द्वित्वं किंतु राद्ययोर्हिः स्वरपूर्वाद्रेफात्परो ययोर्हिर्भवति जलतुं विकात्यायेन रेफस्योर्द्वगमनं गौर्यत्रस्वर
इत्यनुवर्तने एव मन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कर्तुं सिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रांतरात्यदानुवृत्तिर्ज्ञातव्या ग्रंथभूयस्त्वभयात्त्रास्माभिरित्यने उ
वम् उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे मधु अत्र मध्वत्र क्रूरमृक् वर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे पितृ अर्थः पितृर्थः लुलमृक् वर्णो लत्वमापद्यते स्वरे
परे लृ अत्रुबंधः एअयू एकारो अप् भवति स्वरे परे ने अनं नयनं ओ अव ओकारो अव भवति स्वरे परे लो अनं मलवनं म् भो अति भवति गवां दे र व
र्णो गं मोक्षादौ वक्तव्यः गो अक्षः गवाक्षः गो इंद्रः गं वंद्रः गो अजिनं मृगवाजिनं प्रऊढः प्रौढः स्वईरिणी स्वैरिणी अक्ष ऊहिनी अक्ष्यो हिरी सेना
त्वनिमित्तत्वेन द्वित्वकार्यित्वबाध एवेति विशेषणवैयर्थ्यं तथा प्यस्यैव प्रपंचार्थमेतदित्येव संध्ये यंङ् नो ह्रस्वादित्यतो द्विरिति अनुवर्तमानेपि द्विरिति पूर्वस्यानित्य
त्वज्ञापनार्थं याषाणपिंडिका न्यायेन त्वधोगमनं कुतो न स्यादप्येरेफस्त्वधो याति पश्चाद्रेफस्य चोर्द्वतानुं विकाशुष्ककाष्ठं च तैलं जलसमागमे यथोर्द्वस्यानमायाति
रेफस्यापदशी गतिः स्वरं दृष्ट्वा त्वधो याति हसस्योपरि गच्छति अवसाने विमर्गः स्यान्निधारे फस्य लक्षणा मयतु गौर्यत्रेत्यत्र द्वित्वं दीर्घादाचार्यणामित्यनेन विरुद्ध
मिति न दसन् दीर्घादाचार्यणामित्यनेन दात्रमित्यादौ दीर्घादचः परस्य परो द्वित्वनिषेधात् आख्यानांतरस्य च भ्रातिविश्रुभितत्वात् ॥

पूः
सा.टी.
सा.प्र.
६

नास्माभिरिति अस्मात्सूत्रादेतत्पदमनुवर्तते इति अस्माभिर्न लिख्यत इत्यर्थः यद्वा आभिः सरस्वतीभिः तत्तत्सूत्रे तत्तत्पदं न आनिरुच्यते स्मेति व्यवहितान्वयः लुप्र
नुबन्धेयस्य सत्तनुबन्धः गम्लुगतावित्यादिः गवादेरिति यद्यपि किन्वाद्यागमनियामकस्याभावाद् व्यवस्था स्यात्तथापि गवादेरिति पञ्चमी निर्देशात् गवादेः परः अवर्ण
स्य आगमः आगमनं भवति केचित्तु गवादेः अप्रत्ययो भवति क्वचिद्वर्णस्य परभूतस्य आगमोऽर्थान्पूर्ववर्णप्रतीत्यर्थः तेन गोजिनमित्यादिसिद्धिरिति व्याख्येयम् अन्ये तु
गो अग्रमित्यादौ क्वचिद्वर्णस्य आगमः अलोप इत्याहुः वस्तुतस्तु वक्तव्यत्वाद्वा शब्दाद्वा गवाक्षः गर्वंद्र इत्यत्र नित्यम् मवेशः गर्वाश इत्यत्र वा गोयं गोजिनमित्यत्र न

क्वचित्स्वरवद्यकारः यथा ध्वपरिमाणो गयूतिः अन्यत्र गवांमिश्रीभावे गयूतिः ऐच्चाय ऐकारो आय भवति स्वरपरे नै अकः नायकाः
औ आव औकारो आव भवति स्वरपरे तौ इहता विहता लोपशवापदान्ते पदान्ते स्थिता नामयादीनां यकारवकारयोर्लोपशवा भवति
स्वरपरे तौ इहता विहता इहते आगताः तयागताः त आगताः पटो इह पटविहयट इह लोपशिपुनने संधिः कुंदसितु भवति हे सखे इति हे
सखयिति हे सखेति एदो तोतः पदान्ते स्थितां देकागदोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति ते अत्र ते त्रपटो अत्र पटो त्रसवर्णो दीर्घः सहस
वर्णस्य सवर्णो परे सहदीर्घो भवति अद्वा अत्र अद्वा त्रदधिदहदधाह भानु उदयं भानूदयं प्रदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता पूर्व
दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते सामान्य शास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् परेण पूर्ववाधोवा ९ किंतु एदो तोत इत्यवर्णलोपः गो अग्रगोजि

नमिति प्रकृतिभावोपि प्रौढ इत्यत्रावर्णगमस्य वहिरंगेनापि प्रथमं संधिविधानसामर्थ्या नित्यत्वं च मातृ प्राटिभारोहः स्वरं स्वरिणी अक्षोहिणीत्यादयः प्रयोगतो ज्ञे
याः प्रसंगादाह ॥३॥ क्वचिदिति गयूतिः स्त्रीक्रोशयुगमित्यभिधानात् क्वचिदित्युक्तेर्मेवांमिश्रीभावे गयूतिः त्यव अत एव शकार्ये शय्यः जय्यः अन्यत्र होयं मनः तथा
क्रयार्थं प्रसारितो क्रय्यः क्रेयो न्यः एवं गयना व्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः नन्वेनैव लयादिसिद्धावोदोतौ र्यः स्वरदित्यः नारंभणीयमिति चेत्सत्यम् सिद्धे सत्यारभ्यमाणो
विधिर्नियमायेति यादिनिमित्तयोरेवौदोतौ रिति नियमार्थत्वात् अत एव आउयते ओयते इत्यादौ तदभावः योः पूर्वसूत्रेभ्योऽयादीननुवर्त्य व्याचष्टे अयादीनामिति ॥

राम
६

ततश्चेतद्वावितानामित्यर्थो न वृक्षं वृश्नीति वृक्षवृत्तमाचष्टे इत्यर्थे णिचिदिलोपे वृक्षयति ततः किपिणि लोपे वृक्षवद्वहेत्यादौ लोपाभावः लोपशीति न प्र-
वर्तयत्यर्थः दण्डिचित्वादावुत्तरकार्ये भवत्येव यद्यपि राजभिरित्यत्रोत्तरकार्यं तथापि तस्मिन्सति पूर्वकार्यस्याभावात् तदभावः वक्तव्यत्वात्पुन-
रत्यधिकोपादानस्याधिकार्यत्वाद्वा राजाश्वद्वयसंधिः यत्तु संधिग्रहणात्संधिसूत्रेणोपशिसंधिप्रतिषेधाद्वा राजाश्वद्वयसंधिर्भव-
त्येवेति तदसत् राजभिरित्यादौ तत्रसंगात् वस्तुतस्तु पुनः पदोपादानाद्यन्निमित्तकस्संधिर्वतस्तन्निमित्तकः पुनस्संधिर्नैत्यर्थः एदोतोतः तपरः करणं
सुरवोच्चारणार्थं अत इत्यत्रनुतावन्मात्रार्थम् वक्ष्यमाणसामान्यविशेषन्यायेनास्य विशेषणान्तरत्वात्तिरवकाशत्वाच्च नापवोसवर्णोसवर्णस्यैवसवर्णो
परत्वमिति सवर्णस्येत्युक्तम् सहेति पूर्वपरयोरेकादेशसंपादनार्थं दर्शयित्वा दौयत्वस्यापि प्राप्तावाह सामान्येति बहुव्यापकं सामान्यम् भवत्यव्यापकोवि

प्रायशो दृश्यतामिह अदृष्टं अवर्णोद्वर्णोपरेसहस्रं भवति तवददंतेवेदं ममददं ममेदं हलादेशीषादौ टेलोपोवक्तव्यः हलर्दे-
षा हलीषा लांगलर्देषा लांगलीषा मनसर्देषा मनीषा ओमिच ओमिपरेनित्यं टेलोपोभवति अद्यओम् अद्योम् उओ अव-
र्णोउवर्णोपरेसहस्रचिदाभभवति ऋणां ऋणां शित्कृतः शित्तार्तः लृअल् अवर्णलृवर्णोपरेसहस्रं भवति तवल्लकारः
तवल्लकारः लृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वावक्तव्यम् होतृलृकारः होतृकारः होलृकारः ॥ ८ ॥ शेषः शासनात् शास्त्रं सूत्रम् उत्सर्गापवा-

दयोरपवादो वल्लवानित्यर्थः व्यक्तिपदार्थो गीकारे प्रत्येकं वाक्यपरिसमासे विशेषत्वाविशेषात्पक्षान्तरं परेण पूर्ववाधोवेति परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्ग-
प्रवर्तत इति न्यायेन सन्निर्वाहनिषेधवत्तत्र वाक्यकल्पनैवनेति भावः सौत्रक्रमाद्यौर्वाच्यम् ॥ ९ ॥ प्रायश इति परशब्दस्येष्टत्वात्पूर्वणापि कचित्
रवाधर्ह इति द्योत्यते द्योर्लोपश्चेत्यतो भगवत्कलुषावानुवृत्तेस्तस्य च निपातत्वेनानेकार्थः होतृलृकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे ऋकारो वापक्षे प्रकृति-
भावोपि वापक्षे दीर्घश्चेति रूपत्रयम् होतृलृकार इत्यादौ ऋकारलृकारयोर्वा लृपक्षे ऋवर्णयोः सवर्णत्वात् दीर्घलृकाराभाववादिमते दीर्घः ऋ इत्यादि
हलदिरिति वक्तव्यत्वात्कचित् विकल्पेन क्वचिन्नित्यमिति ततश्चावर्णो लोपसर्गस्येदादौ धातोर्दिलोपात्ते जने प्रोषतीत्यादि एडादौ सुक्या ॥ ९ ॥

५
 सा-टी नौवेति उपेडकीपति उपेडकीयति प्रोधीयति प्रोधीयतीत्यादि शकंधः कर्कस्यः कुलटासीमनंश्चकेशेव अन्यत्र सीमांतः पतंजलिः सारंगदत्तादौ नित्य
 सा-प्र मेव अद्येवेत्यादावनवधारणार्थे एव अवधारणोत्तु अद्येव गुरुतया ओमिशिवायोनमः शिव आदहीत्यत्र धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमित्यंतरंगत्वादादाव
 ७ कारेकृते योन्युभयोः स्थाने भवतिलभतेऽसावन्यतमम्यदेशमित्याडनाडे कादेशस्याद्धावादा अवर्णान्नस्पटिलोपाच्छिवेहीत्यादितया यटतइतीत्यादाव
 द्विरुक्तस्थानेकस्वरस्याव्यक्तानुकरणस्यादंतस्य इतो टिलोपात्तयतितीत्यादि द्विरुक्तस्य त्वस्य एयोदरादिव द्विकल्पेन वर्णनाशा न्यटत्परेति पटत्पटदितोत्यादि एव
 मन्यत्रापि प्रयोगतो ज्ञेयम् कचिदिति सुस्वार्तइत्यादौ तृतीया समासे वाचे कृते परे तथा प्राणमित्यादौ प्रवत्सतरकं वलवसनक्रणदशानामृणोपरैस्वमुपादे

रलयोः सावर्ण्यवावक्तव्यम् परिश्रंकः पर्यंकः पत्संकः एरेरे अवर्ण एकारे एकारे च परे सह एकारो भवति तव एषात वैषात वरेश्च
 र्यम् तवैश्वर्यम् ओओओ अवर्ण ओकारे च परे सह ओकारो भवति तव ओदनं तवौदनं तव ओनित्यंतवौनित्यं ओष्टोत्त्वौ समासे
 अवर्ण ओष्टोत्त्वोः पर्यार्वी सह ओत्वं भवति समासे सति विंव ओष्टः विंवोष्टः विंवोष्टः स्थूलोतुः स्थूलोतुः स्थूलोतुः इति स्वरसंधिः
 यप्रकृतिभाव उच्यते नामी अदसो अमी शब्दः संधिनप्राप्नोति अमी आदित्याः अमी उष्णः अमी एडकाः ध्वेद्वित्वे च ऊच ए च ध्वेद्वेका
 रांत ऊकारांत एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिनप्राप्नोति मणी वादिवर्ज अग्नी अत्रपट् अत्रमाले आनयमणी वादौति किम् म
 णीद्वय मणी वरोदसीद्वय रोदसी वदंपतीद्वय दंपतीव औनिपातः आकार ओकार निपात एकस्वरश्च संधिनप्राप्नोति ॥ ६ ॥

निप्रार्कृतीत्यादौ क्रकारादौ धाताववर्णो तोपसर्गस्य तस्मिन् सुव्यातौ त्वस्य वेति उपर्षभीयति उपार्षभीयति तथा लृकारादावपि सार्वर्ण्यमाह लिति प्रात्कारेया
 निप्रत्कारीयति इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ रलयोः सावर्ण्यविधानं तवल्कार इत्यादौ लात्वरस्यापि पयोद्वित्वाद्यर्थमनवैवं वलेनेत्यादावपि राश्रितं रात्वमाप
 द्येतेति वाच्यं वक्तव्यत्वेन संधिकार्य एवानयोः सावर्ण्यविधानात् ओष्टोत्त्वोः वा ओइति च्छेदः यद्यपि द्वे द्वे धीति ओतोः पूर्वनिपातप्राप्तिस्तथापीन्द्रापीव
 त् घ्यंताजाद्यदंतयो घ्यंतं परमिति परत्वम् वा शब्दात् समासे एव नेह तवौष्टः इति सारस्वतप्रसादि स्वरसंधिः प्रकृत्या यथावस्थितस्वरूपेण भवने प्रकृतिभा

नामीरध्वोर्लोपश्चेत्यतोवानुवृत्तेस्तस्यबुध्यवस्थितार्थत्वकल्पनेनलोकाच्चादसएवामीशब्दस्यप्रकृतिभावादस्यायातिभिषगृहेत्यादावामोरोगस्योस्या॥
 स्तीत्यमीत्यस्यप्रकृतिभावाभावः वस्तुतस्तुअमीर्इतिच्छेदः एवंचर्दकारांतोऽमीत्यर्थः सच्चादसएवसंभवतिरोगिवाचिकस्येन्नन्तत्वात् नेतिपोगविभा
 गाद्विस्मोइतिविष्मइतिविष्मवितिइत्यादौसंबुद्धावोकारांतस्यावैदिकेइतौपरेवाप्रकृतिभावः तथेगंतस्यासमासेऽसवर्णोस्वरेवाप्रकृतिभावः वाशब्दा
 देवचह्रस्वत्वमपिवेतिचक्रीअत्रत्रकिअत्रचक्र्यत्रेत्यादितथाऽगंतस्यऋतिपरेप्रकृतिभावह्रस्वत्वतदभावाइतिब्रह्मऋषिः ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिरित्या
 दयोद्देश्याः नामितिहृतसंधिनिर्देशात्पूर्वगासंध्यनिषेधः प्वे १ हित्वेइतिसामान्योक्तेः पचेतेअत्रेत्यादावपिप्रकृतिभावत्वम् प्वेइत्यस्यप्रकृतिशब्दवि
 शेषगतात्वात् येनविधिसुदंतस्येतिनदंतत्वोक्तिः औआओऔइतिच्छेदाच्चतुष्पदंहिपदंवाअवर्णस्यऔकारेणसहोच्चारितस्यऔइतिप्रत्याहारदेक

आएवंमन्यसेनोअत्रस्यातव्यं उउतिष्ठ अअपेहि इदंइदंपश्यहेहयोपिप्लुतःप्लुतश्चसंधिनप्राप्नोतिदेवदत्त ३ एहिदूरादाह्वाने
 टेःप्लुतःदूरादाह्वानेगानेरोदनेविचारेचटेःप्लुतोभवतिइति प्रकृतिभावः अथव्यंजनकार्यमुच्यतेचपाअवेजवाः पदांतेवर्तमानाश्चपाः
 जवाभवेत्यवेपरेषट्अत्रषडत्रवाक्यथा वाग्यथात्रमेजमावापदांतेवर्तमानाश्चपाः जमेपरेत्रमावाभवति वाक् मात्रंवागमात्रंवा
 इमात्रंषट्ममषट्ममषराममचपाच्छशः चपादुत्तरस्यशकारस्यहोवाभवतिअवेपरेवाक्शूरः वाक्कूरः होरुभाः चपादुत्तरस्यहका

स्वरावाप्तिः औकारेआवादेशेवकारलोपश्चिसूत्रस्यछांदसत्वाअयणोत्संधिः द्विपदत्वपक्षेकेचिदेकशेषमाहलम् ॥रस्यरुभावाभवति ॥१॥
 न्दंविभक्तिपरत्वाभावात् निपातइतिप्रत्येकंसंवध्यतेआइतिनिरनुबंधकग्रहणान्निरनुबंधककग्रहणेनसानुबंधकस्येतिआडोननिषेधः एतद्वि
 भागश्चोक्तः ईषडर्थेक्रियायोगेमर्ष्यादाभिविधौ चपः एतमातंडितंविद्याह्वाकास्मरणयोरडितंउदाहृतं चओतमैरीक्षसेनत्वंमाममृतादंदतोऽखिलैः
 ॥॥ आएवंसर्ववेदार्थेआएवंसहचोहरेइति एकस्वरत्वादेवसंध्यप्राप्तावविपुनसंपादानसामर्थ्यादोकारस्योकारांतनिपातोपलक्षणत्वम् अत्रापि
 वानुवृत्तेः उजः इतौवेतिउइतिवितितस्मादेवचोजइतौदीर्घसानुनासिकउवर्णादेशश्चवेतिउइतितथाभयः परस्योत्रोचिवोवेतिकिमुक्तंकिमुक्तमिय

पु.
सा-टी-
सा-प्र-
८

यद्यपि दूरत्वमव्यवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिकप्रयत्नाश्रयणेन यत्र अवगांतज्ञेयम आब्दानस्य रोदनाद्युपलक्षणात्वाद्वा नेदृत्याद्युक्तिः तत्र
गानरोदनयोः प्रसिद्धं विचारे अंधः सिद्धासीददुपरि सिद्धासीदित्यादौ एवं वाक्यस्य टेः छुत इत्याद्युद्धं अग्निदीपित्यादि १ इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः च
पाः ३ यद्यपि खसे च पद इति विशेषविधेः प्राकृत्यादाववसाने च पक्षे च पविधानसामर्थ्यादेव तदप्राप्तौ परिशेषादच परत्वप्राप्तौ अवग्रहणं व्यर्थं तथापि
चपाकः शब्दतुल्यतरसूत्रेऽनुवृत्त्यतश्च वाक् श्रोतृतीत्यादौ तदभावः चपानां भूयोपलक्षणाद्विपरीतनिर्देशाद्वा समिधं धनं यस्येति समिधं धनमग्निमज्जन
मित्यादावपि जवाः जमे इति वा शब्दस्य व्यवस्थिता व्यवस्थितविकल्पार्थत्वाच्च यदिति नित्यम् चिन्मयम् यत्तु प्रत्ययजमे नित्यविधेर्वाङ्मात्रमित्येकमेव रूप
पमिति तदयुक्तम् एवं विधिनियामकाभावात् मयदिति नित्यं ता ममित्युक्तेः कालापादिषु प्रत्ययग्रहणं विशेषपरं ज्ञेयम् चपा अवेजवा इत्यतो भूयो भूयो

यद्दुर्गकश्चपस्तदुर्गकश्चतुर्थो भवति तत्तद्विः तद्वि वाक् हरिः वाग्परिः वाग्हरिः स्तोः शुभिश्चुः स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च
शकारेण च वर्गेण च योगेशकारच वर्गो यथा संख्येन भवतः सकारस्य शकारः तवर्गस्य च वर्गः कश्चरति कश्चरति कश्चरति
तत्चित्रं तच्चित्रं तत्शास्त्रं तच्छास्त्रं न शात् शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चतुर्वर्गं न भवति विशनः विशप्रश्नः प्रश्नः शुभिष्टुः स्तोः स
कारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगेष्टुर्भवति सकारस्य षकारः ॥ १ ॥ पलक्षितचपातुत्ते मृन्मयं ककुनायमग्निमन्नयनमित्यादौ भूपा-

नामपित्रमाः चपात् ३ विपरीतनिर्देशोऽसंदेहार्थः अन्यथा कार्यनिरवृत्त्यर्थं कृष्येव कृविधिरिति सन्देहस्यात् जवा इत्यस्याप्यनुवृत्तिर्वाततश्चप
र्वचपा अवेजवाः पश्चात्त्रमा यद्यपि विभक्तिविपरिणामेन चपातुत्तावपि पुनस्तद्ग्रहणमपार्थं तथापि विभक्तिविपरिणामस्यानन्यगतिकत्वेनात्रा
नाश्रयणोपदांत इत्येव नेह विसृपशब्दः २ चपा अवेजवा इत्यतो मंडकमुत्तिन्यायेन विभक्तिविपरिणामेन पंचम्यंतजवातुत्तेः रूपोपलक्षितचपा
तुत्तेर्वासमिद्धोमोऽग्निमद्धतंककुत्तमित्यादिसिद्धिः ॥ ३ ॥ यद्दुर्गो गदति अयं भावः चेषवत्वनदवत्त्वमहाप्राणत्वसोप्यत्वादिधर्मैश्चपचतुर्थैर्ह
स्यांतरतमत्वाज्जुहोतीत्यादौ हस्यानेवर्गचतुर्थ्यैर्देशार्थमिदं प्रसंगादत्रोक्तम् अत्र निमित्तनेमितिकयो यथा संख्येनाप्युपपत्तेरिति स्तोः ॥ ३ ॥

राम
८

सचतुश्चेतिसमाहारद्वंद्वेकांदसोलिंगव्यत्ययः अनित्यमागमानुशासनमिति वानुमभावः इतरेतरयोगे वा तत एव वचनव्यत्ययः यद्यप्युकारांतत्वे
नतोः पूर्वनिपातत्वं प्राप्नोति तथा पिश्लिष्टोच्चारणेन लाघवात्सस्यसोप्पत्वादिगुणेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातनियामकस्य वक्तव्यत्वात्सौत्रत्वादापूर्वयत्तुस
युतस्तुरितित्युरुषाश्रयणमिति तदयत्तुस्युरुषेपरपदप्राधान्यात्सकारयुतस्यैव ॥ ३ ॥ तवर्गस्यश्रुत्वविधिप्रसंगात्श्रुभिरिति बहुवचने व्यक्त
भिप्रायेण जात्यभिप्रायेण वा यत्तुस्यान्यादेशयो रिव निमित्तनेमिजिकयोरपि यथा संख्यत्वात्प्राप्तौ तदभावार्थमिति तदपुक्तमन्तदभावस्य नशादिति
निषेधादेव सिद्धेः निमित्तनेमिजिकयो र्यथा संख्यत्वाभावात्सकारस्य शकारचवर्गोभ्यां शः एवं तवर्गस्य शकारचवर्गोभ्यां चवर्गोदत्यर्थः श्वाविति वक्त

तवर्गस्य टवर्गः कस्य षष्ठः कस्य षष्ठः कस्य टीकते कषीकते ततटीकते तटीकते तोल्लिलः तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति ततल्लुना
तितल्लुनाति भवानलिखति भवानलिखति अंतस्यादिप्रभेदाः रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च तत्र सानुनासि
क एव नकारस्य लकारो भवति नषिषकारे तवर्गस्य दुत्वं न भवति भवान्षष्ठः भवान्यष्ठः टोरं त्यात् पदांते वर्तमाना इव गंगोत्तरः
स्य स्तोष्टुर्न भवति षट् नरः षट् नरः षट् सीदंति षट् सीदंति नः ससकृत्तेनांतस्य पदस्य कृते परे सगागमो भवति टिकिता वाद्यंतः
योर्वक्तव्यो टित्वादादौ किंचादंते राजने चित्रं राजंश्चित्रं भवान्तनोति भवान्सनोति शेचक्वानांतस्य पदस्य शे परे वाचगागमो
भवति भवान् ॥ शूरः भवान्छूरः भवान्छूरः भवान्छूरः ॥ ॥ व्येश्रुभिरित्युक्तिरुभयतो योगार्थततश्च राज्ञो यत्तद्व्यादावपि श्रुत्वमन्तश्चि

त्रमित्यत्र कुत्वंतरंगे वहिरंगश्रुत्वस्यासिद्धेस्तदभावः नपि २ नपीति निषेधात्ज्ञापकादत्रापि सकारस्य षकारटवर्गयोगे षकारस्य शातवर्गस्य तयो र्यो
गेटवर्गोदत्यर्थः शेषं पूर्ववत् टीकगतावित्यस्य टीकाते इति तोः ३ एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिरिति पूर्वतः स्तोरनुदत्ते तौरित्युक्त
मूलकारस्य द्वैविध्यात्थानेतरतम इति निरनुनासिकस्थाने निरनुनासिकः सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकार इत्यर्थः नपि २ योति सप्तमीनि
र्देशानल्लोष्टापेष्ट्यादौ पूर्वयोगेष्टुत्वं भवत्येव तौरिति नरदतिनृशब्दस्य प्रथमा बहुवचनांतस्य ॥ १ ॥

पू.
सा.टी.
सा.प्र.
९०

शेतेकशेतेकः षण्डः कषण्डः कः साधुः कस्साधुरित्यादि तथा कः त्सुरित्यादौ शसपरेखसेचसो न भवत्येव तथा खसपरेखसेवा विसर्गलोपात् हरि-
स्फुरतिहरिः स्फुरतीत्यादिकृष्णोः ३ अत्रापिवाग्रहसात्कस्कादिषुः कः पयोरभावे औत्सर्गिकः सः कस्कादयश्चाविहितलक्षणाः प्रयोगतो ज्ञेयाः क-
पावितावितिकेवलयोर्वजाकृतिमजकुं भाकृतिवर्णयो रुच्चारणा संभवात्कपावुयातावित्यर्थः अहः ३ पदांत इत्यनुवर्तते वा शब्दश्चततश्चा-
होभ्यामित्यादावपदांतेन वा शब्दस्य च व्यवस्थितार्थत्वादहरहः अहर्गण इत्यादौ नित्यं अहर्षतिहः यतिरहः यतिरियादौ वा ॥३॥ अरादित्रिष्विति वदव-
चनाद्रूपरात्रिरथंतररम्यादिषुरेफादिषुरेफाभावः अहोरूपं रूपं अहोरात्रं अहोरथंतरं अहोरम्यं मतः ३ यद्यपि कः अर्थद्वयादावाद्वेलोपशब्दतिलोप-
अरात्रिष्विति विशेषणात् अहः रात्रं अहोरात्रं अहः रूपं अहोरूपं अहः रथंतरं अहोरथंतरं अतोऽन्यः अकारात्परस्य विसर्ज-
नीयस्य उकारो भवति अतिपरतः कः अर्थः कोर्थः हवे अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परेकः गतः को गतः देव-
यातिदेवो याति मनः रथः मनोरथः आद्वेलोपश्च अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपशब्दो भवति अवर्णरेदेवाः अत्र देवा अत्र चातः
वांति वाता वांति स्वरेयत्वं वा अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरपरेयत्वं वा भवति देवाः अत्र देवा यत्र भोसः भोस भगोस अघोस इति
त्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपशब्दो भवत्यवे परे भोः एहि भो एहि भो गोः नमस्ते अयोः अहि अघोपाहि नामिनोरः ॥

शयिप्राप्नोति तथापि सावकाशनिर्वकाशयोर्निर्वकाशो वलवानित्युत्त्वविधेर्निर्वकाशत्वादुत्त्वम् उत्त्वे चांतरंगत्वादौकारिकादेशोपश्चादेदोतो-
त इत्यलोपः आत् ३ ननु नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधेर्देसाच्चतस्य संभवात्परिशेषादेवावर्णपरत्वप्राप्तावाह च न अर्थमिति चेत्
मेवम् स्वरेपत्वं वेत्यत्रावर्णात्परस्यैव विसर्जनीयस्य पत्वविध्यर्थत्वात् अन्यथा हरिरेवेत्यादौ पक्षेपविधिप्रसंगात् भोस भगोस अघोस इति
सूत्रे भवद्भगवद्घवच्छब्दनिपातानां प्रत्याहारेण ग्रहणात्त्रिभोष्येभ्यो लोपश्च स्वरपत्वं वेत्यस्यानुवर्तते भी एहीत्याद्यपि यकारस्य लघुप्रयत्नः

॥ तरत्वं च लोकात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम
९०

नामिनः २ यद्यपि हसेभ्यो विसर्जनीयस्यासंभवादवर्गात्परस्य चोत्तलोपशोः सत्वात्परिशेषादेव नामिन इति सिद्धौ नास्य पादानमपार्थक्यं तथापि रेफप्रकृतिकस्य
स्वयेवेत्यत्र नामिन एव यथास्यान्न प्रातः प्रातरित्यादावित्याद्यर्थं यत्तु नामिग्रहणादत्र प्रथमैकवानां तत्त्वं मुत्तरत्रषष्ठैकवचनात्तत्त्वमवसीयत इति तदस
त्तदुपादानेयिसंदेहसत्त्वाद्वाख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः अनुत्पत्त्यात् प्रातः प्रातरित्यादौ कल्पनांतरापाताच्चरेफप्रकृतिकस्येत्यत्र वा शब्दस्य व्यवस्थितान्वयस्य
तार्थत्वेन कटचिगीः करोतीत्यादावनतिप्रसंगः वानुवृत्तेर्लौकाद्या उषते धइत्यादावुषसो नित्यबुधेरः सैषात् २ सञ्च एषश्च सैषं तस्मात् अत्र यद्यपि तदेतदो
हरो विभक्तिलोपे निमित्ताभावेनैमिति कस्याप्यभावात्तदेतदोर्हस इति स्यात् तैरेतैरित्यादावपिलोपप्राप्तिश्च सकार एष शब्दमात्रग्रहणो सो नः पुनः एष शब्दो

नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवेपरे अग्निः अत्र अनिरत्रपदः यजते पदं यजते उषसो रोवुधे उषसो विसर्जनीय
स्य रेफो भवति बुधेपरे उषः बुधः उषर्वुधः रेफप्रकृतिकस्य स्वोपकारेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति गीः पतिः गीष्यति
पतिरः रेफसंवन्धि नो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवेपरे प्रातः अत्र प्रातरत्र अंतःगतः अंतर्गतः मिलोपो दीर्घश्च रेफस्य रेफेपरे लोपो भवति पू
र्वस्य च दीर्घः पुनः रमते पुनारमते शुक्तिः रूप्यात्मना भाति सुर्जः रूप्यात्मना भाति सैषादसै रशब्दादेश शब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोप
श भवति हसेपरे सः चरति स चरति एषः हसति एष हसति सैषादिति संहिता सैषदाशरथी राम सैषाजानुधिष्ठिरः सैषकर्णमहात्यागी
सैषभीमो महाबलः इत्यादौ पादपूरणोऽसंध्यर्थः यदुक्तं लौकिके काये हतदे देवहुलं भवेत्तस्मात् भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टताक्वचिन्ना
तस्य एषां एदुतस्य एष इत्यादावपिलोपप्रसंगस्तथापि किलान्वयः सः कृतस्येत्यानिर्देशादौपकात्तदएव सो व्रतत्साहचर्यं चैषोप्ये ॥ मिनोपशनामिनः ॥
तदइति विज्ञायते एषको रुद्र इत्यादावेष शब्दपरत्वाभावात्तलोपः वानुवृत्तेरसः शिव इत्यादौ नन्समासेपिनवालबोधाय क्रजुत्वेनैव तदेतदोः सेरिति वाच्येऽस्ति
प्रयोजनमाह सैषादितोत्यादिसैषादितियासंहिता इत्यादौ संध्यर्थेत्यन्वयः लोपशि युनर्नसंधिरिति संधिनिषेधात्संधौ सति पादपूरणोऽस्यान्निर्देशात्संधिरित्य

पु.
सा-टी
सा-प्र-
११

वेदे पुनः सर्वविधेरपि नियमो नेत्याह यदुक्तमिति सः भूमिः आददे सः उषोदत्यादौ संधिः नामिनदति योगविभागात् कचिन्नामिनः ॥ ११ ॥ परस्य विसर्जनीयस्य लोपसि संधिः भूमिमित्येतोलुग्वावाहुनर्थान् लातीति बहुलमिति तदर्थानाह कचिदिति विदधातीति विधिः सूत्रम् बहुलमेव बाहुल्यं कुतस्तदित्येतौ निरुक्तमूलतामाह वर्णागम इति धातोः प्रसिद्धौ योऽर्थस्तस्यातिशय उक्तर्षेण योगः स चासावर्थश्च तदर्थः तस्यातिशयः स तथा निरुक्तमवयवव्युत्पत्तिप्रकटनम् पंचप्रकारककथ्यत इत्यर्थः तदुदाहरति वर्णागम इति हि नस्तीति सिंह इत्यत्र हि सिंहस्य मित्यस्य सहसकारयोर्विपर्ययः षोडशेन न परस्य विसर्जनीयस्य कचिल्लोपशभवत्यवेपरे भूमिः आददे भूम्याददे कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिदिभाषा कचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदति वर्णागमो वर्णाविपर्ययश्च षोडशेन वर्णाविकारनाशे धातोस्तदर्थान्तिशये न योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तं वर्णागमो वर्णाविपर्ययः षोडशेन विकारः स्याद्वर्णाशः षोडशेन वर्णाशविकारः भ्यां धातोरतिशयेन यः योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु इति विसर्गसंधिः अथ विभक्तिर्विभाव्यते सा द्विधा स्यादित्यस्यादिश्च विभक्त्यंतं पदं तत्र स्यादिति विभक्तिर्नो म्ना युज्यते अविभक्तिनामविभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपेणामोच्यते कृतद्वितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् तस्मात्सिञ्चौ जस् अस् औशस राभ्यां भिसुडेभ्यां भ्राडसिभ्यां भ्यसुडस् औस् आम् अडि औस् सुप् तस्मात्तन्नाम्नः पराः स्यादयः सप्तविभक्तयो भवन्ति तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमकवचने देवसिद्धिस्थित्वाकार उच्चारणार्थः ॥ ११ ॥

दस्य डत्वेपस्योकारो विकारः षष्ठ्यन्तुगे च विदौ वेत्यभिधानात् षष्ठो मृगविशेषस्येवोदरयस्य स षष्ठोदरयस्य षष्ठतस्तकारनाशः महा मतिशयेन नैतीति मयूरः भ्रमरः अतिशयेन रौतीति भ्रमरः इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे पंचसंधिप्रकरणम् श्रीचंडीश्वरशिष्येण वासुदेवेन हीपिते सारस्वतप्रसादे भूतं च संधिनिरूपणम् अथ विभक्तिर्विभाव्यते विभज्यते कर्तृकर्माद्यर्थो यया सा विभक्तिः विभक्त्यंतमिति विभक्तिः स्वरूपेण कार्यतो वा ते यस्य तत्पदसंज्ञमित्यर्थः नामस्वरूपमाह अविभक्ति रनकारौ द्विविधौ ज्ञेयो पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदाससदृग्याहीनिवेधार्थः ॥

सब
११

प्रसज्यक इति द्विविधो नञ् तत्र प्राधान्यं तु विधेयं तत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् इति नाम संज्ञा विधेः प्रधानत्वात् उत्तरपदस्य
 कत्वाच्चात्र पर्युदासः ततश्च नञ् विद्युक्तमन्य सदृशेऽर्थे इति नञ् युक्तविभक्तेरर्थवत्ता सदृशेऽर्थवति विभक्तिभिन्ने वर्तमानत्वादिभक्तिरहितमर्थवदित्यु
 क्तम्विभक्तीनां प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदंतस्येति विभक्त्यंतभिन्नमित्यर्थः ततश्च कुंडे वृक्षान् अहन् इत्यादौ विभक्त्यंतत्वेन नामत्वाभावाद् स्व नलो
 पादिनञ् अर्थवद्ग्रहणेन धवं वनमित्यादौ नांतावधेर्नामत्वाभावान्नलोपाभावः न च नामत्वेन विभक्त्युत्पत्तौ विभक्त्यंतत्वात् नामत्वाभावान्नलोपा न स्यादि
 ति वाच्यं नाम्नो नलोपशधावित्यत्र धिविषये नलोपनिषेधसामर्थ्यात्पदांतानुवृत्तिसार्थं प्रायनलोपे विभक्त्यंतस्यापि राजेत्यादिषु नामत्वाश्रयणान्त
 न्वः तन्मद्व्यादावनामत्वेऽपिरसादिस्यादिपरत्वाभावान्नरसे इत्यस्य तथैव व्याख्यास्यमानत्वात् ज्ञापकस्यैव मात्रविषयत्वाच्च धातूनां तु विशेषणत्वादि
 विधेर्नामकार्याभावाद्वा तु वर्ज्यमित्युक्तम् अतएव येभ्यः किवंतेभ्यो भू प्रभृतिभ्यस्तिवाह यो न तेभ्यो नामत्वात्प्रादयो भवन्त्येव पाणिनिमतोपहासार्थमा

॥ स्त्रोर्विसर्गः सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवति अधातो रसे पदांते च देवः ॥

हृक्कृत्तद्धितेति केचिदिदं नञ्देरे अप्रत्यय इति प्रत्ययांतमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञां प्रतिषिध्य पुनः प्रतिप्रसवे गौरवमिति भावः यद्यप्यधिश्चि उपकुंभ
 मित्यादौ विभक्त्यंतत्वेन नाम संज्ञान स्यात् तथापि लुग्मावादि विधानसामर्थ्यादिभक्त्युत्पत्तिः वस्तुतः शब्दांतरत्वात् नामत्वमनामसंज्ञाप्रयोजनमाह तस्या
 नृ इति हि पदमष्टपदं वा २ द्वाविंशत्यदं वा तत्र सप्तत्रिकस्य क्रमेण प्रथमा द्वितीयादिसंज्ञा तत्राप्येकैकस्य मेगैकवचनद्विवचन बहुवचनसंज्ञा लोका सिद्धा
 एव प्रथमैकवचनं सित्त्वादिना तत्र तत्र वक्ष्यति अस्य चलिं गार्थे प्रथमेत्यादिभिरेकवाक्यत्वात् तत्राप्युत्पाद्युक्तम् अर्थमात्रस्य कारकविशेषविवक्षाशू
 न्यस्य लिंगादेरर्थस्य विवक्षायां प्रथमा तत्रापि तद्वैकत्वे एकवचनम् ॥ १० ॥ स्त्रोर्विसर्गः २ अत्र वसां रसे इत्यतः रसे पदांते चेत्पथिकारश्च नाम्नो धातोश्च
 ति पदान्यनुवर्तते ततश्चाधातो रसे पदांते च धातोश्च पदांते एव विसर्ग इति विवेकः ततश्चाचका अविभक्त्यादौ भवति न हि स्त्रोर्विभक्तीत्यादौ यद्वा धातोश्च
 ॥ जसे इत्यत्र धातोरिति गविभागे स्त्रोर्विसर्गः पदांते चेति संबंधादेन द्रवधेयम् ॥ ११ ॥

सा.टी. द्वित्वविवक्षायां अर्थमात्रद्वित्वविवक्षायामित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि असुक्तः कित्वा न दंतविधौ यदा गमास्तद्वहणेन गृह्यंत इति पदत्वाद्दिसर्गः सामान्येन विधावप्या
सा.प्र. दावनेवारूपे विशेषाभावेपि कित्करां मध्यविधिनिरासार्थमनवविधानसामर्थ्यादेव मध्येन स्यादिति वाच्यमृतस्य संयोगात् लोपविधेर्दीर्घविधेर्वानिर्वर्तकत्वप्र
१२ संगत् शसि १ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं तथापि त्वरस्यैव अत्र चेत्येति निपमात् अतो न दुहइत्यादौ नातिप्रसङ्गः वर्णमात्राश्रितविधेर

द्वित्वविवक्षायां देवौ बहुत्वविवक्षायां प्रथमा बहुवचने जसजकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं जसीति विशेषणार्थं देव अस इति स्थिते
दीर्घविसर्गो देवाः अकाराज्जसोऽसुक्कचिद्वक्तव्यः देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने देव अस इति स्थिते अमृशमोरस्य समानादुत्तरयोर
मृशमोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः देवं देवौ बहुवचने देवशम इति स्थिते शकारः शसीति विशेषणार्थः सोनः पुसः पुलिं गात्समानादुत्तरस्य स
कारस्य नकारादेशो भवति शसि शसि परं पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति यदा देशस्तद्वद्वति ननु वर्णमात्रविधौ देवान् द्वितीयैकवचने देवता इति
स्थिते टकारो नुवंधः टेनेति विशेषणार्थः टेन अकारात्परष्टाद न भवति देवेन आङ् अकारस्य आकारादेशो भवति भकारे परे देवाभ्यां उव्यः अकारा
त्परस्य भिसोभकारस्याकारादेशो भवति अइएएएए विसर्जनीयौ देवैः अकारस्य भिसि क्कंदस्येकारो वावक्तव्यः देवैः कलोभिः चतुर्थ्यैकवचने दे
वडे इति स्थिते डकारो डित्कार्यार्थः सर्वत्र डेरक् अकारात्परस्य डे इत्येतस्या गागमो भवति कित्वा दंते अयदीर्घः देवाय देवाभ्यां पूर्ववत् चतुर्थी
बहुवचने देवभ्यस इति स्थिते एस्मि बहुत्वे अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति देवभ्यः पंचम्यैकवचने देवडः सि इति स्थिते ॥१॥
न्यत्र पदादेशस्तद्वद्वतीति एकदेशविहृतमनन्यवद्वतीति च शणोऽलोपेन कारादेशे च तत्कार्यं स्यादेव व्यः भभि अइति च्छेदः संज्ञेकदेशासंज्ञिनो भवतीति
न्यायात् सत्यभामासत्येति वत् भीत्यनेन भिसुच्यते वै परीत्यं लाघवाथं मके चित्तुभ्य इत्येव पेठः तस्य च भि अइति च्छेदः भीतिस्थानसप्रमीतत्रभ्यस्येत्तविशेष
॥विधेः भ्यामि चाद्यं ताभ्यामिति निर्दिष्टाज्ञापकादङ्गीन्यात्वे परिशेषाद्विसोभकारस्थाने अकारादेश इत्याहुः ॥

अंतरंगत्वेनादौ प्रत्यये कार्ये नन्वसिद्धं बहिरंगमिति न्यायादंतरंगे एकारे क्रियमाणो बहिरंगोऽकारादेशोऽसिद्धः स्यादिति चेन्न नाजानंतये बहिरंगत्व
प्रकृप्तिरिति प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥ डः सिरत् अतर्विधानसामर्थ्यात्समानादित्यादि निर्देशात्तद्विप्रकरणात्वादानुवृत्तेश्च विभक्तिस्वरेयस्य लोप इत्यलोपा
भावः वावसाने इत्यत्र वा शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वाद्देवादित्यादौ तदभावः नामि १ नुटसहित आम्नामूतस्मिन् अतोदण्डिनामित्यादौ दीर्घत्वाभावः किला
त् ४ कुश्च इलश्च क्लिप्तस्मात् पुर्नोणोऽनंते इत्यतोऽनंते इत्यनुवृत्तेर्हरिस्तत्रेत्यादौ षत्वाभावः सः षः इति वाच्ये विपरीतनिर्देशान्नुमविसर्जनीयसः

डः सिरत् अकारात्परोडः सिरद्भवति दीर्घः देवान् देवाभ्यां देवेभ्यः षष्ठ्येकवचने देवडः स इति स्थिते डः सस्य अकारात्परोडः सस्य भवति
देवस्य षष्ठ्यद्विवचने देवओः स इति स्थिते ओसि अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति देवयोः नुडामः समानात्परस्यामो नुडागमो भवति रित्वा
दादौ टकार उच्चारणार्थः नामि नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति देवानां समस्येकवचने देवडिः इति स्थिते अड एदेवे देवयोः पूर्ववत् सप्रमीवह
वचने देवसुप इति स्थिते पकारस्येत्संज्ञायामलोपः एस्मि बहुत्वे किलात् सः कृतस्य कवर्गादित्वाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य स
कारस्य षकारादेशो भवति देवेषु आमंत्रणे सिद्धिः आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन् यथे विहितः सिद्धि संज्ञो भवति समानादौ लोपो धातोः
समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः आमि मुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक्प्रयोगः हे देव हे देवौ हे देवाः एवं घटपटस्तंभकुंभादयोऽप्यकारांताः

व्यवधानेष्वत्वम् हवीषिहविः पुहविष्पु इत्यादितथासातेः पदादेशस्य षोनेति दधिसिंचति अग्निसादि ॥ पुस्त्रिंशः अकारांतानामपि सर्वादीनां तु वि
त्यादिसिद्धिः आमंत्रणे ३ लिङ्गार्थे प्रथमेत्यतो नंतरमिदं सूत्रं त्रामंत्रणे इति योगविभागादामंत्रणे अभिमुखीकरणे यथे प्रथमेति सिद्धिरित्यपरयोगविभागा
दामंत्रणार्थकः सिद्धि संज्ञक इत्यर्थः ॥ ३० ॥ समानात् इति ४ दधात्पने कानर्थो निति धातुर्योगिको ज्ञेयः ततश्च धातोः समानादिति सामानाधिकरण्ये चने
कार्यात्समानादित्यर्थः अतश्चास्मिन् सूत्रे ह्रस्वसमानार्थतावसेयाततश्च हे हा हा हे हू हरित्यादावधातोरपि समानान्न हे सोमप इति कुलविशेषणे एकदेशे

पृ-
सा-टी-
सा-प्र-
१३

प्रकृष्टाधीः प्रधीरिति नित्यस्त्रीत्वेन दीसंज्ञायां ह्रस्वत्वे च हे प्रथिद्व्यादौ धातो रपि समाना लोपः तथाऽसोरस्येत्यत्रापि ह्रस्वदीर्घसाधारणानुवृत्तेः सोमपमि
त्यादौ धातो रपि तथा सोनः पुंसद्वयत्रकृताकारवर्जं ह्रस्वदीर्घसाधारणेनेति हाहान ह्रस्वत्वात् प्रमी नद्व्यादि प्रयोगाद्वयत्रचनतथा नुडागमद्वयत्रपु
न पुंसकयोर्ह्रस्वादेव स्त्रियां च नित्यस्त्रीलिङ्गानामीकारांतोकारांतानामावतानां च दीर्घादपीति तत्र च सोमपानां कुलानामित्यादौ धातो रपि समानानुवृत्तेः
तुतात्यर्थ्यज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वेनाधातुस्त्वमानपदयोस्तात्यर्थ्यवशात्तादृशोर्यस्तत्र तत्र कल्पद्व्याहुः अकारांतत्वेन देववत् प्राप्तावाह अकारान्तानाम
पीति देवशब्दात्कचिद्दिशेऽद्वयार्थः ॥ ३॥ सर्वादि परितयोरपि त्वत्त्वशब्दयोश्चादसत्वात्तौ किक प्रयोगाभावादनुपादानम् उभशब्दस्य द्विवचना
नत्वात्सर्वादिकार्या संभवेऽपि सर्वनाम्न स्तृतीया चेति सर्वनाम्नो हेतु प्रयोगे तृतीया विधेरुभाभ्यां हेतुभ्यामित्यादिसिद्धयर्थमुपादाने अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्न

सर्वत्रिश्च उभउभय अन्यअन्यतरदतरदतरदतमकतरकतमसमसिमनेम एक पूर्वपरअवरदक्षिणउ
तरअपरअधरस्व अंतरत्यदतद्वयदएतदद्वयदम् अदस द्विदिग्युष्मद् अस्मद् भवतु एते सर्वादयस्त्रि
लिङ्गाः तत्र पुल्लिङ्गत्वेन रूपं नेयं जसी सर्वादेरकारांतत्परोजसई भवति सर्वः सर्वो सर्वे सर्वे सर्वो सर्वो न॥

एव ननु डतरांतः किम्यत इत्येव तद्विधेः अतो डतरप्रत्ययांतत्वेन प्राप्नो पुनरुपादानादन्यतमस्य सर्वादित्वाभाव इत्यसत्समशब्दः सर्वपर्यायः न तु ल्यार्थः ए
वंसिमशब्दोपि नेमशब्दः खंडार्थः एषां च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थता विज्ञातां सर्ववाचित्वे एव सर्वादिकार्यं न संज्ञागौणत्वयोः तथा लोकात्पूर्वदिने
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमे एव संज्ञागौणत्वयोर्नैति सर्वत्र अतो दक्षिणागायका इत्यादाववधिनियमाभावादुत्तराः कुरव इत्यादौ संज्ञात्वाच्च न तथा राजः समायेत्या
दौ नु ल्यार्थत्वेन समस्यापि न तथा परिधानवहिर्योगार्थस्यानरस्यापुरीवाचकस्येत्यंतरायां पुरीत्यादौ न तथा र्यः ज्ञान्यन्यवाचिन एव स्वशब्दस्य नेह स्वायत्ता
तयेऽर्थाय वा तथा वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरे इत्यादौ द्वंद्वेजसिवा न्यत्र तथा तृतीया समासतदाक्ययोरपि नेति मासपूर्वाय मासेन पूर्वायेत्यादितथा वदुर्वी
हिसमासावयवस्य प्रधानभूतस्यापि सर्वादित्वं नेति त्वं पितायस्याहं पितायस्य सत्त्वत्कपितृकोमत्कपितृक इत्यादि अन्यथाऽव्यय सर्वनाम्ना ॥ ३ ॥

राम
१३

पू.
सा.टी.
सा.प्र.
१४

सर्वादेः २ अत्रयद्यपि स्मट्टित्वादकश्च कित्वादाद्यंतस्यानत्वेनोभयोरविरोधस्तथापि ब्राह्मणोभ्यो दधिदीयतां कौण्डिन्यायनक्रमित्युक्तेः कौण्डिन्यस्यापि
ब्राह्मणांतःपातित्वादधिदाने प्राप्तेऽपि साक्षाच्छिष्टेन तक्रदानेन बाध्यते तथाऽत्रापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सर्वादेः स्मडवग्रत इति विभक्तिप्रकरणात्वादिभक्तेरेव
ततश्च सर्वमतिसर्वात् इत्यादावतसा तयगमन इत्यस्य किपितलोपे सर्वादेः परस्यापि अतः स्मडभावः इति सिद्धित्यतो मराडकस्युत्थाविभक्तिविपरिणामेन डस्
रित्यनुवृत्तेर्वासुट् इति २ अत्रयद्यपि सामान्येन सर्वादिभ्यः सुद्धिर्धौ सर्वादिगणांतर्वातिनोऽत्रानुक्तस्यापि भवच्छब्दस्य प्रसंगः अङ्गीत्यतोऽदित्यनुवृत्तावावताः

सर्वादेः स्मट् सर्वादेरकारांतात्परस्य चतुर्थ्यैकवचनस्य स्मडागमो भवति सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः पंचम्यैकवचने सर्वडः सिद्धि
ति स्थिते अतः सर्वादेः अकारांतात्परस्यातः स्मडागमो भवति सर्वस्मात् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः सर्वस्य सर्वयोः सुडामः सर्वादेः परस्यामः
सुडागमो भवति सर्वेषां डिस्मिन् सर्वादेरकारांतात्परो डिस्मिन् भवति सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यंतानां
रूपं ज्ञेयं डतरडतमौ बिहाय तौ प्रत्ययौ ततस्तदंताः शब्दाग्राह्याः पूर्वादीनां तु नवानां जसिर्देकारो वावक्तव्यः पूर्वपूर्वाः परे पराः इत्यादि डिस्मि
न्ऽऽः स्मात्स्मिनौ वावक्तव्यौ पूर्वस्मात् पूर्वौ त् पूर्वस्मिन् पूर्व इत्यादि प्रथमचरमतया ल्यार्डकतिपयने मानां जसीकारो वावक्तव्यः प्रथमे
प्रथमाः चरमे चरमाः शेषं देववत् तथा यडौ प्रत्ययौ तीयस्य सर्वशब्दवट्टपंडित्सु वावक्तव्यं द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात्

नामप्रसंगस्तथाप्यावतानां सुद्धिर्ध्वर्थ आपदत्यनंतरसूत्रमनुवर्तनीयं अत्रामट्टितु पंचम्यं तावर्गो प्रश्ने द्वितीयस्मिन् द्वितीये एवेतृतीयः
षोवा विपरीत निर्देशात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति वायुवामित्यादौ सुट् न डतरडतमाविति न केवलं प्राकृतिः प्रयो
क्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति केवल्योस्तयोः प्रयोगा संभवान् प्रत्ययग्रहणं न तदंतस्येति तदंतग्रहणमित्यर्थः प्रथमेति नेमशब्दस्य प्राप्तिविभाषात्वाच्चे
षं सर्ववत् अन्येषां त्वप्राप्तिर्वादेव वत् त्रयीत्यादौ ईवर्थे तयडपदौ संख्यायामित्ययट्टित्वात् तयाडपडावित्यपपाठः ॥ ७ ७ ७ ७ ७ ॥

राम
१४

उभयशब्दस्यायुतत्वेन विकल्पप्राप्तावपि सर्वादिषु साक्षात्पाठद्वयन्यत्राहान्नित्यमेव अयदश्चावयवार्थकत्वादुभौ अवयवौ यस्येति विग्रहे एकवचनान्तत्वं
मृयेषामिति च बहुवचनान्तत्वमद्वयोरवयविनोर्द्वयवयवासम्भवादुभयशब्दस्य द्विवचनाभाव आर्थिकः तीयस्य इति तीयप्रत्ययान्तप्रातिपदिकस्येत्यर्थः त
तश्च प्रातिपदिकग्रहणोलिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति द्वितीयस्यै द्वितीयाप्ये इत्याद्यपि सजातीयाप्येत्यादौ तीयप्रत्ययान्तत्वाभावादर्थवद्ग्रहणानर्थक्यस्येति वातद

उभयशब्दो नित्यं द्विवचनांतः उभौ ऊभौ उभाभ्यां २ उभयोः उभयोः उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः उभयः उभये
उभयं उभयान् उभयेन उभयैः उभयस्मै उभयेभ्यः इत्यादि अकारांतः पुल्लिङ्गो मासशब्दः। मासस्यालोपोवा मासशब्दस्याकारस्य लोपोवा
भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः हसेपः सेल्लोपः हसांतादौ वंताच्च परस्य सेल्लोपो भवति माः मासः मासौ मासौ मासः मासाः मासे मासे मासौ
मासौ मासः मासान् मासा मासेन माभ्यां मासाभ्यां माभिः मासैः मासे मासाय माभ्यां मासाभ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासात् माभ्यां मासा
भ्यां माभ्यः मासेभ्यः मासः मासस्य मासोः मासयोः मासां मासानां मासि मासे मासोः मासयोः मासु मासेषु हेमाः हेमास हेमासौ हेमासौ हेमा
सः हेमासाः आकारांतः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः सोमपाः सोमपौ सोमपाः अधातो रिति विशेषणाद्दे लोपो नास्ति हे सोमपाः सोमपां सोमपौ
बहुवचने सोमपा अस्य इति स्थिते आनोधातोर्लोपः धातुसंवन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे सोमपः सोमपा सोमपाभ्यां सोम
पाभिः सोमपे सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः सोमपः सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः सोमपः सोमपौः सोमपाम् सोमपिसोमयोः ॥ भावः मासस्येति मासशब्दस्या

कारस्य लोपो भवति शसादौ विभक्त्यावितिकेचित्पाददत्तनासिकाहृदयनिशा असृज्पृषदोषयकृत्शकृत् उदक आस्यशब्देभ्यः पददत्तनस हृदनिशा असृज्पृषन्
यकृत्शकृत् उदन् आसन्नादयः शब्दाः पृथगेव लोकाद्वा स्पृभृतिष्वेषामेते आदेशपथासंख्यमूल्याः लोपस्यादेशविशेषत्वात्पृष्ठा निर्दिष्टत्वादेवाप्यस्याकारस्य सिद्धे
अधिकावर्णाग्रहणस्याधिकार्यसिद्धेर्वा शब्दादेवोर्थो भवसेयः वसुतस्तुपदादयः पृथक् शब्दा एवैतन्मनेतुपदादयः पृथक् शब्दा एव आतः इति तत्राऽधमै एव पुनरुच्चा

सा टी
सा प्र
१५

कचिदित्यर्थे कल्पनात्कः १ न इत्यादावप्यालोपः धातोः किं हाहान् क्विवतत्वाच्चास्य ॥ ३ ॥ सोमयाशब्दस्य धातुत्वं तदुक्तम् शतृशानक्विवतानां कसं
तामातयेवचनृजतानां च धातूनां धातुत्वं नो यदन्यत इति धौतपरस्य तावन्मात्रग्राहकत्वात् सोमयेन कुलेनेत्यादावप्रसंगः वस्तुनस्तु द्विमात्रोच्चारणसाम-
र्थ्यादेव सवर्णानुपस्थितौ तदसतममेव १ सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वैलवानिति धिलोपेपश्चात्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति तदाश्रयकार्ये ङस्य १ ङकारो
सोमयासु एवं कीलालपाशं स्वध्माप्रभृतयः इकांरांतः पुल्लिंगो हरिशब्दः ॥ प्रथमैकवचने हरिः औपूङ्कारांतादुकारांताच्च परऔ-
यू आपद्यते ई ऊ भवतः हरी ए औ जसि इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एकार औकारश्च भवति हरयः धौ इकारांतस्य उकारांतस्य
उकारांतस्य च धिविषये एकार औकारश्च भवति हे हरे हे हरि हे हरयः हरिं हरी हरी नटानास्त्रियां इकारांतादुकारांताच्च परष्टाना भवत्यस्त्रियां
हरिणा हरिभ्यां हरिभिः डि-ति इकारांतस्य उकारांतस्य च डि-ति परे एकार औकारश्च भवति हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ङ-सिङ-सोरस्य एदोङ्गां पर-
स्य ङ-सिङ-सोरकारस्य लोपो भवति हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्ष्योः हरीणां डेनोडित इदुङ्गा मुतरस्य ड-रौ भवति सचडितडिति देः डिति परे देर्लो-
पो भवति हरी हर्ष्योः हरिषु एव मग्निगिरिरविकविप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिध्यति उकारांताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः सिध्यति ॥
भानुः भानू भानवः भानुं भानू भानू न भानुना भानभ्यां भानुभिः भानवे भानुभ्यां भानुभ्यः भानोः भानुभ्यां भानुभ्यः भानोः भान्वोः भानूनां भानौ भान्वोः
भानुषु हे भानो इत्यादि सखिशब्दस्य भेदः सेडो धेः सखिशब्दात्परस्य सेरधेडा भवति सचडितडित्वाट्टिलोपः सखा अधेरिति विशेषणादेकारो-
धिविषये हे सखे ऐसख्युः सखिशब्दस्यैकांसे भवति पंचमुपरेषु षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदंतस्य ज्ञेयः द्विवचनस्यावाक्यंदसिद्धिवचनस्य औ आ-
पलक्षितो अङ्गस्य सचङ् सोरेवेत्यभिप्रेत्योक्तं ङ-सिङ-सोरकारस्येति अधेरिति ऐसख्युरित्यत्राधेरित्यनुवृत्तेस्तस्य च विभक्तिविपरिणामेन सप्रमीवहुवचनांतत्वे-
नाधिवर्जितेषु पचखित्यर्थेदेकाराभावेपीत्यर्थः अन्यथैसरस्युरित्यस्य दुर्बोत्तान् षष्ठीनिर्दिष्टेति षष्ण्यानिर्दिष्टः षष्पंतत्वेनोद्दिष्टस्यप्यत्रादेशः सतस्यातस्यस्यादित्यर्थः

राम
१५

सखायमित्यत्र सत्त्वात्कृताकृतप्रसंगित्वेनानित्यत्वाच्चादेकारे समानत्वाभावात्प्रामाण्यसोरस्येत्यकारलोपः सखिपत्योऽष्टाद्व्योरित्यत एष्ट्वोरिति डेः इत्यत्र
सूत्राच्चतस्यानुवृत्तेर्देः अपीत्यभिप्रेत्योक्तमृडाडेऽङिषु परत इति दीर्घत्वादित्यद्यपि ह्रस्वविधावपि कृताकृतप्रसंगित्वात्प्रथमं सवर्णे दीर्घत्वेऽपि नानस्यातथापि न
द्विधेः न्यायानित्यत्वज्ञापनात्सप्रत्येकवचने प्रथममौकारः सखिनावा नरेन्द्राण्यन्यत्रपतिना सहेत्याद्यार्धप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह आगमजमिति आगमाज्जाय
ते इति आगमजतदनित्यमित्यर्थः अनित्यमागमानुशासनमिति परिभाषया इति भावः ऋडुः २ अत्रयदिडेः इति चतुर्थ्येकवचनमभिप्रेतं स्यात्तर्हि डेः इत्यस्या

सखायौ सखायः सखायं सखायौ सखीन् सखिपत्योरीकसखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाडेऽङिषु परतः दीर्घत्वान्नना सख्या आ
गमजमनित्यं सखिनापतिना सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां सखिभ्यः ऋडुः सखिपतिशब्दयोर्कगागमो भवति डः सिङः सोरकारेः सच
डित् सख्युः सखिभ्यां सखिभ्यः सख्युः सख्योः सखीनां सप्रत्येकवचने डेः रोडित्यौकारे कृते सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति सख्यौ सख्योः
सखिषुपतिशब्दस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया तृतीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया पतिरसमास एव सखिवद्भक्तव्यः । ततः समासांत
स्य नादयो भवन्ति प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि हि शब्देनित्यद्विवचनांतः द्विः औ इति स्थिते तदा देष्टेः स्यादौ तदा देष्टेरकारो भवति स्यादौ परे
द्वौ द्वौ द्वौ भ्यां द्वौ द्वौ द्वयोः द्वयोः तदादीनां धेरभावः त्रिशब्देनित्यं बहुवचनांतः त्रिजस इति स्थिते त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रयडः त्रिशब्द
नुनेरेव पुनर्ग्रहणं न कुर्यात्तस्मात्तडः कारोपलक्षितः अः डः सस्मिन् डेः इत्यभिप्रेत्याह डः सिङः सोरकार इति ऋतः ३ तपरक ॥ स्यायडादेशो भवति नोमि परे ॥
रशो न तावन्मात्रस्यैव ग्रहणादुन्मोर्ग्रहत्यादौ गृह्यते न स्मादीर्घादुत्वाभावः ऋडुः इत्यत्र ह्रस्वेत्यतो वा नु कर्षणाल्लोकाच्चखीती शब्दाभ्या नपि ऋकृततश्च सुख
मात्मन इच्छति सुखीयति सुखीयतीति सुखीः तस्य सुख्युः एव सुतमात्मन इच्छति सुतीयति सुतीयतीति सुतीः तस्य सुत्युः तथा सहखेन वर्तते इति सखः तमि
च्छतीति सखीः तस्य सख्युः तकारस्थानजादृगादपीष्यते लूनमिच्छति लूनीयति लूनीयतिलूनीः तस्य लूत्युः वेतिकेचिनसुख्यः सुत्युः सख्युः ॥ ६ ७ ८ ॥

पू
सा-टी
सा-प्र
१६

लुप्यः ननु सखिशब्दस्य सप्रत्येकवचने आदावोगो गमे दीर्घत्वाद्वा भावः आदावौत्वे टिलोपे च एकदेशविहृतन्यायेन ईगागमेनेमिति कस्याप्यभाव इति
न्यायेनौत्वनिरुतिः स्यादित्यतो निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह सप्रत्येकवचने इति अयं भावः औत्त्वस्य डिच्चाटिलोपे निमित्तयोरिदुत्तरभा-
वेन सर्वत्रौत्वनिरुत्यापत्त्या तद्विधिवैयर्थ्यात् तदनित्यत्वं न्यायस्यावसीयते लोकेपि निमित्तदण्डाद्यभावे घटाद्यनपायदर्शनाच्च शोभनः सखासुसखे-
त्यादौ समासेपिसखिशब्दप्राधान्ये पंचसुतत्कार्यदर्शनादन्यत्र सुसखिना कृतं अतिसखेरागच्छतीत्यादौ तत्कार्याभावः पतिरसमास एवेति सखिवदि-
त्यनेन सखिशब्दस्यासमासस्वेगादिकार्ययथा तथा तत्सहोक्तस्य पतिशब्दस्यापीत्यर्थः अन्यथा सखिकार्यतिदेशे डादेरपि प्रसंगस्यात् हरिशब्दादि-
वत्याक्षिकद्विवचनात् त्वेसिद्धवचनारभसामर्थान्नित्यद्विवचनान्तत्वं प्राप्नोति त्वग्रहणं स्पष्टार्थमत्यदादेः ४ त्वशब्देनैकदेशेन ससुदायोपलक्षणा-
त् त्वद्विचारादिर्यस्येति तद्वृणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः नन्वस्यत्वादित्वादस्य मइति मः स्यादिति चेत् सत्यं क्रडुः इत्यादाविवान्नापि दकारसहिताकारस्य म-
डिदंतस्य वक्तव्यः त्रयाणां त्रिषु कतिशब्देनित्यं बहुवचनांतः जसशसोर्लुककतिशब्दाज्जशसोर्लुक्कव्यः लुकिनतन्निमि-
तंकतिकतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु त्रिषु लिंगेषु चायं सरूपः ईकारांतः पुस्त्रिंशः सुश्रीशब्दः ॥ १६ ॥ १६ ॥
कारसहिताकारविधेरत्र च वकारयुक्तत्वात् तदभावः त्रैरिति २ त्रिशब्दस्य बहुवचनांतत्वेपिशब्दनिर्देशादत्रैकवचनम् अनेकवर्णादेशत्वेन गुरु-
त्वात् सर्वस्य प्राप्तावाह डिदंतस्येति गौरात्वे तु प्रियत्रीणामित्येव कतिशब्दादितिका संख्यायेऽऽधामितिः शेषानि पात्याः कत्यादयः इति इत्थं तत्त्वे-
न निपातिता कतिशब्दात् इति सूत्रेण जसशसोर्लुगित्यर्थः सूत्रे चरः संख्याया इत्यतः संख्याया इत्यनुवृत्ते संख्यायां तद्व्युत्पत्त्यादित्यर्थः तद्व्युत्प-
त्तादित्यर्थो वगमात्याते इति रिति इत्थं तादपि पतिशब्दश्च लुक अत एव पतिनेनागशार्धणी पतिनेनागवेदना इत्यादौ या संख्यायेषां पतिसा संख्याये-
षां ततोत्पादावपि संख्यायेऽतत्त्वाज्जशसोर्लुकलुकिनतन्निमित्तमित्येकागभावः त्रिषु चायं सरूप इति वाच्यं लिंगत्वेन त्रिलिंगत्वमवहुवचनांत-
॥ त्वेन बहुवचनाभावादिकृतविशेषाभावात् सरूपत्वं समानरूपत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १६ ॥

राम
१६

अयमित्युपलक्षणं च न प्रभृतीनां तथोक्तमस्मात् संख्याव्ययडित्युपपदस्य तद्वत्कृत्रिचित्तिः ॥ ४ ॥ अत्र यद्यपि ध्वोरिति ह्रस्वदीर्घसाधारणं तथापि ह्रस्वकारो
कारांतं किंवन्तधातुप्रयोगाभावादीकारोकारयोरित्युक्तमत्र न एव नुधातोरित्यत्रेत एवानुवर्तमानं ध्वोरिति धातोश्चैवर्णोवर्णयोरितिसाधारण्येनाभिधास्यति अमिश्र

ध्वोर्धातोरिपुवौस्वरेधातोरीकारोकारयोरित्युवौ भवतः स्वरेपरे सुश्रीः सुश्रियौ सुश्रियः हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः सुश्रियं सुश्रियौ सु
श्रियः सुश्रिया सुश्रीभ्यां सुश्रीभिः सुश्रिये सुश्रीभ्यां सुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रीभ्यां सुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियां सुश्रियि सुश्रि
योः सुश्रीषु तथैव सुधीशब्दः ऊकारांतपुल्लिङ्गः स्वयंभूशब्दः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयंभुवम् स्वयंभुवौ स्वयंभुवः स्वयंभुवा स्वयंभूभ्यां
स्वयंभूमिः स्वयंभुवे स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभ्यः स्वयंभुवः स्वयंभूभ्यां स्वयंभूभ्यः स्वयंभुवः स्वयंभुवोः स्वयंभुवां स्वयंभुवि स्वयंभुवोः स्वयंभूषु मे
नानीशब्दस्याविशेषो ह्रस्वादीस्वरादौ तु विशेषः सेनानी औट्ति स्थिते ध्वोर्धातोर्वायवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादुकारान्नास्ति तदंतस्या
नेकस्वरस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरेपरे वर्णाभूपुनर्भव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणादियं विव
ह्या सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः हे सेनानीः हे सेनान्यौ हे सेनान्यः सेनान्यं सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्या सेनानीभ्यां सेनानीभिः सेनान्यै सेनानीभ्यां
सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनान्योः सेनान्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः सेनान्यां सेनानीनां आम्हेः आबन्तादीवन्तान्नी
शब्दाच्चांतरस्य डेः रस्मादेशो भवति सेनान्यां सेनान्योः सेनानीषु वातप्रमीशब्दस्य भेदः वातप्रमीः वातप्रम्यो वातप्रम्यः हे वातप्रमीः हे वातप्रम्यौ
हे वातप्रम्यः वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्यै वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रमीभ्यां
वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रम्योः आमि नुट् वातप्रमीनां डौ तु सर्वोर्णो दीर्घः वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु एवं ग्रामणी प्रभृतयः ॥ ६ ॥

सि च परत्वादियुवावेव विभक्तिप्रकरणत्वाद्भिभक्तिस्वरेष्वनश्र्यर्थमित्यादौ ईकारांतमध्येपि स्वयंभूशब्दस्य उवाप्रसंगादुक्तिः ध्वोर्धातोर्वायवसंयोगः स

सा दी
सा प्र
१७

तेषां तौ ईकारौ कारौ अनेयस्तएवविधोयोऽनेकस्वरः शब्दस्तस्य यावीकारौ कारौ तयोर्यकारवकारौ भवत इत्यर्थः वर्षाभूपनर्भभ्यामनिरिक्तोऽन्यो यो भूशब्दः सुधीशब्दश्च तेवर्ज्यित्वा केवलभूशब्दस्य नेकस्वरत्वाभावादेवाप्रोप्तेस्तदन्तर्गतप्रतिषेधः एवंविधेनियामकापेक्षायामाहवाग्रहणादिति वा शब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः विवक्ष्यते न प्रयोगानुसारतो यथेष्टव्यवस्था विज्ञानान्तरद्वयकाराभ्यामप्यन्यस्येत्यवसेयम् तथा गतिकारकेतरपूर्वस्यैव नेह शुद्धधियोपरमधियोगाति संज्ञा च गतिश्चेत्यादिना लोकतोऽवगंतव्या उन्मावित्यादावुपसर्गधान्ववयवयोः संयोगान्नत्वान्ननिषेधः ॥३॥ सेनानीनाम सेनानीवत् ऊकारांताश्च यवलूपप्रभृतयः ऊकारांतपुल्लिंगः पितृशब्दः सेराऊकारांतान्तरस्य सेरा भवति सचडितडित्वाट्टेलौपः पिताअर्पवसुऊकारोऽभवति पंचमुपरेषु सचडितहेपितः हेपितरौ हेपितरः पितरं पितरौ पितृन् पितृभ्यां पितृभिः पित्रे पितृभ्यां पितृभ्यः पितृषु पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पित्रोः पितृणां डौ ऊकारस्या भवति डौ परे पितरि पित्रोः पितृषु एवं जामातृभ्रात्रादयः नृशब्दः नानरौ नरः नरं नरौ नृन् नृनां नृभ्यः नृभिः न्रे नृभ्यां नृभ्यः नुः नृभ्यां नृभ्यः नुः त्रौः नुर्वानामिदीधेः नृशब्दस्य नामिपरेवादीर्घो भवति नृणां नरित्रौः नृषु हेनः हेनरौ हेनरः कर्तृशब्दस्य पंचमुविशेषः सुगारसकारत्प्रत्ययसंबन्धिन ऊकारस्या भवति पंचमुपरेषु कर्तृसिद्धिस्थितेयदादेशस्तद्वद्वति सेराडित्वाट्टेलौपः कर्तृकर्तारौ कर्तारः हेकर्तः हेकर्तारौ हेकर्तारः कर्तारं कर्तारौ कर्तृन् कर्तृभ्यां कर्तृभिः कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्त्रोः कर्तृणां कर्तृरि कर्त्रोः कर्तृषु एवं नृहोतृप्रशास्तृप्रभृतयः ॥५॥ हंस्कंदइत्याद्यार्षप्रयोगार्थमाह सेनान्यादीनामि ति कंदस्येव आदिशब्दांतगोमित्याद्यपि आम्हेः २ अत्रापः नियश्चेत्यनुवर्तते यः सेरा अत्रयद्यपि परत्वात्पंचस्वित्परप्राप्नोति तथापि तत्रोपसंभवाच्चिरवकाशत्वाच्च आपवपंचमु १ कर्तृणां कुलइत्यादौ परत्वाच्चमावाधत्वात्प्रसंगः नृणां मेको गम्यस्त्वमसि ययसामर्णवद्वेत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह । नुर्वेति नृशब्दस्य नामिमरत्वादीधेत्यर्थः नुर्वेति सूत्रमर्थतो व्याख्यातमस्तुः २ सूचतश्चस्तुतस्य सुः आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः लिंगवचनव्यत्ययो वाक्यतोऽउरित्यतः ॥

राम
१७

इत्यवबुते सस्य चतुर्त्वात्तावन्मात्रग्रहणेति सः चतस्रः प्रियतिस्त्रौ प्रियचतस्रावित्यादौ ऋकारस्य ऋकारातिदेशान्तापततश्च सकारसंबंधी स्वसृशब्दस्य
ऋकारः ॥ ५ ॥ उकारान्तस्यापि तिपंचस्वित्यस्य शेरपुपलक्षणत्वात्प्रियकोष्टुणामित्यादि शसितृप्रत्ययवद्भावाभावात्तिप्रत्ययवद्भावस्याभावसत्तात्पंचसु
तृप्रत्ययवद्भावो विधीयते तृतीयादौ स्वरादौ च वेत्यवशिष्टे शसितृभाव इत्यर्थः ननु कोष्टुनामित्यत्र कथं पक्षे तृप्रत्ययांतत्वाभाव इत्यत आह कृताकृतप्रसंगी

उकारान्तस्य कोष्टुशब्दस्य भेदः उकारान्तस्यापि कोष्टुशब्दस्य पंचस्वधिषु तृप्रत्ययांतस्येवरूपं वक्तव्यं कोष्टा कोष्टारौ कोष्टारः कोष्टारं को
ष्टारौ शसितृप्रत्ययांतवद्भावाभावात् कोष्टुन तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययांततावक्तव्या कोष्टा कोष्टुना कोष्टुभ्यां कोष्टुभिः कोष्टे कोष्टे कोष्ट
भ्यः कोष्टुः कोष्टोः कोष्टुभ्यां कोष्टुभ्यः कोष्टुः कोष्टोः कोष्टोः कोष्टोः कोष्टोः कोष्टुना तुडागमेकतेह सादित्वात् तृवद्भावो नास्ति कृताकृतप्रसंगीयो विधिः
सनित्यः नित्या नित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्वलवान् कोष्टरि कोष्टौ कोष्टौ कोष्टौः कोष्टुषु ऋकारान्तालुकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः एकारां
तः पुल्लिङ्गः सुरेशब्दः रैस्मिरैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः सुराः स्वरादौ सर्वत्रायादेशः सुरायौ सुराय हे सुराः
हे सुरायौ हे सुरायः सुरायं सुरायौ सुरायः सुराया सुराभ्यां सुराभिरित्यादि आकारान्तः पुल्लिङ्गो गोशब्दः ओरौ ओकारस्योकारादेशो भवति पंचसु
परेषु गोः गावो गावः हे गोः हे गावौ हे गावः आम्शसि ओकारस्यान्तं भवति अमिशसि च परे गां गावौ गाः गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः
दृष्टा त्यकारलोपः गोः गोभ्यां गोभ्यः गोः गवोः गवां गवि गवोः गोषु रावं सुद्यौ शब्दः ग्लौशब्दस्य हसादावविशेषः स्वरादावादेशः ग्लौः ग्लौवौ
ग्लौवः ग्लौवं ग्लौवौ ग्लौवः ग्लौवा ग्लौभ्यामित्यादि ॥ ५ ॥ नित्यः कृतेपि प्रसज्यते अकृतेपि सविधिर्नित्य इत्यर्थः नित्या नित्ययोर्नित्यो विधिर्वलवानिति स

एव यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ह सादित्वमत्र ऋकारान्ता इत्यादि यद्यपि कर्तृवावितिकेप्याहुर्देवयोनिप्रसूश्चलः एर्विष्णुरित्यादौ ऋकारादयो रस्येते तथापि त
देता अप्रसिद्धा एव कृतेपि प्रचुरप्रयोगाभावात्त्रोक्ताः रै रसूचभूचस्मत्स्मिन्स्मिरै इति सांकेतिकषष्ठ्यंतत्वात्तच्छीनिर्दिष्टस्येत्यतस्य अथ वारादयः एरै इति षष्ठीतस्य

सा-दो- यलोपेवसंधिरार्धः रैशब्दस्यैकाराभवनोत्यर्थः आम्शसि आम्शसि समानपदस्य कृताकारवर्जपरत्वव्याख्यानाद्वा इत्यत्र नत्वा प्रसंगः ॥३॥ इति सारः
 सा-प्र- स्वतप्रसादे स्वरांताः पुल्लिङ्गाः आपः आरूपः आप् आप्तस्मात् तदन्तादित्यर्थः ततश्च खट्वा मति कान्तोतिस्वद्वः अतिस्वद्वेनेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्

१८

इति स्वरांताः पुल्लिङ्गाः अथ स्वरांताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यते तत्राबन्तो गंगाशब्दः आबन्तस्त्रियाम् अकारान्ता न्नाम्नः स्त्रियाम् स्वर्तभाना
 दाप्रत्ययो भवति आपः आबन्तात्परस्य सेलौपो भवति गंगा औरी आबन्तात्पर औईकारमापद्यते अइएगंगे गंगाः धिरिः आबन्तात्परोधि
 रि भवति हे गंगे अबादीनां धौ ह्रस्वः अबादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति हे अंबहे अकहे अस्त्र असंयुक्तानां डलकवतीनां प्रतिषेधो वाच्यः हे अं
 वाडे हे अंबाले हे अंबिके इत्यादौ ह्रस्वो भवति गंगा गंगे गंगाः टौ सोरे आबन्तस्य टौ सोः परयोरेत्वं भवति अयादेशः गंगया गंगाभ्यां गंगाभिः
 डितायद् आबन्तात्परे षां डे डः सिडः स इत्येते षां ये डागमो भवति गंगा यां गंगयोः गंगासु एवं अद्वा मेधाशालामालाहेलादोला प्रभृत यः
 सर्वादीनां तु डिः तु विशेषः यटोऽच आबन्तात् सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोकारो भवति सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः सर्व
 स्याः सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासां सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु आकारांतो जराशब्दः जरायाः स्वरादौ जरस्वावक्तव्यः जराजरसौ ज
 रेजरसः जराः जरसंजरां जरसौ जरेजरसः जराः जरसा जरया जराभ्यां जराभिः जरसेजरायै जराभ्यां जराभ्यः जरसः जरायाः जराभ्यां जराभ्यः ज
 रसः जरायाः जरसोः जरयोः जरसां जराणां जरसि जरायां जरसोः जरयोः जरासु हे जरे हे जरसौ हे जरे हे जरसः हे जराः इकारांतः स्त्रीलिङ्गो
 बुद्धिशब्दः तस्य च प्रथमा द्वितीया योर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया बुद्धिः बुद्धी बुद्धयः बुद्धिं बुद्धौ बुद्धीः स्त्रीत्वाच्छसोनत्वाभावः बुद्ध्या बुद्धिभ्यां बुद्धिभिः

दाबन्तत्वेपितकार्यभावः अंबादीनामित्यत्रादिशब्देन मात्रार्थकाक्वालेत्यादिसंग्रहः अंबिकादीनां तु अंबादिभ्यो भिन्नत्वात्तदप्रसंगः डितामडः इत्येते षां ते डिः तस्तेषां
 मित्यभिप्रेत्याह डे डः सीत्यादिदेशनियमार्थः जराया इत्यत्र तदन्तविधेरिष्टत्वादेकदेशविकारेपि निज्जराः जरशब्दयोः पुंनपुंसकयोरपि जरस्वत्वव्याख्याद्वा शब्दाद्वा हंज

इत्यत्र जरसमाबन्तः ॥ १८

इदुद्ग्राम १ वेयुवदत्यतोवानुवृत्तेर्नित्यस्त्रीलिङ्गानामेवनानियतलिङ्गानां शुचिमुदपदप्रभृतीनां शाकटयनास्तेषामपीच्छन्ति स्त्रीयांघोरिति विगृह्ययाच
 ये इच्छन्ति उन्नेति नुमभावश्चानित्यत्वात् अतएव योवा अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गयारित्येव अडागमाभावे आमोष्यभाव इत्यर्थः हसेपः २ हसश्च ईप च हसेप तस्मात् लध्वस्
 रत्वात्पूर्वत्वं सौत्रेवा अत्रापि ईरूपः ईप ईप इति विवक्षयानिष्क्रान्तः कौशां व्यानिः कौशां निरित्यादौ सिलोपाभावः यद्यपि हसांतात्संयोगांतलोपेनापि सिद्धिस्तथापि

इदुद्ग्राम स्त्रियां वर्तमानाभ्यां मिकारोकाराभ्यां परेषां डितां वचनानां वा अडागमो भवति बुद्धौ बुद्धये बुद्धिभ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धि
 भ्यां बुद्धिभ्यः बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनां स्त्रियां षोः इच्छ उच्छयूतस्मात् इवर्णां तादुवर्णां ता च परस्य डेः रामादेशो भावति बुद्ध्या अडागमाभा
 वे आमोष्यभावः बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिपु एवं मतिभूति धृतिरुचिरुति सिद्धि शान्ति भ्रान्ति आलि शक्ति प्रभृतयः एवं धेनु रज्जु प्रभृतयः स्त्रीलिङ्गाः
 धेनुः धेनू धेनवः धेनुं धेनू धेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनुभिः धेन्वै धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनां
 धेनौ धेनोः धेनुषु ईकारांतः स्त्रीलिङ्गो नदी शब्दः हसेपस्मैलोपः हसांतादी वता च परस्य सेलोपो भवति नदी नद्यौ नद्यः धौ ह्रस्वः ईवर्णां व
 वर्णयो र्धातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति हे नदि हेनद्यौ हेनद्यः नदी मनद्यौ नदी नद्या नदीभ्यां नदीभिः डिता मट् स्त्रिया मीकारांतादुकारांता
 च परेषां डितां वचनानां मडागमो भवति नद्यै नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नद्योः नदीनां नद्या नद्योः नदीषु एवं गौरी सरस्वती ब्राह्मणी कुमारी किशो
 री कलमी प्रभृतयः लक्ष्मी शब्दस्येवं तत्त्वाभावात् सेलोपो नास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः शेषं नदीवत् हेलेस्मि स्त्री शब्दस्य ईवं तत्त्वात् सेलोपो

क कलौ ल्ये इत्यादीनां ककारांतानां किपि स्कोराद्योश्चेति विशेषस्य कलोपविधेः प्रसंगेनानिष्ठं स्यात् धौ २ वेयुवदत्यतोवानुकर्षणानित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्री
 वर्ज्यमनिपुवंगानामिति व्यवस्था वसेया अधातो रिति तु अनियुवंतो पलक्षणार्थे अन्यया प्रकृष्टाधीः प्रधी रिति नित्यस्त्रीत्वे प्रधी शब्दे कारस्य धातोर्ह
 स्वतान स्यात् इयुवंतत्वाच्च हे श्रीः हेभूरित्यादौ न ह्रस्वत्वम् विमानना सुभ्रुकुतः पितुर्गृह इत्यादि प्रयोगादौ सुभ्रूः स्त्रीवदिति ह्रस्वं ॥ १ ७ १ ७ १ ॥

सा. टी. इतिके चित्तननुह स्वत्वेदकारांतत्वाद्वाविति स्यादिति चेत्सत्यमवेयुवदस्य तोवानुवृत्तेर्नवस्थयानहसविधानसामर्थ्याच्च अन्यथा एज्जो इत्येवं कुर्यात्स्त्रि
 सा. प्र. यांष्वोरित्यतो ह स्वदीर्घसाधारणानुवृत्तेरिवर्णोवर्णयोरित्युक्तमडितां २ च यपि स्त्रियांष्वोरित्यतो ह स्वदीर्घसाधारणानुवृत्तिस्तथापीदृशामित्यनेन ह स्वाभ्या
 १९ विकल्पेन विधानात्परिशेषादीकारांतादकारांतावेत्युक्तम् अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गानामित्यर्थावसायास्तु नद्ये भूमे इत्यादावडभावः लक्ष्मीशब्दस्येति लक्ष्मी
 मुद्धेतो प्रत्ययांतत्वादित्यर्थः तदुक्तम् अवोलक्ष्मीतरोत्तं श्रीही धी श्रीणामुगादितः सप्रानामपिशब्दानां सिलोपो न कदाचनेति स्त्रीशब्दस्येति स्त्यायतेः स्त्रात्वे
 इदं इति दृष्टिरित्वादीत्यर्थः ॥ १९ ॥ स्त्रीभ्रुवोः १ भ्रुवुः अनवस्थाने अस्मात् इ प्रत्यये धातोरुवर्णाभावादुव प्राप्तावारम्भः वा म्सीत्यत्र यद्यपि स्त्रीभ्रुवोरित्यत एकयो

स्त्रीभ्रुवोः स्त्रीशब्दस्य भ्रुशब्दस्य च द्युवौ भवतस्त्वरैस्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रिहे स्त्रियौ हे स्त्रियः वामशसि स्त्रीशब्दस्य अभिशसि च परे वा इ
 यादेशो भवति स्त्रियं स्त्री स्त्रियौ स्त्री स्त्रियः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः स्त्रिषु शेषं न दीवत् श्रीः स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रियं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रिया स्त्रीभ्यां श्री
 भिः वेयुवः इयुवंतात् स्त्रियां वर्तमानान्दित्वां वचनानाम्वाडागमो भवति स्त्रियास्तु नित्यं स्त्रियै स्त्रिये श्रीभ्यां श्रीभ्यः स्त्रियः स्त्रियाः श्रीभ्यां श्री
 भ्यः स्त्रियः स्त्रियाः स्त्रियोः श्र्यादीनां वामो नुडुक्तव्यः स्त्रियां श्रीणां डोपरऽडागमाभावे आमोप्यभावः स्त्रियां स्त्रियोः श्रीषु हे श्रीः एवं ही धी प्रभृतयो
 प्यनीवंताः एवं भूशब्दो भ्रूशब्दवत् वधूजम्वादीनां नदीशब्दवत् वधूः वध्वौ वध्वः वधूं वध्वौ वधूः जंवूः जंवौ जंवः हे जंवु हे जंवौ हे जंवः ऋकारां
 तोमात् शब्दः मातामातरौ मातरः मातरं मातरौ मातृः शसीति दीर्घत्वं शेषे पितृवत्तै शब्दः सुरैशब्दवत् नौशब्दो ग्लौशब्दवत् गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥

राम

१९

गनिर्दिष्टानां सद्वाप्रवृत्तिः सहवनिवृत्तिरिति भ्रूशब्दस्याप्यनुवृत्तिस्तथापि वाशब्दव्यवस्थयानामप्यविकल्पः वेयुवदस्य त्रवाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन
 स्त्रीशब्दस्येति तत्वेपि अतो विकल्पाभावान्नित्यमपिशेषं नदीवदित्युक्तमवेयुवः २ इयू च उवच इयुवत्तस्मात्तेन विधिसुदंतस्येति इयुवंतादित्युक्तम् अ
 त्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गनियमास्तु स्त्रिये नद्ये इत्यादावडप्रसंगः श्र्यादीनामित्यत्र श्रीशब्दस्य प्रकारवाचित्वान्नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रीवर्जमिपुवंतानामुपादा

॥ नादीनां भ्रूणमि ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥

न्यादिसिद्धिः कुमारीमात्मनश्चतुःकुमारीयतिकुमारीयतीतिकुमारीरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्नामधातोः क्तिपिप्रकृतिवदिति वचनात्कुमार्यैब्राह्मणये
न्याद्युद्यममाहशब्दस्यकारात्तेनत्रणैर्वितीयाप्रावपिस्वस्त्रादिपाठान्तेचस्वसातिस्रश्चतस्रश्चनानांदादुहितातथायातामातेतिसप्तैतैस्वस्त्रादयउदाहृताः
तिविचारविशेषश्चतत्रैववक्ष्यते॥३॥इतिसारस्वतप्रसादेस्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः अतोमत्तपरकरणं सुसोच्चारणार्थं अकारान्तस्य ह्रस्वत्वेन व्यावर्त्यभावात् येनना

इतिस्त्रीलिङ्गाः अथस्वरान्तानपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यते अकारान्तोनपुंसकः कुलशब्दः तस्यप्रथमाहिनीयैकवचने अतोमत्तपरकरांतान्नपुं
सकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवति अधौ अमोऽमग्रहणं लुग्यावृत्त्यर्थं अम्शसोरस्यकुलं द्रुमौ नपुंसकलिङ्गात्परश्चौ ईकारमापद्य
तेकुलेजशशसोः शिः नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः शिर्भवति शकारः सर्वादेशार्थः गुरुः शिञ्चसर्वस्यवक्तव्यः नुमयमः नपुंसकस्यनुमा
गमोभवति शौपरेयमप्रत्याहारान्तस्यनभवति मिदं न्यात्स्वरान्तरोक्तयः नोपधायाः नांतस्योपधायादीर्घा भवति शौपरेधि वर्जितेषु पंच
सुनामिचनन्वितिकुलानि हेकुलं हेकुलं हेकुलानि पुनरपि कुलं कुलं कुलानि शेषं देववत् एवं मूलफलपत्रपुष्पकुटुंबादयः श्वन्यादेः
अन्यादेर्गणान्तरयोः स्यमोः शुर्भवति शकारः शित्कार्यार्थः उकारउच्चारणार्थः वावसाने अवसानेवर्तमानानां रुसानां जवाभवंति च
पावा अन्यत् अन्यत् अन्ये अन्या निपुनरपि अन्यत् अन्यत् अन्ये अन्यानि अन्यतरत् अन्यतरत् अन्यतरे अन्यतराणि २ इतरत्
इतरत् इतरत् इतराणि २ कतरत् कतरत् कतरे कतराणि २ कतमत् कतमत् कतमे कतमानि २ शेषं सर्वशब्दवत् एतेचान्यादयः इका
रान्तोऽस्थिशब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक् नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग भवति अस्थि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रातेयोविधिगरभ्यते सतस्य बाधक इति लुको बाध इत्यर्थः अनेकाक्षरत्वेन गुरुत्वात् सर्वस्यैवामः स्यान्तान्यममकारमात्रस्य न च त्रम एव विधीयतां सेरं
त्यस्याभावाद्येतन्यायेन सर्वस्य स्यात् अभोष्यंतस्यैव भविष्यति मविधिसामर्थ्याच्च लुगभावोपि भविष्यतीति चेत्सत्यम् अमोमस्यमविधौ कुलं यातीत्यादि

स्त-१
सा-३
२०

वनुस्वारेपिनस्यात् मविधिसामर्थ्यात् अजसंकुलमित्यादिप्रयोगासिद्धिप्रसंगाच्चदमौ मधुनीद्व्यादौ दीर्घश्रवणार्थे दीर्घविधिः जशशसोः १ जसासाह
चर्यात्सानुबंधकग्रहणेन निरनुबंधकस्येति परिभाषया वाशसपिदितीयावहुवचनमेवेति अतः कुंडशोददातीत्यादौ शस्त्रन्ययस्य न हितस्य न स्यात् ज
शशोरिति षष्ठी निर्देशादंतस्य प्राप्तावपवादग्रहणरुत्तरित्यादिगुरुरनेकवर्णादेशः ननु गुरुशब्दस्यानेकाक्षरं देशोपलक्षकत्वेन शेरप्यनेकाक्षरत्वादत्र स
र्वदेशत्वमिदोप्यगुणादानमपार्थक्यमिति चेत्तत्तम् अन्वयादेरित्यत्र शिक्तरणान्त्वनुबंधकतमनेकानेकाल्त्वमित्यनुबंधनिमित्तानेकवर्णात्वाभावात् नो
पधायाः नस्यनांतस्य उपधानोपधातस्याः नेति संकेतिकवक्ष्यंतं पृथगेव वा अत्र यद्यपि यंच स्वितिसामान्येनोक्तं तथापि वादीपोः शतुरित्यतो वानुवर्तनात् स्त्री
पुंसयोः पंचसुनपुंसके च सावित्रिविवेकः अधावित्यपि स्त्रीपुंसयोरेव लीवे प्राप्ताभावात् अन्वयादेः २ अधावित्यस्याननुवृत्तेर्द्वैरपि अमोऽपवादः समानादे
लीपो धातोरित्यत्र कुप्पोः कः पोवेत्यतो वानुवृत्तेर्यवस्थया हे अन्यदित्यत्र लोपाप्रसंगः यत्त्वन्यदित्यत्रामलुगभावद्वात्रापि स्तुविधानसामर्थ्यादेव लोपाभा
व्याणां दश्च उश्च ऋश्च ऋतेषां ऋणां नपुंसके धौ वा गुणो न यः हे अस्थिहे अस्थेहे अस्थिनीहे अस्थीनि उक्तं हि संबोधनेन तूशन
सस्त्रिरूपं सांतं तथा नांतं तथाप्यदंतं माध्यंदिनिर्वष्टि गुरां त्विगंते नपुंसके व्याघ्रपदावरिष्ठः ॥ १॥ वदति नदसत्येननाप्राप्तन्यायेना
स्तुकोः प्राप्तयोः स्तुविधेरुत्तरपवादत्वात् विधानस्य चस्य मोरेव सार्थकत्वात् आदिशब्देन डतमांताः पंचोपादीयंते एकतरस्य च एकाच्च प्राचा मिति डत
रप्रत्ययात् तत्वेकतरादित्युत्तरसूत्रे प्रतिषेधान्न नपुंसके धौ वा गुणो न्यनिर्दिष्टस्यानित्येपि गुरां संज्ञया विधीयमाननामिन एव स्थाने भवन्तीति नियमात्त्र
योनामिनः स्थानिनो ज्ञेयाः ऋजवस्तुपि अने ॥ ३ ॥ ऋणां नपुंसके इत्यादि पठेति पूर्वाचार्यसंमतिमाह उक्तं हीति मध्यंदिनस्यापत्यं माध्यंदिनिः आचार्यः ।
उशनसः उशनसशब्दस्य त्रिरूपं त्रयाणां रूपाणां समाहारस्त्रिरूपं त्रीणिरूपाणीत्यर्थः वष्टिका मयते तथा दगंते द उक्लृवर्णांते नपुंसके गुरां च वष्टितद्वौ
रवार्थे व्याघ्रपदगोत्राणां मध्ये वरिष्ठः अष्टद्वयार्थः नामिन २ विभक्त्यधिकारादिभक्तिसर एव नदध्यानयादौ अच्चास्त्रां ४ शसच्चादिर्येषामित्यतद्गुरां संविज्ञा
॥ न बहुव्रीह्याश्च यणात् शसुं विहाय दादविन्यर्थः तदुपादानं च वसोर्व उरित्यादावनुवृत्त्यर्थः ॥

शम
२०

सा-प्र- २१ सा-प्र- २१

यदावुक्तपुंस्कंपुंवद्वाउक्तपुंस्कंनाम्यंतनपुंसकलिङ्गटादौ पुंवद्भाभवतिनामिनःस्वरेग्रामणिनाग्रामराग्रामणिभ्यांग्रामणि
भ्यःग्रामराग्रामणिनेग्रामणिभ्यांग्रामणिभ्यःग्रामराग्रामणिनःग्रामणिभ्यांग्रामणिभ्यःग्रामराग्रामणिनःग्रामराग्रामणि
नोःग्रामराग्रामणिसोमसोमपेसोमपाभ्यांसोमपेभ्यःइति पूर्ववत् उकारांतो मधुशब्दः नपुंसकात्त्यमोल्लुकमधुनामिनःस्वरे इतिनुमागमः मधुनीजशरासोः शिःनोपधाया इति दीर्घः मधूनिपुनरपि मधुमधुनी मधूनिनामिनः
स्वरेमधुनामधुभ्यामधुभिः ऋकारांतः कर्तृशब्दः नपुंसकात्त्यमोल्लुककर्तृनामिनः स्वरे ईमौषुर्लो नोऽनेते कर्तृणी कर्तृणि र ऋरं कर्त्ता कर्तृणा क
र्त्तृभ्यां कर्त्तृभिः कर्त्रै कर्त्तृणे कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभ्यः ऋतोड उः सच डित् डिति देः कर्तुः कर्तृणः कर्त्तृभ्यां कर्त्तृभ्यः कर्तुः कर्तृणः कर्त्रैः कर्त्तृणोः कर्त्तृषु हे कर्त्तृ
हे कर्त्तृणि हे कर्त्तृणि ऐकारांत अतिरेशब्दः रायमतिक्रांतमतिरिक्लंनावमतिक्रांतमतिनुजलं उकारांत उपगुशब्दः उपगता गावो यस्येतित
त्यस्य बाधानुमेव कर्त्तृणा इत्यादौ च परत्वादेव ऋतोड उरित्यादेर्बाधः ऐकारांतादीनां सुरै प्रभृतीनां ह्रस्वा ॥ दुपगु इति स्वरान्तानपुंसकलिङ्गाः ॥
देशे संध्यक्षराणां मि कारो कारौ वक्तव्याविति सुरिसुरिणी सुद्युसुद्युनी सुनुसुनुनी तृतीयादौ च नापुंवत् सुरिरासुराया सुद्युना सुद्यवासुनुना सुनवा इत्यादयो ज्ञे

॥ याः इति सारस्वतप्रसादे स्वरांतानपुंसकलिगाः पंचस्वनहुह इति ॥

सा-दी सोपि सांत एवेति विद्वानित्यादौ तदभावः पूर्वदत्ते वा संयोगांतलोपः दादेः २ दादि त्वं धातु पाठोपदेशवस्थायामपेक्षितम् ततश्च अधोक् इत्यादौ अडागमे
सा-प्र कृते सति यदागमास्तदुगीभूतास्तद्गुणो न गृह्यत इति अकारादि त्वेषु पदेशवस्थायामपेक्षितम् अलिहमात्मनश्च्युतिरामलिह्यतिहामलिह्यती
२२ तिहामलिह्य इत्यादेर्लोमधातोर्दोदि त्वेषु धातु पाठोपदेशवस्थायामपेक्षितम् ॥ ३ ॥ आदिजवानां ४ अत्र वावसाने इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया जंभतीति जप इत्यादौ तथादा

आदिजवानां मभांतस्य रुभासस्थोः धातोर्भांतस्यादौ वर्तमानानां जवानां रुभाभवंति सकारे ध्वशब्दे च परेनाम्नाश्चरसेपदान्ते च वाव
साने अवसाने वर्तमानानां रुसानां जवाभवंति च पावागोधुक् गोधुग गोदुहौ गोदुहः गोदुहं गोदुहौ गोदुहः गोदुहाभकारादौ दोदेर्घ इति च
त्वे आदिजवस्य दकारस्य रुभेधकारे च हने रुभेजवाः गोधुग्मां गोधुग्मिः स्वसं च पावसानां किलात्पः सः कृतस्येति षत्वे कृषं संयोगे शः गोधुशु
हेगोधुक् हेगोधुग हेगोदुहौ हेगोदुहः मधुलिह शब्दस्य विशेषः होढः धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्हसे परेनाम्नाश्चरेसेपदान्ते च वावसाने म
धुलिह मधुलिह मधुलिहौ मधुलिहः हेमधुलिहः हेमधुलिहः हेमधुलिहः मधुलिहः मधुलिहं मधुलिहौ मधुलिहः मधुलिहा मधुलिह
भां मधुलिहः तुरसाह शब्दस्य भेदः सहेः षः साढिसाढिरुपे सति सहेर्धातोस्मकारस्य षकारादेशो भवति तुराषाट् तुराषाड् इत्यादिदुहा
दीनां घत्वढत्वे वादुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतः रसेपदान्ते च मित्रधुक् मित्रधुग मित्रधुट् मित्रधुड् मित्रधुहौ मित्रधुहः मित्रधुहं मित्र
धुहौ मित्रधुहः मित्रधुहाइ भेजवाः मित्रधुग्मां मित्रधुग्मिः इत्यादि एवं तत्त्वमुह सुह शब्दोरे पांतश्चतुरशब्दौ नित्यवहुवचनांतः ॥ ६ ॥ ६६ ॥

मलिहादौ वनगर्हभमात्मनश्च्युतिगर्हभीयति गर्हभीयतीति गर्हप इत्यादौ मध्यवर्तिनोपि दकारस्य रुभत्वं नाद्यस्यापि गकारस्य वावसाने रविगमोऽवसानमित्यवसा
नं प्रसिद्धमेव अत्र चरवसे च पावसानां नित्यतः च पाइति रुभेजवा इत्यतश्च जवा इत्यनुवर्तने ततश्च वाशब्दस्य चार्थत्वादवसाने वर्तमानानां रुसानां जवाश्च पाश्च भवंती
त्यर्थः विकल्पार्थत्वे तु रुसानां च पजवौ वेत्यर्थे रुयत्रयस्यात् होढः रनाम्ना रसे इत्युक्तेर्लोदयति नुते इत्यादौ धातो रसपरत्वेन ढत्वं दुहादीनामिति आदिशब्दानुहानुहानि

अत्रापि चार्थो वा शब्दः अन्यथा घत्वत्वाभावे तृतीयांतरूपं स्यात् क्वचित् घत्वत्वं वेति पाठः तदा हत्वे सति घत्वं वा भवतीत्यर्थः तन्न दुहेदीदित्वेऽप्यस्मादेव वाक्यभेदेन हत्वं
 क्वचित् सूत्रपादादुदाहरणेति सूत्रे च पूर्वतः ततश्च दुहादीनां घत्वं वा भवति घत्वाभावे हत्वं मिति सूत्रार्थो दर्शितः ॥ ५ ॥ चतुर्गाम् विसर्गलोपेच्छादसः संधिः चतुरइति
 सोकेति केषां सन्तं वा पचस्वित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रियचत्वा इत्यादौ गौणत्वेऽपि रः संख्याया इत्यनेन संख्यावाचित्वे एवं गौणत्वे तु प्रियचतुरां प्राधान्ये तु परमचतुर्णां स्तो
 विसर्गो इत्यत्रानुकर्षणाल्लोकाद्वा चतुर्धित्यादौ विसर्गो भावः यच्चतुर्धितिज्ञापकाच्चा नाम्नः ४ नाम्नो न इति सामानाधिकरण्ये षष्ठ्यो नकारांतस्य नाम्न इत्यर्थः नका

चतुर्गाम् शौचचतुरशब्दस्यामागमो भवति पंचसु परेषु शौचचत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २२ः संख्यायाः रेफांत संख्यायाः परस्यामो नु
 डागमो भवति एत्वं हित्वं चतुर्णां चतुर्षु नकारांतो राजन् शब्दः नोपधाया इति पंचसु दीर्घः नाम्नो नो लोपशधौ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लो
 पश भवति रसेपदांते चाधौ राजा राजा मो राजानः राजानं राजानौ अलोपः स्वरेऽस्वयुक्ताच्छसादौ स्तोश्चुभिश्चुरिति चुत्वेन जकारः जजोर्ज्ञः जकार
 जकारयो र्यो गेज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा राज्ञे राज्ञभ्यां राजभ्यः २ वेङ्गोः राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु इत्यादि एव यज्वन् आत्मन् स्वधर्मन् प्रभृतयः अ
 स्वयुक्तादिति विशेषणादलोपो नास्ति यज्वनः यज्वना इत्यादि श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पंचसु राजन् शब्दवत् प्रक्रियाशसादौ तु वि
 शेषः आदेर्वेङ्गः स्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपिङ्कारे च युनः शुनाश्चभ्यांश्चभिरित्यादियुवन् शब्दस्य वकारस्योत्वं
 कृते सवर्गो दीर्घः सहयूनः पूना युवभ्यां युवभिरित्यादि पथिन् शब्दस्य भेदः ॥ ९ ॥ रांतत्वं चोपदेशावस्थायामेव लोपस्यादेशविशेषत्वात्पृष्ठा निर्दिष्टस्ये
 त्यंतस्य अन्यथानरनारायणादिष्वदिभूतस्यापि नस्य लोपप्रसंगः तथा सुहिन् प्रशान् इत्यादावुपदेशकालेनांतत्वाभावान्नलोपाप्रसंगः मोनो धातोरित्यादि
 नामस्य नकारादेशात् अधावित्यस्य डेरप्युपलक्षणद्वैदिकत्वाद्वा परमेव्यो मन इत्यादौ डवपिनलोपाभावः जजोर्ज्ञ इत्यत्र जकारात्परेण जकारेण योगे
 इ इत्यर्थाद्वा ज्ञानातीत्यादौ नवक्तव्यत्वाद्वा श्वादेः वसोर्वउमित्यतो वउमित्यनुवउमित्यनुवर्तते तत्र च वकारेण युक्तः अः व इत्यर्थः ॥ ६ ७ ६ ७ ६ ॥

सा-दी-वधारणात्स्वरस्योत्पत्तिकारमात्रेति चकारश्रवणं स्यात् न चाकारस्यालोपः स्वर इति लोपः स्यादिति वाच्यं सप्तम्येकवचनेऽलोपविकल्पात्पक्षे श्रवणप्रसंगात्
सा-प्र-तशमाहावित्यादिशब्दादीषाकारे चेत्युक्तम् कश्चिदपि इति सूत्रमत्र न च ईश्च ईश्चतयोः समाहारे ईषतस्मिन्नित्यधिकारः शुनीमघोनीयुवतीत्यादौ निपातनान्न ई
३३ कारे च शोभनायुवानो ययोः कुलयोस्ते सुपूनी इत्यादिमघकौटिल्ये मघनं मघः मघोऽस्यास्तीति मघवान् मघवंतौ इत्यादिव प्रत्ययानो मघवच्छब्दाऽन्ये एवाः इति तौ

राम
२३

न शब्दावप्युपादीयेत इनां अत्रापि बहुवचनस्य बहुपस्यापकतामभिप्रेत्याह इ न हन्ति त्यादि इ नः प्रत्ययत्वादि न्तस्य नो पथायादित्यनेन सिद्धेऽपिनियमार्थः ।
सिद्धस्त्या रभोनियमायेति न्यायात् ह नः ४ ह नः घृ ने इ ति च्छे दः ह नो घ त् इ त्यतो ॥ ६ ॥ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ ॥

हनइत्यनुवर्तनीयततश्चहंतेर्नकारेपरेहंतेर्हस्यघत्वंभवतीत्यर्थः अन्यथातृत्रहन्मस्तेजुहावेत्यत्रापिप्रसंगात् तत्रहकारव्यवहितपरत्वसंभवान्नस्यहाव्यवधा-
नपरत्वंजिह्वात्परत्वंतुधातेरितिविवेकः एवंतृत्रहणावित्यादावप्रसंगः घसंयोगइतिक्वचिदैकपद्येणत्वहेतुरितिक्वचिच्छब्दाहंतेरकारपूर्वस्यैवेत्यर्थाद्वसंयोगेचेते-
हभावात्तत्त्वेनेत्यर्थः ॥३॥ जशशसोः १ षादत्यनुवर्ततेतत्रचउपदेशकालएवस्मांतत्वविवक्षाणाच्छ्रुतानीत्यादौलोपाप्रसंगः प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणांमितिजश-
सोर्लोपेपितन्निमित्तो पधादीर्घाकारलोपादिप्राप्तावाहलुकीतिलुकशब्देनवर्णादर्शनेसतितन्निमित्तमंगकार्येनभवतीत्यर्थः स्मःषचनचक्षतस्मात् अत्रा-

जशशसोर्लुकषकारनकारांतसंख्यायाः परस्योर्जशशसोर्लुकभवति प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणंलुकिनतन्निमित्तंपंचपंचभिः पं-
चभ्यः २ स्मः षकारनकारांतसंख्यायाः परस्यामोनुडागमोभवतिनोपधायाइतिदीर्घः नाम्नोनेलोपशधौपंचानापंचसु एवंसप्तन-
वन्दशन् प्रभृतयः अष्टनोवाडौ अष्टन् शब्दात्परयोर्जशशसोर्वाडौभवतिडित्वाट्टिलोपः अष्टौ अष्ट्र अष्ट्रौ अष्ट्रवासुवाआ आसु अष्टन-
आसुपरासुविभक्तिषुवा आत्वंभवति अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः अष्टाभ्यः २ अष्टानां अष्टसु अष्टासुमकारांतइदम् शब्दः इदमोयंपुंसिइदम्
शब्दस्यपुंसिविषये अयमादेशोभवतिमिसहितस्यअयंद्विवचनादौत्यदादेशेरस्यादावित्यकारः इद औइतिस्थितेदस्यमः त्यदादीनांद-
कारस्यसत्त्वंभवतिस्यादौपरैरुमौइमेसर्वादित्वाज्जसीत्यदादीनांधेरभावः इमंडमौइमान् अनदौसोः इदमोऽनादेशोभवतिदौसौः पर-
योः अनेनस्यः इदमः सकारेभकारेचपरै अकारोभवतिह्रस्वस्य अद्रीत्यात्वं आभ्यां ॥९॥ पिसंख्यायाः प्राधान्येपरमपंचानामित्यादौभवत्ये-
वगौणत्वेतुप्रियपंचानामित्यादौनअष्टनइवइत्यत्रआकारप्रश्लेषात् वासुइत्यनेनआत्वपक्षेएवदौविधिः अत्रापिसंख्यायाइत्यनुवृत्तेर्गौणत्वेनात्वंनवाडौवस्तु-
तोवासुइत्यत्रआइतितृतीयैकवचनेनसुइतिसप्तमीबहुवचनेनचप्रत्याहारग्रहणादत्रात्वाभावएवयद्यत्रात्वंस्याद्वावितिडित्करणव्यर्थस्यातर्गौणत्वेय्यात्वं
जशशसोर्लुक्वेत्येकेइत्यस्यचानादरेवअष्टानामित्यत्रनुटिसत्यात्वंआत्वेवाउपदेशकालेनकारांतत्वानुद् आत्वाभावेपिनुटिउपधादीर्घेचरसा ॥ ६९ ७० ॥

सा टी
सो ३
२४

परित्वेन नलोपदितिसमानरूपत्वादेकमेवरूपमदमः ३ अनेकवर्णत्वात्सर्वस्यमकारांतत्वाद्दसेपः सेर्लोपः हे असकौ ब्राह्मणीत्यादौ संवोधनसंभवेपि प्रचुरप्र-
योगाभावोक्तिः सयः स्मि अः त्यदादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपमकः कौकेकं कौकान् इत्यादि धकारांतः
एतेनोत्पत्त्येति वैयर्थ्याभावत् अनेन अः इत्यस्य विसर्गपरत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्येत्याहुः तदपि मंदं गुरुशब्दस्यानेकाक्षरपरत्वप्रतिपादनात् कुशषराजादेः षडत्या-
दौ षडत्यस्यापि विसर्गपरत्वेन गुरुत्वात्पत्यासवीदेशप्रसंगात् प्रयोगे विसर्गश्रवणाच्च वस्तुतस्तु इदमोपपत्तौ सोत्पत्तदम इति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमांतमनु-
भिसभिस इदमदसोर्भिसभिसेव भवति नभकारस्याकारः एस्मि बहुत्वे एभिः अस्मै आभ्यां एभ्यः अस्मात् आभ्यां एभ्यः अस्य अनयोः
एषो अस्मिन् अनयोः एषु किम् शब्दस्य त्यदादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपमकः कौकेकं कौकान् इत्यादि धकारांतः
तत्त्वबुध शब्दः तस्य रसेपदांते चादिजवानामिति भकारः वावसाने तत्त्वे भुत् तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः हेतत्त्वभुत् हेतत्त्वभुद् तत्त्वबुधं
तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः तत्त्वबुधा तत्त्वभुद् तत्त्वभुद् इत्यादि जकारांतः सम्राज शब्दः कुशषराजादेः षः छकारांतस्य शकारांतस्य षकारांतस्य
चराज यज सृज मृज भ्राजादेश्य षकारो भवति धातोर्दसे परेनास्मश्चरसेपदांते च षोडः षकारस्य डत्वं भवति धातोर्दसे परेनास्मश्चरसेपदांते च
वावस्यनेटकारडकारश्च सम्राट्सम्राड्सम्राजौ सम्राजः सम्प्रजं सम्राजौ सम्राजः सम्राजा सम्राड्भ्यां सम्राड्भिः इतिदि एवं विराजादयः द
कारांताः त्यद् तद् यद् एतद् शब्दास्तेषां त्यदादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपमकः ॥ ८ ॥ वर्तेनीयंततश्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
ति सर्वस्यैव स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यैव स्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्वा प्रवृत्तिर्वा ॥ ९ ॥ भिस र भिसो भिस्विधानं कार्योतरव्यावृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्योक्तं नभकारस्याकार-
इति इदमदसोरककारयोरेव अकचित्तुदमकैः अमुकैरित्यादि कुशष र आदिशब्दात्तत्र अस्मज्जसृजमृजयजभ्राजादीनां ग्रहणम् अत्र केचित् कुशषराजादेरित्यत्र
षग्रहणव्यर्थे आख्यातादौ डत्वं निषेधार्थमित्यप्युक्तं अहेद् इत्यादौ डत्वं दर्शनात् नच हेष्टीत्यादौ डत्वाभावार्थमडत्वं विधायकस्य षोड इत्यस्यापि वैयर्थ्यात् ॥ १॥

राम
२४

षट्पञ्चदशद्वयत्वाद्वावसानेन रुमेजवाः खमेचपाकसानामित्यादिभिः सिद्धेः यद्यपि यथासंख्यत्वं नास्ति तथापि क्रूरपाणामूर्द्धेत्यादिस्थानादिसाम्यात्थानेऽन्तर
तमइति न्यायेन षष्ठ्यानेद्विविधेः न च षष्ठा मित्यत्र षकारस्य डविध्यसंभवात् ङ्ङ इत्यस्य निर्विषयत्वप्रसंगात् ङ इत्यस्य सार्थकत्वमिति वाच्यं ङ्ङ इत्यत्र षकारस्यै
व वावसान इति कृत उकारस्य निर्देशात् संख्या संबंधिनः षकारस्यैव एतत्तद्विधानात् धातोर्मे इति वाऽत्यंतमसंगतमेव ईष्टे ईष्टीत्यादौ रुमेपरैऽदर्शनात् अ
तएव पाणिनिनापि कृशां ष इत्येवोक्तमित्याहुः तदस्य सर्वणत्वयथासंख्यत्वाभ्यां मात्रादेशविधानात् तत्र रुसानामादेशिनां बहुत्वेन जवादीनाभादेशानां
च पंचत्वात् पंचकंपंचकापेक्षया यथासंख्यत्वमत्र च षसानां त्रिकत्वेन यथासंख्यत्वाभावः वर्ग्यो वर्ग्येण सर्वण इति सर्वणत्वविधानादेशो सर्वणत्वाभावः
स्तः न्यदादेशकारस्य सौपरसत्वं भवति स्यः न्यौ न्ये न्यं न्यौ न्यानसः तौ ते तं तौ तान्यः यौ ये यं यौ यान एषः एतौ एते एतदोऽन्वादेशो द्वितीया
दौ स्वेनोवावक्तव्यः उक्तस्य पुनरुक्तमन्वादेशः यथानेन बालेन व्याकरणमधीतं एनं कुंदो ध्यापय एतं एनं एतौ एनौ एतान् एनान् एतेन ए
नेन एताभ्यां एतैः एतयोः एनयोः एतेषां एतस्मिन् एतयोः एनयोः एतेषु कृकारांतस्तत्त्वप्राच्छशब्दः तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राक् तत्त्वप्राक्
इत्यादियकारांतोऽग्निमथ शब्दः तस्य वावसाने च पाजवाश्च अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः इत्यादिचकारांतः प्रत्यंचशब्दः
प्रत्युत्तरेषां पाणानां सर्वण इति शेषमहानामृष्यत्वात्सर्वणत्वप्रतिषेधः स्थानेनतरतमइत्याश्रयणो वर्यो वर्ग्येणेति सर्वणत्वाद्दकारस्थाने दकार इत्यादि वैयर्थ्यप्र
संगाद्देशीत्यादौ स्वसेचपाकसानामिति च प्रसंगाच्च ङ्ङ इत्यत्र च षकारस्य एतत्त्वविधानप्रसंगात् अवसाननिमित्ताभावेन नैमिति कस्य जवस्य निवृत्तत्वात्त
द्वात्यादि सिद्धार्थे चावश्यं धातोर्मे इति वक्तव्यं डत्वनिषेधार्थमिति तु कचिदेवेति दिक् आख्यातादावित्यादिशब्दात् शुष्क इत्यादावपि न सम्राडित्वेन च
चिदपरांतताश्रयणीयेति शेरं न्यादिति वृत्तनिषेधः ॥ ५ ॥ स्तः २ सौ स इत्यतः ए इत्यनुवर्तमानेपि पुनः समग्रणसामर्थ्यात् आपि परेपि सा इत्यत्र सत्वमकचित
इत्येव सा इत्यत्र सत्वं च येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति न्यायात् सादेः सानंतरंचापविधिः एतद् इति ॥ ६ ७ ६ ७ ६ ७ ९ ॥

समनंतरस्येदमोपपलक्षणात्स्यापि किं विवक्षितं विशिष्टत्वेनोक्तस्य पुनस्तनान्येन वा क्रियांतरविशिष्टत्वेनोक्तिरन्वादेश इत्यर्थः अतएवेषदर्थे किं
 यायोगे मर्यादाभिर्विधौ च य एतमानं डि-तं विवक्षितं दौस्वरूपेण निर्दिष्टस्याप्यात्र क्रियाविशिष्टत्वेनोक्तभावादन्वादेशत्वाभावः न पुंसके द्वितीयैकवचने शत
 न्यादेरित्यत्र श्रुतिरिति योगविभागादमः श्रुत्यादेशेन हि दित्यादिसिद्धिः इमं ह्यत्र हं दोषा पयश्च अथो एनं व्याकरणमध्यापयश्च अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरण्यधी
 तं अनयोः शोभने कुलमथो एनयोः प्रभूतस्वमिताद्युद्यम् एवमेतदोपि वावसान इति नकारदकाराविति सवर्णात्वादित्यर्थः यथा संख्येन तु यकारः प्राप्नुयात् अंचे
 नो लोपः धातोर्हं सांतस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति अंचेः पंचमुनुस्वक्तव्यः प्रत्यन् च इति स्थिते लोश्रुभिश्चुरिति चत्वेन ज
 कारः संयोगात्तस्य लोपः चोः कुः चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्हं सेपरेनास्त्रश्चरसेपदांते यथा संख्येन प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चं
 प्रत्यञ्चौ अंचेरलोपो दीर्घश्च अंचेर्धतोस्कारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे तद्धिते ईदीकारे च निमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्य
 भावः प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः प्रत्यक्षु एवंतिर्यच् प्रभृतयः तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्य्यञ्चः तिर्यञ्चं तिर्य्यञ्चौ तिरश्चादयः तिरश्चादयो
 निपात्यंते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च तिरश्चः तिरश्चातिर्यग्भ्यां तिर्य्यग्भिः तिर्य्यक्षु उदच् शब्दस्य उदीच इति निपात्यंते शसादौ
 स्वरे परे उदीचः उदीचा इत्यादि एवमनिचित् तकारांत उकारानुबंधो महत्शब्दः ॥८॥ रिति अंचुगतिपूजनयोरेतस्य ॥३॥ नो लोप इत्यनेन मय
 र्थाया मेव न लोपे पंचमुनुस्विधीयते यद्यपि रत्नश्चापदांत इत्यनुस्वारः प्राप्नोति तथापि परस्येष्टवाचित्वात्पूर्वे विप्रतिषेधेन अनुस्वारे वा परसवर्णात्वे विशेषे
 षाभावाच्च लोश्रुभिश्चुरित्याद्युक्तिः यत्तु कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्संयोगांतलोपे श्रुत्वाभावात्कुत्वाप्रसंगः कृते वा श्रुत्वे संयोगांतलोपे निमित्ताभावन्याये
 न तदभावात्कुत्वमसंगतमेव न स्मादिशामिति बहुवचनेन बहूनामुपादानादस्यापि तेनैव कुत्वमिति तदसत् सरव्यावित्यादौ निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वप्रति
 पादनात् वागित्यादावपि दिशामित्यनेनैव कुत्वसंभवे चोः कुरित्यस्यानर्थक्यपाताच्च असिद्धं बहिरंगमंतरंग इति बहिरंगसंयोगांतलोपस्यांतरंगेश्रुत्वे सिद्धत्वाच्च ॥

अंवे ३ ईपीतिसूत्रानुवनेरीपिर्दकारेचेत्युक्तमचकाराचानुक्तसमुच्चयार्थानहतेइतिवेड्योरित्यतोवानुवनेस्तस्यचव्यवस्थयापूजार्थस्याचतेर्नअंचेरितिलुप्र
 नकारनिर्देशेनुपूजार्थस्यनलोपाभावादेवनअकारस्यलुप्रत्वाच्चकारस्यचाचश्चेतिनियमादीर्घासंभवादिधानसामर्थ्यात्पूर्वस्येति सचाव्यवहितएवग्राह्यःतन
 अप्रतोचइत्यत्रप्रदत्तस्याकारस्याप्रसंगःतद्विनेप्रतीचीनःप्रतीच्यःईपिप्रतीचीदिर्दकारेप्रतीचीकुलेपंचस्वितिनिर्देशेनयत्कार्यतत्तन्नीपुंसयोरेवेतिनपुंसकेन
 मभावःपूजार्थस्यनुपंचस्वविशेषःशसादौप्रत्यंचःप्रत्यंचाभ्यामिसंयोगांतलोपेकुत्वेचप्रत्यङ्ग्यामित्यादिमुपिहोःकुक्कुटगितिकुकिषत्वेसादेशेचप्रत्यङ्ग्युतिरश्वा
 वृत्तानुम उकारानुबंधस्य ऋकारानुबंधस्यचनुमागमोभवतिपुंसिपंचमुपेरुन्संमहतोद्यौदीर्घःशौचन्संतस्यापशब्दस्यमहच्छब्दस्यचउ
 पधायादीर्घोभवतिपंचमुधीवर्जितेषुशौचपरेमहान्महान्तौमहान्तःमहान्तंमहान्तौमहतःमहतामहद्ग्रामहद्भिःइत्यादिहेमहन् उका
 रानुबंधोभवत् शब्दः अत्त्वसोःसोअत्त्वंतस्यासंतस्यचदीर्घोभवतिधिवर्जितेषुशौचपरेभवान् भवन्तौभवन्तःइत्यादिऋकारानुबन्धस्य
 भवच्छब्दस्यनुमागमएवनदीर्घः भवन्भवन्तौभवन्तइत्यादिपठन् पठन्तौपठन्तःपठन्तंपठन्तौपचन् पचन्तौपचन्तःइत्यादिशकारान्तौविशश
 ब्दःकुशप्रराजादिनाषत्त्वौडःषकारस्यडत्वंचवावसानेचपाजवाश्चविट् विड् विशौ विशःइत्यादिषकारान्तःषषशब्दानित्यंबहुवच
 नांतस्त्रिषुसरूपःजशसोल्लेकौडःषट् षड् षड्भिःषड्भ्यः२स्मइतिनुडागमःषड्नाम् इतिस्थितेङ्कःसंख्यासंबन्धिनोडकारस्यएतत्वंभ
 वतिनामिपरेषुभिष्टुःषाण्षट्मुक्चिदपदानेपदानताश्रयणीया ॥८८॥दयःआदिशब्दातअमुंअंचतीतिविग्रहेऽचतौषरेऽदसष्टेरद्वादेशेअदप्र
 अदप्रचौअदप्रच्चःअदमुर्देचःअमुमुर्देचःअदद्दीचःइत्यादयःप्रयोगानुसारतोज्ञेयाः॥८९॥व्रितः२उश्चअश्चवृद्धतयस्यसव्रित्तस्येत्यभिप्रेत्याहउकारा
 नुबन्धस्येत्यादिनन्वचनेरप्युकारानुबंधित्वादेनेवननुम सिद्धौवक्तव्यंनचवक्तव्यमितिचेत्सत्यंसिद्धेसत्यारंभोनियमायेतिधातुषूकारानुबंधेचंचतेरेवेति अ
 तउरवास्वतपण्ध्वन् इत्यादीनुमभावःनुनयमइत्यत्रनुमितियो गविभागादंचेरित्यस्ययुजेरुपलक्षणत्वाद्यायुजेरसमासेनुम युङ् युजौ ॥ ९० ॥

सो
सो

न्यादिसमासेन अश्रयुजावित्यादिपंचस्वित्यस्यनपुंसकव्यतिरिक्तविषयत्वेपिस्त्रियां व्रित्तविधेः पुंसीत्युक्तं पुंसोमुडिः न्यतोविभक्तिविपरिणामेनपुंसीत्यनुवृत्ति
 ततश्चकियत्कियतीत्यादौननुमन्सम्प्रहृतः ५ सचअपचमहतत्वेषां समाहारः न्सम्प्रहृतस्य अत्रवादीपोः शतुरित्यतोवानुवृत्तेः महच्छब्दसाहचर्याच्च अस
 कविभाजने इत्यस्य क्विपिअनअंसावित्यादौ न्तंतत्वेपिनअन्वसोः २ अतुश्चअसचअन्वसौतयोः अत्रापिवानुवृत्तेः सुष्टुवस्तेस्तुवः पिंडग्रइत्यादौ ननुमागमएवेत्ये
 कारणेन अन्तत्वाभावान्नदीर्घे इत्यर्थः ननुषड्वित्यादौषुत्वंकुतोनेत्यत्राह कचित्पदांततेति अपदांतेषिपदानाश्रयणान्तदोरन्यादितिषुत्वनिषेधान्नभवतीति
 दोषांरः दोषसजुष आशिषहविषप्रभृतीनां षकारस्यरेफोभवतिरसेपदांतंचदोः दोषौ दोषः दोषंदोषौ दोष शब्दस्यशसादौस्वरे
 परेनाततावावक्तव्यादोषः दोष्मः दोषादोष्मादौभ्यांइत्यादिसजूः सजुषौ सजुषः सजुषाशिषोरसेपदानेचदीर्घावक्तव्यः सजूभ्यां
 मित्यादिपुंसोऽमुडः पुंसशब्दस्यपंचमुपरेषु असुडादेशोभवतिङकारोऽन्यादेशार्थः स्वरेमः अनुस्वारस्यमकारोभवतिपुंस अस
 इतिस्थितेनृतोनुमन्समहतोऽधौदीर्घः शौचसंयोगांतस्यलोपः पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुमांसं पुमांसौ पुंसः पुंसापुंभ्यां पुंभिः हेपुमन्
 असंभवेपुंसः ककुसौवेदानैकवेदस्यात्मनोबहुत्वासंभवेऽर्थेवाच्येसतिपुंसशब्दस्यसुपिपरंकगागमोभवतिस्कोराद्योश्चसंयोगाद्योः
 सकारककारयोर्लोपोभवतिधातोर्नसेपरंनश्चरसेपदांतंचपुंक्षुएवंविहसशब्दः विहान् विहंसौ विहंसः हेविहन् विहंसं विहंसौ
 भावः ॥ ३ ॥ दोषांरः अन्तदोररात्रिष्वित्यादौरइत्यनुवर्ततेबहुवचनंबहुनां ग्राहकमित्यभिप्रेत्याहदोषसजुषित्यादियद्यपिहास्यतीतिदमेर्दोसिदोरिति ततश्चपर
 न्वात्तोर्विसर्गइत्यनेनैवसिद्धिरुथापिजुषीश्रीतौजोषांजुडतेनसहवर्ततइतिसजूर्मित्रमितिषप्रकृतिकस्यविसर्गोप्राप्तेस्तदर्थंक्रियमाणमेधामप्युपकारकं अ
 न्युन्यत्रपक्षाश्रयेणानन्वाशीष्यतिरित्यादौरेफप्रकृतिकस्यस्वयेवेत्यनेनपक्षरेफादेशप्रसंगः स्यादितिवाच्यं वक्तव्यत्वाद्वाशब्दव्यवस्थयावातदभावान् शसाहा
 वनततावावक्तव्येत्यत्रअकारोपादानंभ्यामादौडौचपसेअवणार्थम् सजुषाशिषोरितिष्वोर्विहसइतिसूत्रेणेत्यर्थः आङ्पूर्वस्यशासेः ॥

राम
रई

किं पि उपधायादकारे धातुसंबन्धित्वादि वर्णो वर्णयोः अथवा वक्तव्यारंभसामर्थ्यात् योर्विहस इति दीर्घविधेरसार्वत्रिकत्वद्योतनात् कुर्वे इत्यादौ दीर्घाभावः अथ
 तत्र पक्षा अथेपि दीर्घविध्यर्थे वा सप्रमी बहुवचने धातो रपि रेफस्य विसर्गः धातोर्नैति नियमात् तत्र श्वाशरीति विसर्जनीयसकारौ असंभवे इति वेदांते कवेद्य
 स्यात्सन एकमेवाद्वितीयनेह नानास्तिकि चनेत्यादिभिरेकत्वेन प्रतिपादितस्य पुंसः बहुषु बहुवचनमिति वद्वर्थे वाचित्वे विहित बहुवचनासंभव इत्यर्थः अथवा
 संयोगांतलोपेन पुंस्त्विति सर्वत्र संभवे एव मुक्तिः पुंशु बहुष्वपीत्यादि प्रयोगस्यासंभव उद्भाविने क्वविधानेन संभवतीत्यर्थः तत्र संयोगांतलोपे एकदेशविकृतस्या
 नन्यत्वेन कगागमेषत्वे द्वादेशे मस्यानुस्वारः यत्तु मध्यवर्तिनोपि सकारस्यादित्वविवक्षायां स्कोराद्योश्चेति सलोप इति तदसत् एवंविधादित्वविवक्षाया अ

वसोर्वउः वसोः संबन्धिनो वकारस्य उत्त्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च विदुषः विदुषावसां रसे विद्वद्भां विद्वद्भिः विद्वत्सु
 इत्यादि सुवचस शब्दस्य अत्वसोः सौ इति दीर्घः सुवचाः सुवचसौ सुवचसः हे सुवचः सुवचसं सुवचसः सुवचसा सुवचोभ्यां सुवचो
 भिः उशनस शब्दस्य भेदः उशनसां उशनस पुरुदंशस्य अनेहस इत्येतेषां सेरधेर्भा भवति डकार णिलोपार्थः उशनाः उशन
 सौधौ सांततानांतता अदंतता वा वक्तव्याहे उशनः हे उशनन् हे उशन अदस शब्दस्य विशेषः त्पदादेष्टेरिति सर्वत्राकारः अदसिड
 ति स्थिते सौसः अदसोदकारस्य सौ परे सत्वं भवति सेरौ अदसः सेरौ भवति असौ द्विवचने अद औ इति स्थिते दस्यमः ॥ ९ ॥

गाह्योपिकत्वात् उक्तपुंस्त्वैव संभवे कुमुदिकरणे प्रमाणाभावात् अतिप्रसंगाच्च ॥ १ ॥ वसोः ३ अत्रापि पूर्ववदकारसहिताकारस्य उत्त्वमवसोरेकानुबन्धकस्य द
 नित्यत्वात् सापिक्वसोरप्युपलक्षणात् तत्र स्थित्वा न तस्युषः वसोत्वे निमित्ताभावन्यायेने निवृत्तावातो नपीत्यालोपः तथा जगत्वा न जग्मुष इत्यत्रापि मोनो धातो रित्यस्या
 वा आह निमित्ताभावात् तद्धिते वेदुष्यं विदुष्यान् ईपि विदुषी ईकारे विदुषीकुले उशनसो धाविति सकारांतस्योशनस शब्दस्य सकारस्थानेन कारणांततासकारलोपे
 न नवेत्यर्थः नान्नादंतयोर्विकल्पे पक्षे सांतप्रकृतिरपि त्रिरूपत्वं चोक्तमेव सौ अत्र त्पदादेरित्यनुवृत्तावपीदमोदस्य सावसंभवाददस इत्युक्तं ॥ ९ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ अथ अदसः शब्दः तद्वत्तत्सहितस्याप्यदसोऽदसकार्यं भवतीत्यपि तत्रैवार्थः अथ
अदसो मकारान्तरस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति ५ अमू बहुवचने सर्वादिवाज्जुशि
दे अद ए अमे इति स्थिते एरी बहुत्वे बहुत्वे सयदस एकारस्य ईकारो भवति अमी अमु अमू अमून मत्वे उत्वे च कृते णास्त्रियां अमुना
दिवचने अदीत्यात्वं पश्चादुकारः अमूभ्यां भिसभिस द्दमदसोर्मिस भिसेव भवति नभकारस्याकारः अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अ
मीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य औसि एत्वे अयादेशे च कृते पश्चादुकारः अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु
सामान्ये अदसः कः स्यादिव च अमुकः अमुकौ अमुः इति हसंताः पुल्लिङ्गाः अथ हसंताः स्त्रीलिङ्गाः तत्र हकारांत उपानह शब्दः नहो
धः नहो हकारस्य धकारादे भवति रसेपदाने च वावसाने धस्य दत्वं तत्वं उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः हे उपानत् उपानहं उ
पानहौ उपानहः उपानहाः उपानद्वा उपानद्भिः इत्यादिव कारांतो दिव शब्दः दिव औ दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परेद्यौः दि
वौ दिवः ॥ हेद्यौः वामि दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति द्यां दिवं दिवौ दिवः दिवा ॥ वासि शब्दे सकार उपलक्ष्यते ततश्च सेः सकारस्य आ
दिवदि तिस्यादिवत् सकारात्पूर्वं भवतीत्यर्थः ततश्च तन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन ग्राह्य इति कप्रत्ययसहितस्य सेरौ सौ सः इत्यादिकार्यवस्तुतः सादिवदित्येव पाठः अम
कौ इति स्त्रीपुंसयोः नपुंसके अदक इति सेरौ इत्यत्र ह्रस्वो वेत्यतो मंडकलुत्यावानुवृत्तेः कप्रत्ययसहितस्य वा औत्वाभावपक्षे च स्यादिवच्चेति चकारादधिकार्यात्सा
न्तरस्योत्वे अमुकः केचित्तु कप्रत्ययस्य स्यादित्वा निदेशात् कप्रत्ययेऽपि न्यदाद्यत्वमत्वोत्वादि भवति व्यवधानाच्च न सत्त्वोत्वेऽतएवा मुकः ॥

शम
२७

१०
 सा १॥
 २०
 ३०
 ४०
 ५०
 ६०
 ७०
 ८०
 ९०
 १००
 ११०
 १२०
 १३०
 १४०
 १५०
 १६०
 १७०
 १८०
 १९०
 २००
 २१०
 २२०
 २३०
 २४०
 २५०
 २६०
 २७०
 २८०
 २९०
 ३००
 ३१०
 ३२०
 ३३०
 ३४०
 ३५०
 ३६०
 ३७०
 ३८०
 ३९०
 ४००
 ४१०
 ४२०
 ४३०
 ४४०
 ४५०
 ४६०
 ४७०
 ४८०
 ४९०
 ५००
 ५१०
 ५२०
 ५३०
 ५४०
 ५५०
 ५६०
 ५७०
 ५८०
 ५९०
 ६००
 ६१०
 ६२०
 ६३०
 ६४०
 ६५०
 ६६०
 ६७०
 ६८०
 ६९०
 ७००
 ७१०
 ७२०
 ७३०
 ७४०
 ७५०
 ७६०
 ७७०
 ७८०
 ७९०
 ८००
 ८१०
 ८२०
 ८३०
 ८४०
 ८५०
 ८६०
 ८७०
 ८८०
 ८९०
 ९००
 ९१०
 ९२०
 ९३०
 ९४०
 ९५०
 ९६०
 ९७०
 ९८०
 ९९०
 १०००

राम
 २८

बहुवचनानिर्देशान्नित्यबहुवचनान्तस्यैवदत्तस्यान्तगौणत्वेऽत उक्तमवादीनामिति तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदुत्तरपदस्य प्रभृतीनामपि भवतीति भा-
वः पक्षो निर्दिष्टत्वादस्य दिशाम् चोः कुरित्यतः कुरित्यतः कुरित्यनुवर्तते बहुवचनात्प्रयोगतो दधुषतुः स्तिह प्रभृतयोऽप्युत्थाः ॥ इति सारस्वत प्रसादे ह सां-
ता ॥ १॥ स्त्रीलिङ्गाः अयमइति नुमयमइत्यत्र नपुंसकस्येत्यस्य अयमइति विशेषणादित्यर्थः ॥ अन्हः सस्ता वित्यतः सइति ब्रह्मन् शब्दस्येति नाम्नो नो-
लोपशधा वित्यनेनेत्यर्थः अन्यथा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिरित्यादावद्गीत्यादिप्रसंगः अधाविति निवेधस्य नोक्तमनित्यमिति नाम्नो नो लोपशितियोगविभा-

स्त्रीलिङ्गाः अथ ह सांता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यते रेफांता वारशब्दः नपुंसकात्स्य मोर्लुक्वाः वारीवारि २ अयमइति विशेषणा-
त् नुमन भवति वारावार्थवार्भिः वारेइत्यादि चतुरशब्दे चतुर्गणौ चेत्याम चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः चतुर्णां-
चतुर्षु नकारो तोऽहन शब्दः अन्हः सः अहन शब्दस्य नकारस्य नकारो भवति रसे पदांते च स्तोर्विसर्गः अहः इमौ वेङ्योः अन्ही अ-
हनी अहानि अन्हा अहोभ्यां अहोभिः अन्हे अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अन्होः अन्हां अन्हि अहनि
अन्होः अह स्तु ब्रह्मन् शब्दस्य रसे पदांते च नस्पलोपो वक्तव्यः ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि पुनः ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि ब्रह्माणा ब्र-
ह्मभ्यां ब्रह्मभिः इत्यादिसम्बोधने धौ नपुंसके नलोपो वा वक्तव्यः हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म एवं चर्मन् वर्मन् शर्मन् कर्मन् ॥ ९ ॥

गाहा संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वेति हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ॥ कंदसीति सर्वत्रेत्यत्र सिलोपो आगमजस्यापि नस्पृष्टां दसोलुक् निमित्ताभावन्यायस्य वा-
नित्यत्वादीर्घस्यानिवृत्तिः अथवा वा अ आइति च्छेदः ततश्च शिलोपे निमित्ताभावन्यायेन नुमुपधादीर्घयोर्निवृत्तौ अकारस्य आकारः अथवा
वा आइति च्छेदः एवं च डेः लोपः शेषश्च अभवतीत्यर्थः ततश्च शिपरत्वाभावादागमजमनित्यमित्यनित्यत्वाद् अनुमभावे सवर्णादीर्घः अधावित्यत्र
॥ १० ॥ रूपलक्षणात्वाच्च दस्ता लोपशसंज्ञा पूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू-
सा-टी-
सा-प्र-
२९

व्योमन् इत्यत्र नलोपाभावः परमेभूतानीति तिः श्यंतत्वद्योतनार्थम् त्यदादीनामिति लुकिनतन्निमित्तमिति प्रतिषेधादित्यर्थः इति ह सांतानपुंसकलिङ्गाः
अथेति त्रिलिङ्गस्वरान्तहसांतनिरूपणानंतरं नानिचयुष्मदिवास्मदिचभागेरित्यादीनामभ्यः पृथक्कार्यकारित्वादनयोः पृथगुक्तिर्युक्तैव स्वमेवरूपं स्वरूपं विस्त-
रभयाद्वागत्वादिपरित्यागेन सत्वोद्विक्तधर्मराहित्येनार्थः स्वरूपमात्रवाचित्वेन चेत्यर्थः वाच्यलिङ्गत्वादिति वचनं वाक्यतस्यां अलिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गद्योतका

व्योमन् दामन् नामन् प्रभृतयः नांतादंताच्छंदसिडिः श्योर्लोपोवक्तव्यः कृंदस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपोचवक्तव्यो परमेव्यो
व्योमन् सर्वाभूतानित्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते देरत्वेन भवति स्यादाविति विशेषणान् द्विवचनादौ देरत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपं नेयं त्यतयेत्या
निपुनः त्यतयेत्या नित्येन त्याभ्यां त्यैरित्यादि एव तत्तेतानि २ यत्तेयानि २ एतत् एते एतानि २ किंकेकानि २ इदम् इमे इमानि तृतीयादौ स
र्वत्र पुवत् चकारांतः प्रत्यच् शब्दः प्रत्यक् प्रयगं अंचे रलोपो दीर्घश्च प्रतीचीनुमयमः प्रत्यचि २ तकारांतो जगत् शब्दः जगत् जगती जगति पुनः
२ जगता जगद्वा जगद्भिरित्यादि महच्छब्दे तु सम्महत इति सि विषये दीर्घेन महत् महती महंति २ इत्यादिषकारांतो हं विष् शब्दः सृजुष च ह
विः हविषी हवीषि २ इत्यादि सजुः सजुषी सजुषि २ एवं सकारांतः पयसं तेजसवर्चसं प्रभृतयः पयः पयसी पयांसि २ पयसा पयोभ्यामित्यादि अद
सशब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्त्रोर्विसर्गः द्विवचनादौ देरत्वे कृते मत्वोत्वे अदः अमुनी अमुनिपुनः २ अमुना अमूयं अमीभिः अमुष्मै अमूभ्या अमी
भ्यः अमुष्मात् अमूभ्या अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु शेषं पुल्लिङ्गवत् इति ह सांतानपुंसकलिङ्गाः अथ युष्म
दस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ १ ॥ भावादित्यर्थः अयमर्थः सर्वस्य त्रिगुणारब्धत्वेन सत्वोद्विक्तवा
चित्वे पुंस्वरजउद्विक्तवाचित्वे स्त्रीत्वं तमउद्विक्तवाचित्वे न पुंसकत्वं भवति अनयो लुधर्मि मात्रवाचित्वेनालिङ्गत्वम् अथ वा उपेक्षया पचपाद्यभाववाचित्वादलिङ्गत्वं
अतएवाक्त अलिङ्गेषुष्मदस्मादीके चितुवाच्यमित्युच्यते भेद्यतल्लिङ्गं भजते तु यः विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते इति विशेष्यलिङ्गत्वादलिङ्गत्वमित्याहुः तदस्ते

राम
२९

युक्तादिशब्दानामपि वाच्यलिङ्गत्वेनालिङ्गत्वप्रसक्त्या आवाद्यभावप्रसंगात् अत्रापि स्त्रीवाच्यत्वेऽप्यप्रसंगाच्च ॥ ३ ॥ त्वमहं २ सांकेतिकं प्रथमादिवचनान्तं सि
नाजसाडयाडसेतिसहस्रार्थतृतीया निर्देशात्समासे प्रधानत्वे गौसात्वे चानयोः सदैव एते आदेशा भवन्तीति सूचितं ततश्च परमत्वं परमाहं तथा त्वां मां युवां आवां युष्मा
नस्मान्त्वानि क्रांत इति विग्रहे अति त्वं अत्यहम् एवं जसादिष्वपि युवावौ २ द्वयोः वचनं द्विवचनं द्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः ततश्च गौणात्वे द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्द्विव
चनपरत्वाभावेऽपि युवावौ स एव यथा युवां आवां अति क्रांतं अति क्रांतान् अति क्रांतेनेत्यादिविग्रहे अतियुवां अत्यावां अतियवान् अत्यावान् अतियुवया अत्या

त्वमहं सिनायुष्मदस्मदोःसि सहितयोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथा संख्येन त्वं अहं युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदो द्विवचन
परे युवावदित्येतावादेशौ भवतः आमी युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति युवां आवां यूयं वयं जसा जसा सहितयो युष्मदस्मदो यूयं वयं इत्येता
वादेवादेशौ भवतः यूयं वयं त्वन्मदं कत्वे युष्मदस्मदोस्त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वेन त्वेकवच
नं तेन त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ त्वन्मदादेशौ भवत एव आम्भौ युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारेभि सि च परे त्वां मां युवां आवां तदादे
ष्टेरात्वे कृते रासीति दीर्घत्वं रासो नोक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशौ कृते एटाङ्योः युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति टाङि इत्येतयोः परयोः अया
देशः त्वयामया युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मत्स्यं इत्या उङे सहितयो युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मद्यमित्येतयोः परयोः अयादेशः त्वया
मया युवाभ्यां आवाभ्यांभ्यस् शभ्यस् युष्मदस्मदभ्यां पराभ्यस् शयं भवति शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः तेन त्वैत्वेन भवतः युष्मभ्यं अस्मभ्यं
वयेत्यादिननु द्विवचनपरत्वाभावेष्पादेशे युवयो रावयोर्वापुत्रः युष्मत्पुत्र इत्यादावपि द्वार्थवाचित्वाद्युष्मदस्मदोर् युवावौ स्यातामिति चेत् सैवं चोवेत्यतो वानुवृ
त्तेर्वावस्थया तदभावात् अमो र नन्वन्विधावपि सवर्णदीर्घत्वेनेष्टसिद्धावास्विधिवैयर्थ्यविधानसामर्थ्याच्चास्मासोरस्येत्यस्याप्रसंगादन्यथा मादेशमेवेति द
ष्ट्यादिति चेत् सैवं अमादेशे त्वामामेति प्रसंगात् न च लक्षणप्रतिपक्षोक्त्या येन लाक्षणिकत्वात्तदसंभवः अस्मादेव ज्ञापकादग्रहणो न्यायस्याप्रवृत्तेः ॥ १ ॥

तुसमुद्रनिर्देशस्य भाविमुद्रनिवृत्त्यर्थत्वादा म एवाकं विधेर्गोणत्वेऽप्याकं भवत्येवेति अति त्वाकमित्याद्याहुः अकविधानेनैवेष्टसिद्धे एकं विधानं भाविमुद्रि
 वृत्त्यर्थं पक्षे तत्करोति त्र्यंतस्य द्विपि त्रिलोपे हलंतस्य पिसिद्धार्थं गोणत्वे द्वित्वादिवाचित्वे युवावादिविधानमुक्तमुक्तचिंतायाम्यथायदियुष्मदस्मदीतुद्वित्वं
 हतोसमासमायातः भवतस्तदा युवावौतदितरसंख्ये समासार्थे अमिवदतीत्वे कत्वं समासतस्तदानयोस्त्वम्भत इत्यादेशौ भवतो द्वित्ववद्भवत्वाच्चित्ते समासार्थे २८
 सङ्गः सजस्मिषु चातस्तवममनुभ्यं तथा मद्यं यूयं वयं त्वमहमिति सर्वत्रैवस्युगदेशादिति उदाहरणानितु तत्र तत्रोक्ता न्यूत्यानि षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्ते मया
 दिविधाने यथाऽचित्ते मयौ वाधित्वात् विशेषादेशौ भवतस्तथा षष्ठ्याद्येकवचनवद्बहुवचनयोस्तवममादिविशेषविधिभिस्ते मया दयो वाध्येरन्ततश्च

अथानयोरादेशविशेषविधिः प्रदश्यते युष्मदस्मदोऽष्टौ चतुर्थी द्वितीयाभिरितेमेवान्नौ वसनसौ तत्रैकवचनेन सहतेमे भवतः द्विव
 चनेन सहवां नौ बहुवचनेन सह वसनसौ स्वामी ते सः समायातः स्वामी मे सां प्रतंगतः नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमक्षयं १ स्वामी वां सज
 हामो चैदृष्टानोदानयाचनामराजावादास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः २ देवो वा मवता हिंस्मन्नेरकान्नौ जनार्दनः स्वामी वो वलवाना जा स्वामी
 नौ सौ जनार्दनः ३ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनं सानं दान्वः प्रपश्यामः पश्यामोनः सुदुःखिनः ॥४॥ ॥ षष्ठी चतुर्थी द्वितीयाभिरितिसामा

न्यवचनमेतत् द्विवचनमात्रविषयमेव स्यादं च यथा संख्यत्वात् षष्ठी द्विवचनसहितयोस्ते मयौ प्रसज्येयातामित्यत आह ॥३॥ अथानयोरादेशविशेषविधिरि
 ति आदेशस्तवममादयस्ते प्रांते मया द्यदेशविशेषविधानमित्यर्थः एवं च नवाध्यवाधकभावादिदोषः युष्मदस्मदोऽते मया दीनां प्रत्येकं युष्मदस्मदस्मद्वां संबं
 द्यथा संख्यत्वमषष्ठ्यादीनां च त्रिवचनात्मकत्वेन ते मया दित्रिकाणां प्रत्येकं यथा संख्यत्वमनुसंधेयमषष्ठीत्यस्यात्यस्तरत्वात् पूर्वत्वमकेचित्तु वैपरीत्यविधाने
 न नियमोनेष्यते बुद्धेः अतो भवेत्तिसर्वा मुविभक्तिषु वसादयः अत एव गेयेकेन विनीतौ वा मित्यादिमहाकविप्रयोग इत्याहुः १ अत्र च्यौवेत्यतो वानुवृत्तेस्तस्य च
 व्यवस्थया अनन्वादेशे विकल्पेन अनन्वादेशे तु नित्यविद्यमानपूर्वप्रथमांतात्पर्यो रन्वादेशेपि विकल्पेन षष्ठी चतुर्थी द्वितीयाभिरिति ॥

सा. २० महासहस्रतीयानिर्देशादिभक्तिलोपेन भवन्ति युवयोः पुत्रः युष्मत्पुष्पत्पुत्रद्वयान्नादौ अनन्तदेशे ते मया दीनक्रमेणोदाहरति। स्वामी ते इत्यादि **॥ ३० ॥** त्वामा २
 सा. २१ अमेतिहृतीयाने मयोरपवादः शेषं पूर्ववत् मदेन आलीढो युक्तः मदेन मत इत्यर्थः नादौ २ आदाविति सामान्यत आदिमात्रभूतयोरादेशनिषेधः **॥ ३१ ॥** पातु मां पातित्यादौ
 वाक्पादिभूतयोरपिन नादावित्यत्र नेति योगविभागात्संवाधनपदादित्याद्युक्तं यथा देवास्मान्याहि नृहरे विष्णोऽस्मान्नरक्ष सर्वदा विशेष **॥ ३२ ॥** संवाधनेतरपूर्वसं
 वाधनां तात्पर्योक्तुं भवन्त्येव योगविभागस्येष्टसिद्धिहेतुत्वात् यथा हरेरुपात्तः नाहि सर्वदारक्ष देवनः। चादिभिः २ चवाह अह एवेति पंचवा **॥ ३३ ॥** यः आवयोर्युवयोश्च
 त्वामा मा अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा आदेशौ भवतः पश्यामि त्वामदालीढं पश्य मामद भेदकं पश्यामि त्वाजगत्पुज्यं पश्य माजग
 तापते नादौ पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैत आदेशा भवन्ति रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता स एव नाथो भगवानस्माकं पापना **॥ ३४ ॥**
 शनः पादादाविति किं पातु वोनरसिंहस्य नखत्वांगलकोटयः हिरण्यकशिपोर्वह्मः क्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः चादिभिश्च चादिभिरपियोगेनै **॥ ३५ ॥**
 ते आदेशा भवन्ति तव चायं प्रभुर्विष्णुर्महेश्वरश्च तव येश नवो राजन मम तेऽप्यतिशत्रवः चादिर्निपातः चादिर्गणो निपातसंज्ञको **॥ ३६ ॥**
 भवति चवाह अह एव एवं नृपयुक् नाना नास्वस्ति अस्ति दोषा मृषामिथ्यामियस अथ अथोद्यमश्च स उच्चैः सनीचैः सशनैः सस्वर **॥ ३७ ॥**
 अंतरप्रातरपुनर्भूयस अहोस्वित् उत्तमहृत् अंतरेण अंतरानमस अलमकृत अमानो नाप्रतिषेधे ईषत् किल खलु वैरागत् भृशं यतत **॥ ३८ ॥**
 शोवेशो हेशस्तथैव च अदेश आवयोरेवं हरिर्ममेवरसतु साक्षाद्योगेऽयं निषेधः युक्तयुक्ते तु हरो हरिश्च मेस्वामीत्यादौ भवन्त्येव अनुक्तसमु **॥ ३९ ॥** यार्थाच्चकारान्तेति
 योगविभागाद्वा अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिः साक्षात्परं परयावा योगेनैतेस्युः यथा चेत्तं सात्त्वं समीक्षते भक्तस्वरूपं ध्यायति चाक्षुषज्ञानार्थैस्तु भक्तत्वापश्यति चक्षु
 षेत्यादिप्रयोगतो ज्ञेयं नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकचतुर्विधशब्दानुशासनं तावच्छब्दशब्दतत्र नाम निरूपितं वक्ष्यति चारख्यातमनिपातोपसर्गाणां मपि स्या
 दंतत्वात्तदंतर्निरूपणोपपत्तेर्चादीन्प्रसंगतो निरूपयन्निपातसंज्ञासूत्रमवतारयति चादिः अद्रव्यार्थानामेव चादीनां निपातत्वदर्शनादद्रव्यार्थः **॥ ६७९ ॥**

राम
 ३१

आदिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः ततश्च चक्षोरशशकयोरित्याद्यभिधानाच्चादीनां चौरादिद्रव्यवाचित्वे निपातत्वं न द्रव्यं चोक्तं वस्तुपुल्लभं यत्र सर्वनामप्रयु-
 ज्यते द्रव्यमित्युच्यते सौम्यं भेद्यत्वेन विवक्षित इति भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यर्थः अत्र यद्यपि निश्चयेन पतंरने केचनैव विनिपातानामन्वर्थसंज्ञा नादने कार्यत्वम्
 तथापि प्रसिद्धप्रयोगानुसारेण बालव्युत्पत्तये किंप्रतीत्यर्थः कथांते अन्वाचये समाहारे तरेतरसमुच्चये विनियोगे तु त्ययोगितावधारणहेतु-
 वस्त्वर्थेषु चाव्ययं तत्रान्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः समुद्रायप्रधानः समाहारः प्रत्येकप्राधान्यद्वारेतरयोगः एकत्रानेकप्रचयस्समुच्च-
 मिह्यामटगां चानयपारिणीचपादौ च पाणिपादं गमश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ ईश्वरं गुरुं च भजत्वं चाहं च संयुज्यावः श्यातश्चापचितश्च अनीतः यथान-
 सयोः ग्रामे गंतव्यः शीतं च भीमः पार्थस्तथैव च दंडोपमानावधृतिविकल्पानवल्लुप्रिषु समुच्चये चाव्ययं वाषट्स्वर्थेषु प्रकीर्तितं सावाशं भोस्त-
 वानृतिर्जलमयी

आदिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः आदिर्गणो विभक्त्यर्थे निपातने तस्मिन्निति तत्रयस्मिन्नित्यत्र कस्मिन्
 तिकुत्र ककुह अस्मिन्निति अत्र तस्मिन्काले कदा तस्मिन्काले तदा यस्मिन्काले यदा सर्वस्मिन्काले सदा
 एकदा तेन प्रकारेण तथा एवं यथा कथं अनेन प्रकारेण इत्यंतस्मादिति ततः एवं कुतः अतः इतः ॥

मम जातानामन्ये तु हि नमस्यिनां पद्मिनां वान्यरुपां गंतव्यं वायवैर्त्रीहिभिर्वाकस्य चेह भुजवीर्यं शालिनः वायुर्वादह नो वा पादस्य पूरणो होतं विनि-
 ति हो वा चत्वं ह ग्रामं गच्छ स्वयमासने उपविशति उपाध्यायं ह भूमौ विनियोगे तथा चारातिक्रमे पूजने यत्नं महत्प्रामं गच्छ स्वयमहरथे नयाया च-
 अह माणा वकमध्यापय अयोगस्य व्यवच्छेदेऽत्यंता योगा न्ययोगयोः एवावधारणे चोक्तमव्ययं चतुर्थकमतत्र विशेषणसंगतस्यायोगव्यवच्छेद-
 तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः विशेष्यसंगतस्य चा न्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः शंखः पादुर एव नीलं सरोजं भवत्येव पार्थ एव धनुर्हरः कर्तव्यमेव एवं प्रकारे च यो-
 प्रकृतस्य परमशैनिर्देशोप्यव्ययं विदुः एवं कुरु अग्निरेव विप्रः एवं पठ एवं कूर्मः एवमेतत् एवं वादिनि देवर्षौ एवं तावत् नूनंतर्कः ॥ १ ॥

मर्थस्यापि विनिश्चये नूनं शरत्पुष्पादिकाः नूनं हंतास्मिरावरां पृथग्विना च भेदार्थं नानेकविनार्थयोः त्वनः एयकनास्ति बंधुः विना वा तं वि
 नावर्षे नानाविधं देहसृतां समाजं नानादीनि फलालोकया आपुरयाशीः क्षेममांगल्ये स्वस्ति प्रत्यभिवाट्टने स्वस्त्यस्तुते धार्मिक मन्त्रसादात् स्वस्ति ते
 ५ जुलतया सह दृश्यस्वस्त्यस्तुते सौम्य चिराय जीवस्वस्ति श्रीकुसुमपुरातः ज्ञानमस्तुता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुजते अस्तीति विद्यमानार्थे दोषात्रावु
 दैरितं सृष्टा मिथ्या च वितथैरहोऽन्योन्यार्थयोर्मिथः अस्ति हीरागौः दौषामन्यमहः मृषोद्याः मिथ्यावादी मंत्रयते मिथः मिथः प्रहरतः प्रश्नका
 त्प्रधिकारेषु प्रतिज्ञायां समुच्चये मंगलानंतरारंभेषु स्वर्थेष्वप्याव्ययं अथ शक्तो सिभोक्तुं अथ क्रतून्ब्रूमः अथ स्नानविधिः गौडो भवानथेति ब्रूमः
 श्रीमोऽथा जुनः अथ परस्मैपदानि स्नातोऽयमुंक्ते अथ शब्दानुशासनं अथोदत्यर्थवद्देयमन्वादेशे तथैव च दमवेदमध्यापय अथो एनं व्याकरणा
 म्हाः स्यात्पूर्वदिनेष्वस्तु परस्मिन् दिवसे तथा उच्चैर्नीचैर्महत्पत्ये स्वः स्वर्गपरलोकयोः लोभवत् श्रोगंता उच्चैः पुरुषः नीचैर्गच्छति द्वायेव या स्वर्ज
 लधेर्जलेषु स्वर्ग्या तस्य ह्यपुत्रस्य अंतर्मध्ये तथा प्रातः प्रत्यूषे श्वेथ एव च पुनर्विशेषेऽप्रथमे भूयोपि पुनरर्थकं अन्तर्वाच्यः प्रातः संध्या सुपासीत प्रा
 तर्मांसे किंपुनर्ब्राह्मणाः पुनरुक्तं भूयो दर्शनं आहोस्वि नु वितर्के चेदर्थेपि परिकीर्तितं अयं स्थाणुराहोस्वितुरुषः आहोस्वि देववदेः सह साकं समं स
 त्रासा र्थार्थे सार्द्धमेव च पुत्रेण सहागतः एवमन्येपि मध्येन राविनार्थे च प्रवृद्धाभावेन मः स्मृतं अंतरात्वां मां हरिः त्वामंतरातामरसायताक्षीं नमो देवेभ्यः
 अलं भूषणपय्यां निनिषेधे शक्तिवारणे अलंकारः अलमस्य धनं आलप्यालमिदं वभ्रोर्यत्सहारा न पाहरत् अलं मल्लो मल्लाय अलमतिप्रसंगेन कृतं
 निषेधः मानो नास्तदर्थः परिकीर्तिताः कृतमतिवित्तं रेणा अविप्रद्वभाषसे विप्रवन्नब्रूषे इत्यर्थः माकुरु नो अत्र स्थातव्यम् नैकः सुप्तेषु जागृयात् ईषद
 ल्येकिलेति स्माह्वानं संभाव्य हेतुषु रुचिन्यङ्गणालीकेष्वप्रिप्रोक्तं मनीषिभिः ईषद्वारः जघानकं संकिलवा सुदेवः पार्थः किल विजेष्यते तत्किल कवि
 नोक्तं एवं किल केचिदंतित्वं किल यो त्यसे गोत्रसंस्ति किलाशुभं कृत्यानिषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेषु च नियमे निश्चये हेतौ विषादे पि खलू
 दितं खलूत्कारखलुवाचिकं अयोखलुत्वादः सखल्वधीते वेदं नखलुनखलुमुग्धे साहसकार्यमेतत् प्रवृत्तिसाराः खलुमादृशाधियः नखलुदास्यौ त्वद
 धीनखलुदेहिनां सुखमनविदीर्याः कठिनाः खलुस्त्रियः वस्यात्संवाधने पादपूरणेऽनुनयेऽपि चरावं वै विप्रावृहस्यति वै देवानां पुरोहितः न वै ॥ ३॥

पुनः कार्यसिद्धि साहसम् आरादूरे समीपे च भृशमत्यर्थवाचकम् आराच्छ्रोः सदावसेत प्रतीताना रात्थापयेत् भृशमाहमहीयति मयत्कारणं तथात
 त्यात्स्वराणां प्रतिरूपकाः स्वरा निपातसंज्ञासुरद्वयार्थस्य वाचकाः यत्सभासु प्रथमे तत्पूज्योसि संबोधने तथात्यर्थे अप्रौक्तमव्ययं बुधैः ईभर्त्सनेन
 शाखेदे रोषोक्तावपि कीर्तितम् उहर्षोक्तौ तथातर्कः संक्रुद्धोपदपूरणे मंत्रस्तोमेः ऋकारः स्यात्कृकारोपितथा मतः एऐ ओऔ च चत्वारो ह्रतिसंबोधनार्थकाः
 यथा संभव मन्त्रेष्वर्थेष्वेतेऽव्ययात्मकाः इत्येवमादिरिति शब्दो गणसमाप्ति सूचकः प्रकृतपरा मर्शको वा एवमीदृशान्यादौ यस्य स तथा आदिना श
 श्वत् श्रौषट् वौषट् वषट् प्रभृतयः प्रयोगतो ज्ञेयाः एतेषु केचिद्योतकाः केचिद्वाचकाः केचिदनर्थकाः तदुक्तं केप्येषां योतकाः केपि वाचकाः केप्यनर्थ
 काः आगमादवकेपिस्युः संभूयार्थस्य वाचका इति अथ प्रत्ययां त निपाताना हतत्रादिरिति विभक्त्यर्थे देशकालाद्यधिकरणाद्यर्थे हि भवत् युष्मदस्मदौ

सार्वविभक्तिकस्तमित्येके पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् परस्मिन्निति परस्तात् आहि च दूरे दक्षिणा हि वसंति चाराडालाः किम् सामान्ये
 चिदादिः कश्चित् कश्चन कुचन तदधीन कात्स्न्योर्वासात् राजाधीनं राजसात् सर्वं भस्य करोति इति भस्मसात् ऊर्युर्यं गी करणो ऊरी
 कृत्य उर्री कृत्य सद्यादिः काले निपात्यते सद्यः अद्य सपदि अधुना सांप्रतं शीघ्रं भटिति पूर्वैद्युः अन्येद्युः परेद्युः उभयेद्युः यर्हितर्हि का
 वज्रं पित्वाऽन्यस्मात्सर्वोर्देर्बहुशब्दाच्च सप्रम्यर्थे त्रल निपात्यते तद्धिते तदंता अव्ययसंज्ञा इत्यर्थः तस्मिन् तपोस्तेषु नस्यांता सुवेत्यर्थे तत्रयस्मिन् ययोः
 येषु यस्याया सुवायत्र कस्मिन् कयोः केषु कस्यां का सुवाकु हकुत्र क ॥ १॥ सार्वविभक्तिक इति सर्वासां विभक्तीनां मर्थे भवतीति सार्वविभक्तिकः पूर्वतः
 पश्यन् प्रतो गच्छेत्यादिप्रयोगादित्यर्थः दक्षिणास्यां दक्षिणा हि चाराडाला इत्यनेन दूरार्थसप्रम्यर्थे आहि प्रत्ययान्न निपात इति सूचितं मग्रा मादूरे
 णानेषां निवासात् किमिति सर्वप्रत्ययांता किमशब्दात्सामान्ये विशेषा प्रकाशनेऽर्थे चिदादिः प्रत्ययगणो भवतीत्यर्थः कौचित्काचित् किंचित्कां नि
 चित् कस्मिंश्चित् कस्यांचिदित्यादिकिमिति सामान्योक्तेः कुचन कुतश्चनेत्यादितदधीनेति तस्याधीन इत्यर्थे तस्य कात्स्न्यमित्यर्थे चेत्यर्थः राजाधीनं रा
 जसात् सर्वं भस्म भस्मसादित्यर्थः किलात्यः स इत्यत्र वेङ्गोरित्यतो वानुवृत्तेरग्निसादित्यादौ सातः सस्यत्वाभावः पक्षे राजकीयं भस्म मयं ॥ ६ ॥ ६९ ॥

सा-दी-
सा-प्र-
३३

प्रादिरप्रआदियस्यसप्रादिर्गणउपेर्गुसंज्ञस्यादित्यर्थः उपसृज्यते इत्युपसर्ग इत्यन्वर्थसंज्ञातो धातुयस्य घातानां तत्क्रियायोगेतां प्रत्येवोपसर्गत्वं ततश्च प्रगट-
यकोयस्मात्सप्रनायक इत्यादौ गमनक्रियायोगेन यनक्रियायायोगाभावात्तां प्रत्युपसर्गत्वाभावात्ताभावः प्रादिकमणिदीर्घशभृशसंभवत्प्रिषुवियोग-
मुद्दिशकीच्छांतिपूजाग्रदर्शनेकमेणोदाहरणानि प्रयातः प्रवला मूषकाः प्रभुर्देशस्य प्रवदंति दायादाः हिमवतो गंगा प्रभवति प्रभुक्तमन्नं प्रोषितः प्रसन्न-
सुदकम् प्रशक्तो विप्राय प्रार्थयते कन्या प्रशंतेति प्राञ्जलिः प्रवालं प्रलोकयति वधे गतौ दर्शने च विक्रमाभिमुखे भृशे अधीनमोक्षणाप्रतिलोम्यकेषु परा-
मतः पराहतः परागतः परादृष्टः पराक्रान्तः परावृतः पराजितः पराधीनः पराकृतः पराङ्मुखः अपोवियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने आनन्दे वज्जने चोप्येवा-
शोसम्यगीरितः अपयाति अपकृतवान् अपशब्दः अपदिशति अपहसति अपत्रिगर्तवृषोदेवः अपहरति अपसरति संयोगे क्व प्रभवसत्यप्रत्य-
ससिद्धिषु भूषांगीकरणाश्लेषक्रोधाभिमुखवीचिसम् संगतः पुत्रेण संबदंति सख्यः संभवत्यग्निः काष्ठैर्गांसंजानाति संपश्यते संसिद्धिः संस्कृता कन्या

प्रादिरुपसर्गः प्रपरा अपसम् अनु अव निस निर्दुसदुर विआडु निअधिअपि अतिसुउत् अभिप्रतिपरिउप अंतर आ-
विर अयंगण उपसर्गसंज्ञकः प्राग्धातोः उपसर्गधातोः प्राक्प्रयोक्तव्याः तदव्ययं तदिदं चादिरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥३॥

संगृणाति संधने संक्रुद्धः संयाति वेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावात्तुवंधने साम्याभिमुखहीनेषु विसर्गोलक्षणेऽप्यनुः अनुवाकमधीते अनुष्ठा-
नदेशे अनुमेघं वर्षति अनुरथं अनुशयः अनुकृतिः अनुवत्सोमातरं धावति अन्वर्तुं न योद्धारः अनुज्ञातः अनुधनमसतां गतिः ज्ञानाबलेन
शुद्धाषदर्थव्याप्तिपरा भवेत्प्रबोद्धेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः अवगतोऽर्थः अवलंघ्य पष्टिं याति अवदानं अवलंघने अवकीर्णं अवघ्नंति अव-
यातः निर्वियोगात्पदादेशाति क्रमेलाभनिश्चये निःसंगः निर्मेघम् निर्दिष्टः निःक्रान्तः निर्वेशः निश्चितमदुशीषदर्थे कृत्वेत्येकशसंपत्ति संकटे दुर्गतिः दु-
र्जीवनः दुर्बलः दुर्गतः दुर्गतः दुर्दिनम् नानावियोगातिशयभृशमोहेशवाङ्मये पैशुन्यास्मरणे भूषे षदर्थानाभिमुख्यके अनवस्था मुख्यशौर्यदर्शने
॥ विरुदाहतः विचित्रागतिर्भगवतः पाणिनेः वियुक्तः विकीर्णः वितरानयः ॥ ५ ॥

राम
३३

विमनस्कः विभुः विवदंति विगापति विस्मितः विभूषितः विलापितः विमुखः विभ्रान्तः विशिष्टः विक्रान्तः विलोकपति आदिः क्वाभयवाकोषदर्शोऽश्लेषादिकर्म
लिवंधनेऽभिविधौ शाठ्यकृद्गमापीप्यसंश्रये अभिसंननिवृत्ताशीर्दानानुभवविस्मये प्रतिष्ठादेशमर्यादास्यर्द्धमुख्योर्द्धुर्कर्मणि आकांक्षते आविग्नः आज्ञा
नातिआताम्रनस्यः आसिंगति आरभते कवचमावध्रानि अकुमारं यशः पाणिनेः आचरतिकपटेन आहतः आसन्नावयम् आवसथः आमंत्रणम् आधा
वति आशास्ते आदत्ते आशीतम् आपवंकिलतत आसदम् आदिष्टः आमुक्तेर्दुःखम् आह्वयते आगच्छति आरोहति राशयधस्वभृशादेशानित्यकौ
शलवधने अंतर्भावे समीपे निदर्शनोपरमाश्रये निकरो मणिनां निपतति निगृहीतः निदिशति निविशति निपुणः निवद्धः निपीतमुदकमनिदृष्टः निद
शेनमनिवृत्तः पापात्तनिलयः अधिरध्ययने स्वयं वशित्वस्मरणाधिके उपाध्यायादधीते अधिपतिः अधीनः मातुरध्येति अधिकृतम् अपि संभवगहीशी
मृतिभूषासमुच्चये अपियोजनमस्ति अपि पापिन् भद्रमपि मरणमपि अपि न हतिहारंतदपि विक्रमातिक्रमे बुद्धौ भृशार्थातिशयेष्वतिअतिरथः अतिक्रां
मतिअतिगहनम् अतितप्तम् अतिमनुते ज्ञानम् प्रशंसानुमते पूजाभृशकृद्गुभेषु सुः सुपुरुषः सुकृतम् सुसाधुः सुतप्तः सुदुष्करः सुगंधिः उत्प्रावल्पवि
योगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने आश्चर्य्ये मोक्षणेऽभावे बलप्राधान्यशक्तिषु उद्वलः उद्वृत्ति उत्क्षिपति उत्पन्नम् उच्चरति उत्सुकः उद्गतोऽश्वः उत्पथः उत्कः उ
दिष्टः उत्साहः अभिपूजामृशार्थे हाव्याधिसायाभिमुख्ये के सारूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः अभिवदति गुरुम् अभियुक्तः अभिलिप्तते अभिस्यन्दो
व्याधिः अभिजातः अभिमुखः अभिरूपः अभिधानं अभ्यवहरति अभ्यस्यति सादृश्यांगे दानहिंसांगीकृतौ प्रतिनिधौ कचित् व्याध्याभिमुख्ययोर्वा प्रौवाराणां प्रति
रुच्यते प्रतिदेवतस्य प्रतिगृह्णाति प्रतिहंति प्रतिज्ञातं अभिमनुरर्जुनतः प्रतिप्रतिश्यायः प्रतिस्वर्य्ये गच्छति प्रतिकीर्णः प्राशुभिः प्रतिषिद्धः परिः समंततो भावव्याप्ति
दोषकया सुचभूषाश्लेषे पूजने च वर्जने वसने रिभे परिभ्रमति परिगताऽग्निर्ग्रामं परिवादः परिस्फुरतिकन्याम् परिष्वजते परिचरति गुरुम् परित्रिगते भ्योच
हो देवः परिधते वासः परिदेवनम् उपसामीप्यसामर्थ्ये व्याघ्राचार्य्यकृतौ मृतौ दोषदानक्रियावीप्सां भाध्ययनपूजने उपकृंभंति छति उपकरोति उपकीर्णः प्राशु
भिः उपदिशति उपरतः उपघातः उपहरत्यर्थं उपचारः देवं देवमुपचरति उपक्रमते भोक्तुं उपाध्यायादधीते उपचितः पिता पुत्रेण अदित्यास्तिका बुद्धौ स्यादंतर्भ्येत

सा. टी.
सा. प्र.
३४

यामतमप्राकट्येयतथाद्याविः कविभिः परिकीर्तितमश्रद्धधते अंतर्णीतः आविष्कारः प्राग्धातोः प्रागिति सामान्योक्तेः प्रत्यवतिष्ठते पर्याण्डमित्यादौ व्यवधानप्रयो-
गेषुपसर्गत्वमएतेषु च केचिद्वाच्ये बाधते यथा आदने वितरनिकेचित्दर्थविशिष्यति यथा विजयते प्रभवतिकेचिद्वाच्ये मनुवर्तते यथा अधीते आशशंकिस्के-
नित्वात्त्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थकाः यथा अवतिष्ठते वितने नितदुक्तं धात्वर्थवाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति ॥ ३३ ॥
त्वाद्यंतत्कादयः प्रत्यया अंते पस्यतत्रयात्काक्यपतुमनमच्चिडाच्धावतुशसकृत्वस आसमुदत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः लिगादिनियमाभावे ओकारस्तुतिपरा-
यदीणास्तुतिसंमतिमाह उक्तं हि तिवादीनामव्ययीभावानां तत्रादीनां च साधारण्यार्थं क्रमालिङ्गविभक्तिवचनसादृश्यमुक्तमएतेनान्वर्थसंज्ञेयमित्युक्तमइति सा-
त्वाद्यंतं चत्वाक्यपतुमनमच्चिडाच्धावतु आसकृत्वसरास अव्ययादिभक्तेर्लुक् अव्ययात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति ननु शब्दनिर्देशे
अव्ययानां नचलिङ्गादिनियमः उक्तं हि सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वोसु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्नयेति तदव्ययं उक्तान्यव्ययान्यलिं-
गानिदूत्यव्ययानि अधुना लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्यामि प्रत्ययाः प्रस्तूयंते आबंतः स्त्रियां अकारांतान्नामः स्त्रियां वर्तमाना दाप्
प्रत्यया भवति जाया माया मेधा अद्वाधारा इत्यादि अजादेश्चापवक्तव्यः अजा एडका को किलावाला वत्साभूद्वागणिका ॥ ६ ॥
रस्वतप्रादेऽव्ययानि उक्तानुवादपूर्वकं स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते उक्तानेत्यादिलिङ्गेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषस्त्रीलिङ्गस्य विशेषेण नज्ञापयितुमिच्छ-
यास्वधिकारविहिताः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः यद्दृशेनलोके स्त्रीयमिति प्रत्ययः स धर्मः स्त्रीत्वमसचगोत्वादिवत्सामान्यविशेषः स्तनकेशाद्यभिव्यंग्यः तदुक्तम्
स्तनकेशादिसंबंधो विशिष्टावास्तनादयः तदुपव्यंजनजातिगुणावस्थागुणास्तथाशब्दोपजनितोऽर्थोत्साशब्दसंस्कारइत्यपिलिङ्गानां लिङ्गतत्वेनैर्विकल्पाः
सप्रदर्शिता इति तथा इयमयमिदमिति येषु व्ययदेशे दृश्यते लोके स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यंते तानिलोके नगोत्वादिस्वाश्रयैर्यद्दत्ता सामान्यमुपलक्ष्यते व्यञ्जकैरनु-
सृतत्वात्स्त्रीत्वे पुंस्त्वादिकं तथा ततो व्यंजकवैचित्र्याद्येनात्र स्त्रीत्वमेव हि व्यज्यते ननु पुंस्त्वादिः सार्थः स्त्रीत्यभिधीयते अजादेरिति जातेरयोपधा ॥

राम
३४

दित्यादिविशेषविधानादीपिप्राप्तेवचनम् वासावत्साकन्यकेत्यादौचप्रथमवयोवाचित्वादीपिचकारादनुक्तसमुच्चयार्थात्संभस्त्राजिनशरणपिंडेभ्यः फला
तसंफलाभस्त्रफलेत्यादि एकफलेत्यपिकेचित् अन्यत्रदासीफलीत्यादितच्च ज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमेतिपुंयोगेपितथासम्माकाडप्रांतशतैकेभ्यः परान्युष्यादपिस
त्युष्या एकपुष्या अत्रतुशंखपुष्यादितथानन्पूर्वमूलाहपिअमूला अन्यत्रदर्भमूली अचिवाच्यायां पादांतादपिहिपदा अट्टकमन्तादन्ननाच्चवहुग्रीहेर्वा
नोवेतिदिलोपः बहुसीमेवहुसीमानौवहुयजेवहुयज्वानौ उपधालोपिनोऽनन्नाद्यावीयो नोवेतिवाशब्दव्यवस्थया आप्येवदिलोपोनईपिवहुराजेवहुराड्यो
बहुशजानौदत्यादिप्रयोगानुसारतोनुसस्मायम् ॥ ३॥ कापि ३ ककारेणाव्यवहित आपकापतस्मिन्नततश्चवहवः परिव्राजकायस्यांसावहुपरिव्राजकेत्य

काप्यतः कापिपरेपूर्वस्याकारस्यङ्कारो भवतिकारिकापाचिकापाठिकाकालिकातालिकावष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः
आपंचैवहसांतानोपयावाचानिरमदिशा अवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानं ह्रस्वोवास्त्रियां कापिपरेतरादौचपूर्वस्य ह्रस्वोवाभ
वतिवेणिकावेणीकानदिकानदीकाश्रेयसितराश्रेयसीतराश्रेयसितमाश्रेयसीतमानौकादौनभवतिवाग्रहणादियं विवक्षानि
अयेनपतंत्यनेकेष्वर्थेष्वितिनिपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ८ ॥ आपः स्यादिपरत्वेनतेनव्यवधानान्न आपाप्रत्ययेनसाहचर्यात्ककारोपिप्रत्य
यसंबंधेवबोध्यः एवंचशकृशक्तावित्यादेः प्रचाद्यचिआप्रत्ययेचशकेत्यादौनह्रस्वोवेत्यनोवानुर्कषणान्ममेयंमामिकेत्यत्रेदमर्थेममकादेशेआपिचप्रत्य
यककाराभावेऽपिभवतितथानरात्कायतिनरिकेत्यत्रापिअथवाकापीतिसामान्योक्तावपिवाशब्दव्यवस्थयाशकेत्यादावित्वाभावः यकासकेत्यादौप्रत्ययसं
बंधिकाप्यपिनएवंअधित्यकाउपत्यकाजीवकाभवकादेवकायज्ञकाक्षिपकाध्रुवकाचटकादंडकादृष्टकाहलकापिप्यल्काएडकाअलकाकरकामेनका
कन्यकाएरकेत्यादिपुप्रयोगानुसारेणानेत्वम् तारकाज्योतिषिअन्यत्रतारिकावर्णिकातांतवेअन्यत्रवर्णिकावर्तकाशकुनौप्राचांउदीचांतुवर्तिकाअष्टका
पितृदेवत्येअष्टिकान्यादित्यर्थभेदेनमतभेदेनचेत्वाभावतद्भावव्यवस्थायाम् सूतकादीनां वासूतिकासूतकापुत्रिकापुत्रकारं ॥ १ २ ३ ४ ॥

22

राम
३५

द्विपिरात्तदिति रात्तदिति राजन्प्रकारस्य नान्तस्य वकारमकारान्तयोगादनुत्तरस्येत्यर्थो विवक्षितः हिदास्त्रीभूरिदास्त्रीत्यादिसिद्धिः औपगवीत्यत्राकारलोपार्थमा
 हयस्यदश्च अश्चयणितो वेत्यनोवानुवृत्त्यास्त्रीप्रत्ययसमासांततद्धितप्रत्ययसंवधियकारस्वरेष्वनविभक्त्यादिस्वरे अतोवायुः दध्यत्रेत्यादावप्रसंगइतिय
 वस्था। ध्रितः। षच्दृचउश्च आचष्टुनदित्यस्यतस्मात् अत्रापि पूर्ववद्दानुवृत्तेस्त्रयूषलज्जायामित्यादेः पचाद्यचित्रयेत्यादौषित्वेपिनस्तनंधयीत्यत्रधेदस्तु
 स्यादित्यादिव्यवस्थापनीयम् नदादेः नदादेराकृतिगणत्वात्सोपगोपीपीवरीजित्वरीशर्वरीद्वादशीपंचमीप्रभृतयोऽविहितलक्षणानदादौज्ञेयाः ॥३॥ इ द्वाद
 रिति इन्द्रादेर्गणादानीप्रत्ययोवक्तव्य इत्यर्थः तेच इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमानुलाचार्यादयः वक्तव्यत्वात्लोकाचकाराद्वाहिमारण्ययोर्म
 हत्वेमहद्भिर्महिमानी अरण्यानीयवाहोषेदुष्टोयवोयवानीयवनास्त्रिप्यामयवनानीमानुलोपाध्यायाभ्यांचयामानुलानीमानुलीउपाध्यायानीउपाध्यायीआचा

इन्द्रादेरानीपइन्द्रादेर्गणादानीपप्रत्ययोभवतिइन्द्राणीभवानीशर्वाणीइपसमाहारे गुणश्चसमाहारार्थइप्रत्ययोभवतिगुण
 श्रत्रयीयचकुलीपुयोगेचअकारात्पुयोगेइप्रत्ययोभवतिश्रुद्रयस्त्रोश्रुद्रीगणाकीजातेरयोपधातजातिवाचिनोऽयकारो
 पधादकारांतस्त्रियामीपप्रत्ययोभवतिमेषीश्रुकरिहंसीकुतटाब्राह्मणीअपकारोपधादिति किं सत्रियावैश्या ॥ ६ ॥

र्थादणत्वञ्चआचार्यानीअर्थसत्रियाभ्यावास्वार्थेअर्थाणीअर्थासत्रियाणीसत्रियापुयोगेतुदेववब्रह्माणीसूर्याणीइत्यपिकेचित इत्याद्युक्त्याः ननुअनीवेवविधी
 यतांसवर्गदीर्घत्वेचेन्द्राणीत्यादिसिद्धेः विधानसमर्थोचयस्यलोपइत्यलोपोनस्यात् अन्यथानीपमेवकुर्प्यादितिचेत्सत्यमइन्द्रमाचष्टेइन्द्रयतिइन्द्रयतीतीन्द्रस
 येन्द्रस्यस्त्रीइन्द्राणीत्यादावपिदीर्घानीविधिः ब्रह्माणीत्यादौनोवेतिटिलोपेदीर्घश्रवणार्थेचइप्समाहारइतिसमाहारेऽर्थेवाचेइप्रत्ययः पूर्वस्यगुणोवक्तव्यइत्य
 र्थः। त्रयाणांसमाहारस्त्रयीएवंद्वयीत्यारुपिपुयोगेपुंवाचकोपियः शब्दः पुंयोगात्त्रियांवर्ततेतस्मादेष्यादित्यर्थः श्रुद्रस्यगणाकस्यस्त्रीन्यर्थः चकारात्पालक
 शब्दानात्रगोपालिकाजातेः अयोपधादितिसामानाधिकरण्योक्तेर्जातिशब्देनाभिधेयाभिधायकोभेदोपचाराज्जातिवाचकालक्ष्यतेइत्यभिप्रेत्याहजातिवाचिनो

तत्त्वज्ञानं चोक्तम् आहतिग्रहणाजतिर्लिङ्गानां वनसर्वभाक् सकृदास्यातनिर्ग्राह्ये त्रंचचरगौः सहेति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् आहतिः सस्थानग्रहणप्रह
यस्याः अवयवविशेषस्यैतरेण गोत्रादिजतिरुक्ता ब्राह्मणाद्याहुतेः क्षत्रियादिषु संभवात् संप्रहयाह लिङ्गानां चेति या सर्वलिङ्गानि न भजनीत्यर्थः ब्राह्म
णाः ब्राह्मणान्यादेर्हि लिङ्गत्वात् एतच्चाधिकसंप्रहयमिति तदोदेः सर्वलिङ्गत्वेऽपि पूर्वगौवास्यजातित्वं देवदत्तादेरसर्वलिङ्गत्वेनातिव्याप्रावाहसकृदास्या
तेति सकृदुपदेशनिश्चयेत्यर्थः एतेन नित्यत्वमेकत्वं प्रत्येकं परिसमाप्तत्वं चोक्तम् ततश्चैकस्मिन् पिण्डे उपदिष्टास्मिन् पितृपिण्डात्तरे उपलभ्यमानदेवदत्ता
देवदत्तादेश्च संज्ञाशब्दत्वेनातथाभावात् जातिव्याप्तिरिति भावः नन्वेवमप्यप्रत्ययांतस्य सर्वलिङ्गत्वेऽप्याहुतिगणाभावाद् व्याप्तिरस्यादत्ताह गोत्रंचचरगौः
सहेति गोत्रमिति पूर्वोच्यमाणमप्यसंज्ञाचरणानां वेदशाखाध्ययनक्रियासंबन्धात् क्रियाशब्दानां जातिव्याप्तिरिति युक्तिः अत्र जानेरिति योगविभागात् गव

प्रथमवयोवाचिनोऽतर्द्धवक्तव्यः कुमारो किशोरीकलभीप्रथमग्रहणा किंवद्वास्थविराभद्रहणात्किमशिशुः स्वांगाद्वास्वांग
वाचिनोवास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। सुमुखीमृगाक्षीतन्वंगीवाग्रहणात्पद्मवदनाकमलवदना इत्यादौ न भवति ॥३॥

यह यमुक यमस्य मनुष्ये भ्यो यो पधे भ्यो पिगवयीत्यादि नो वेत्यतो मण्डक जुत्यावानवृते मक्षिकाबलाकेत्यादौ स्त्री मात्र विषया ज्ञातिवाचिनो न ॥ ३ ॥ प्रथ
मवयोवाचिन इति कालकृता शरीरावस्थायौ वनादिर्वयः । तत्र यद्यपि केचित्तौ मारयौ वनमध्यत्वं त्वानि च त्वार्याहुः अन्येतौ मारयौ वनस्थविरत्वा नित्री
णिच्छन्ति अपरे तु त्रयोदशद्रवे द्वालोपो वत्क्षीरनिचर्तकः मध्यमः स प्रतिर्यावपारतो वृद्ध उच्यते इत्यन्यथा त्रीण्याहुः तथापि यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्था स्ताः स
र्वा एकीकृत्य प्रथमं वयः यात्राय च यवत्यस्तारा शीकृत्य द्वितीयमिति द्विवयः यस्योऽत्राभिप्रेतः स चोक्तः वर्धतां यावदनेन वर्द्धितव्यं पश्चादपायेन पुन्यतामिति एत
देवाभिप्रेत्याहुः प्रथमं ग्रहणाद्देहि स्वांगस्वरूपं चोक्तम् अद्रवं मूर्तिमत्त्वांगं प्राणिस्थमविकारजम् अनत्यतत्र दृष्टं च तेन चेतन्या युतमिति शरीराभ्यन्तरचारी
वायुः प्राणः सोऽस्यास्तीति प्राणी न त्रतिष्ठतीति प्राणिस्थं तत्त्वाङ्गम् एवं स्येदस्यापि प्राणिस्थत्वात्त्वांगतास्यानत्राह अद्रवमिति तस्य तु द्रवत्वात्त एवमपि ज्ञान् ॥

गम
३६

स्य प्राणिस्थत्वादवत्त्वाच्च स्वांगतास्यादत आह भूतिमदिति असर्वगतद्रव्यपरिमाणं काठिन्यादिस्य र्शविशेषो वा भूतिः सास्यास्तीति तथा ज्ञानस्यात्मगुणात्
न परिमारा लक्षणास्य गुणस्य र्श लक्षणास्य वा तत्रानेगीकाराद भूतिमत्त्वं ज्ञानस्येत्यर्थः एवमपि शोफादेर्योक्तलक्षणावत्त्वात् स्वांगतास्यादत आह अविकारजमिति
विकारो वा तादिवैषम्यं ततो न जातं शोफादिसु विकारजः रथ्यादिपतितकेशादेः स्वांगतासंग्रहार्थमाह अतत्स्थितत्रदृष्टं चेति तत्र प्राणिनिनदृष्टं अन्यदा तत्रावर्तमान
मपि स्वांग एवमपि प्रतिमाद्यवयवानां मुखवादीनां प्राणिस्थेन विशेषादिना सम्बद्धः तथा यद्यप्राणिनापि संबद्धं स्यात्तदपि तथेत्यर्थः प्राणिमुखादिसदृशमप्राणिमु
खाद्यपि स्वाङ्गमिति भावः उदाहरणं तु मुकेशी मुकेशावारथ्या सुस्तनी सुस्तनावा प्रतिमाप्रत्युदाहरणं तु क्रमेण सुमुखशालाः बहुस्वेदा सुज्ञाना सुशोफेत्यादिः ॥ १ ॥

कृदिकारादकेशववावक्तव्यः अंगुलिः अंगुली धूलिः धूली आजिः आजी अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः भूतिः ऐचमन्वादेः मन्वादे
गिराणास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्चकारात् न नौरो वा मनाधी मनावी मनुः वृषाकपायी पत्न्यादयः पत्न्यादयो निपात्यन्ते प
त्नी अन्नवर्त्ती मर्त्वा अशिश्नी अर्द्धजरती युवती प्राची प्रतीची उदीची समीची दारशब्दो नित्यं बहुवचनांतः पुल्लिङ्गः दाराः दारान् दारे
दारेभ्यः रदाशरां दारेषु हे दारः वौर्गुणात् उकारांतादुगावाचिनो वास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति पट्ठी पटुः मृद्दी मृदुः तन्वी तनुः ऋज्वी ऋजुः
दिकादिति अक्तेरित्यत्र किशब्देन क्तप्रयोगो गृह्यते अक्तप्रत्ययैर्दित्यर्थः ततश्च अकरणिः अहरणिरित्यादौ न वक्तव्यत्वाद्वा ऐच ३ मन्वादेरित्यादि शब्दात् वृषाकप्यमि
कुसितकुसिदपूतकृतवोगृह्यते पूतकृतो मुपुयोगे एवं अन्यापूतकृतः स्त्री पत्न्यादयः स्वांगदेत्यतो वानुवृत्तेः क्वचिदर्थविशेषे क्वचिच्चवेति व्यवस्थापनीयम् तत्र प
त्नी इति यज्ञसंयोग एव अन्यत्र गवां पतिः स्त्री वृषलपत्नी न्युपमानात् विदमानपूर्वस्य तु वा दृढपत्नी दृढपतिः सपत्न्यादिषु नित्यं सपत्नी एकपत्नी अन्नवर्त्ती ग
र्भयोगे एव अन्यत्रान्नवर्त्ती शलान्ता भर्तृयोगे पतिवर्त्ती अन्यत्र पतिरुत्ती न गरीतया सखी सवयस्या सरयुर्भार्यापिन शिशुर्यस्याः सा अशिश्नी अर्द्धजरती युव
ती प्राची मर्त्वा नुषी सूर्यी अगस्ती अमितपलितयो रसिक्री पलिक्री एता एनी जानपदा कुण्डि अमत्रं चेत्कुण्डान्या गोरणी आवपनं चेत् ॥ ६ ७ ८ ९ ॥

सा. टी.
सा. प्र.
३७

गोराऽन्यास्थली अरुत्रिमावेतस्थलान्याभाजी आणाचेतभाजान्यानागीस्थोत्यं चेतनागाऽन्याकालीवणीश्चेतकालाऽन्यानीली अनाच्छादनं चेतनीलाऽ
न्याकुशी अयोविकारश्चेत्कुशाऽन्याकामुकी भैथुनेच्छावती चेत् कामुकान्याकवरीकेशवेशश्चेत्कवराऽन्याऔषधौ प्राणिनिचनीली संज्ञायानीलीनीला
शोणीशोणोत्यादयोऽविहितलक्षणाः पत्न्यादौदृष्ट्याः वौः ३ वाओः गुणशब्देनमतुलोपादभेदोपचाराद्गुणवादाचको गृह्यते वाशब्दव्यवस्थयैवस्वरुसं
योगोपधानाः स्वरुः पतिस्वरुकाक्यापाशुः गुणलक्षणां चोक्तमसत्त्वे निविशतेऽयैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति स
त्त्वद्रव्यवाक्यस्यान्यव्यच्छेदकत्वात्सत्त्वे निविशतेऽत्यनेन सत्त्वस्य द्रव्यमात्ररुति त्वं लक्ष्यते । ततश्च सताव्यवच्छेदः । तस्याद्रव्यगुणकर्मसु रतेः एवं च द्रव्य
त्वस्य द्रव्यमात्ररुति त्वान्नातिव्याप्तिरस्यादत आह अपैति अपगच्छति अर्था सत्त्वादेव यथापीततायामभ्रादेर्नीलिमानं चैवं द्रव्यत्वादिद्रव्यादेरपैति य
द्येवं गोत्वं सास्नादिमतिवर्तमानमभ्रादेरपैति अत आह पृथग्जातिषु दृश्यत इति गोत्वं हि द्रव्यत्वावांतरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्य चाभ्रादौ दृष्टस्य नीला

॥ उत ऊः उकारांता ननुष्यजाते स्त्रिया मूय्यत्ययो वा भवति यंगुः पंगुः वामोरुः वामोरुः ॥ ६ ॥ ६ ॥

देस्तृणादिष्वपि दर्शनात् एवं सकलजातिव्यवच्छेदे पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय आह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति आधेयः उत्या
द्यपुष्यादियोगादुस्त्रादिष्विव गंधनं अक्रियायानित्यः आकाशादौ महत्त्वादिः कर्मतृत्याद्यमेव न त्वेवं द्रव्यस्येति व्याप्तिः तस्य स्वारंभकावयवेषु निवेशा
तन्नाऽशेऽपगमादुत्पाद्यारूपत्वाच्चेत्यत आह सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति गुणानद्रव्यस्वभावः द्रव्यं नुद्रव्यस्वभावमिति ननु सतादीनां नित्यत्वादुत्पाद्यानुत्पा
द्यो भयरूपत्वाभावादेवातिप्रसंगाभावात्पूर्वोद्वे विशेषणवैयर्थ्यमिति चेत्सत्यमनित्यगुणसंग्रहार्थम्यधिकरणोत्पाद्यगुणेनास्योभयरूपत्ववत्वाक्यद्र
व्यरूपजात्योर्मिलितयोरुत्पाद्यानुत्पाद्यरुत्वादतिप्रसंगस्यातद्वारणार्थं तदिति दिक् । कर्मणो व्यतिरिक्तत्वे जातिमात्राश्रयो गुण इति तु तांत्रिकाः ॥ ३३ ॥
अतः । अत्रापि पूर्वोक्तवानुवर्त्यैव धेनुः रज्जुरित्यादौ न यद्यपि ह्रस्वाकारविधानेऽपि दीर्घेकादेशादीर्घश्रवणमुपपद्यते तथापि दीर्घविधानसामर्थ्याद्ब्रह्मवं
॥ धूः जीववं धूरित्यादौ समासांतकप्रत्ययाभावात्थमित्यनुसंधेयम् ॥ २ ॥ ७ ७ ७ ७ ॥

राम
३७

यूनस्तिरिति युवनशब्दातिप्रत्ययो भवति द्वेपोऽपवादः नलोपः युवतिः इति सारस्वतप्रसादे भट्टवासुदेवविरचिते स्त्रीप्रत्ययाः लिंगविशेषप्रतिपादकप्रत्ययाः
निरूप्यपूर्वोक्तस्यादिप्रत्ययनियामकप्रकरणसवसरसंगत्या प्राप्सुः प्रतिजानीते अथेति विभक्तिनामोत्थोनामोवाच्यः विभक्त्यर्थः स च प्रातिपदिकार्थपक्षेद्यो
त्यस्त्रिकपक्षेवाच्यः येषु येष्वर्थेषु याया विभक्तयो भवन्ति ते विभक्त्यर्था उच्यन्ते इति भावः एकवचनं जात्यभिप्रायेणात्र प्रथमोद्दिष्टप्रथमार्थमाह लिंगार्थे इति धातु
विभक्तिवर्जं मर्थवस्त्रिङ् मितिकलादिषु लिंगशब्देन नामाभिधानात् मलक्षणो नैव लिंगलक्षणमाह धातुप्रत्ययवर्जं मित्यादिप्रत्ययशब्देनात्र प्रत्ययविशेषो

यूनस्तिः युवनशब्दात्त्रियांति प्रत्ययो भवति युवतिः एभ्यो नामत्वात्स्यादयः आवन्तादाप् आपइति मिलोपः इवन्ताद्वसेयस्सेर्लोपः पूर्वव
त्प्रक्रिया इति स्त्रीप्रत्ययाः अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते लिंगार्थे प्रथमा धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिंगं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा
विभक्तिर्भवति लिंगादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित्तत्सहस्य अन्योक्ते प्रथमारतिरिव वराजते राजारौषात्कुमारारौरूपं तेवोभुज्यते भुवंभू
पालः प्रागास्तारा मलक्ष्मणौ यदाकर्ता प्रथमांतः कर्मणि द्वितीया तदायदाकर्ता तृतीयांतः कर्मणि प्रथमा तदा संति संतः कियंतः कुमारः शे
रते स्वे रोरूपं ते च नारकाः जेगी ये ते च गीतज्ञाः मे म्रियंते रुजादिताः आमंत्रणे च आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्ति
र्भवति मांसमुद्गरं गोविंदं प्रसीद परमेश्वरकुमारौ स्वैरमासायां ह्यमध्वं भोत पस्विनः भोसः भोसभगोसु अद्योसु एते शब्दानि पात्यंते धि
विषये ह्यमस्वभोदुराराध्यभगोस्तुभ्यं नमोस्तुते अद्योष्वभोमहाप्राज्ञघातयाघोः स्वधंस्मर इति प्रथमा ॥ विभक्तिरूपो लक्ष्यते नामलक्षणो
लिंगलक्षणो च विभक्तिवर्जनत्वाभिधानात् धातुवर्जं मिति तु संभवदभिप्रायविचारविशेषश्चनामलक्षणोक्तो वसेयः सन्मात्र इति शब्दप्रत्युपलक्षणम
यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वोपिलिंगार्थ इत्यर्थः पुंस्त्रीनपुंसकलिंगादिनूतत्रांतरापर्यकत्वात् लिंगार्थ एव अभिहितकारकार्यप्रातिपदिकार्थः संप
द्यत इति तत्रापिलिंगार्थे प्रथमालिंगार्थे स सर्वत्रानुस्यूतत्वेपितत्रतत्रकर्मोद्यर्थो विशेषविवक्षायां द्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहितप्रथमायावाधानात्

सा-टी
सा-प्र
३८

लिंगादयोपीतिकेचित्याणि नीयाः लिंगं स्त्रीपुन्रपुंसकशब्दवाच्यः क्रमादपचयोपचयसाम्येष्टितिरूपोवस्तुधर्मः संख्यानप्रसवौलिंगमित्यादिनामहा-
 भाष्याद्युक्तेः परिमारांस्वारीद्वेराः आढकमित्यादिशब्दवाच्यपरितः सर्वतोमानंदारुलोहादिमथंयं त्रम् उन्मानं प्रमारां चवचनं एकत्वद्वित्वबहुत्वानि एते
 प्रथमायाः प्रथमायाः अर्थः एष्वर्थेष्वपि प्रथमाभवतीत्यर्थः उदाहरति तदित्यादि तत्त्वमसीति वाक्ये तदित्यनेन कारकविशेषानाकलितवस्तुमात्रमुच्यते
 सदित्यनेनापि सदस्मीति वाक्ये तदवोच्यते नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदेनापि निरस्तसमस्तविशेषं सन्मात्रमुच्यते यद्वा यतदोर्नित्यसंबंधोयत्स
 त्कालत्रयाबाध्यत्वेन परमार्थसत् तद्ब्रह्मेत्यर्थः रविरिव गजतेराजतेत्यादौ कर्त्राद्यर्थस्य तिङाद्युक्तत्वास्त्रिंशार्थे इत्यनेनैव प्रथमा तथा चोक्तं महाभाष्येऽभिहि-
 तोयोऽर्थः सम्यक् प्रातिपदिकार्थ इति न चैव मन्योक्ते प्रथमेत्यस्यैव यथार्थपतिरिति वाच्यमतस्य कर्मार्थसद्भावाद् द्वितीयादिप्राप्तावपि नियमार्थत्वात् तत्त-
 आर्थादनुक्ते कर्मार्थे द्वितीयादय इत्यर्थः आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्य च लिंगार्थत्वाभावादारम्भः हे पच न हे पच मानेत्यादौ संबोधनस्य शतृशान-
 शेषाः कार्यैककर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबंधाऽऽधारभावयोः शेषाविभक्तयोर्द्वितीयाद्याः एष्वर्थेषु भवंति कर्ता कर्म चकरणं
 जन्मा मुक्तत्वात्पूर्वगापि भगोस्तुभ्यं न मोस्तुते इत्यत्र असुते इति च्छेदः न स्तोतीत्यस्तु तस्मै असुते परस्य स्तव्यस्याभावाद् संप्रदानं तथैव च ॥ ६॥
 विद्यमानस्तव्यायेत्यर्थः अथवा असद्गुणोपगुणवतयाज्ञापनं वास्तुतिः तत्र भगवद्गुणानामनंतत्वात्तेषामज्ञानात् द्विशिष्टवचनासंभवादविद्यमाना-
 स्तुतिर्यस्य तत्संबोधनं स्तुतावसामर्थ्यं केवलं तुभ्यं न मदित्यर्थः अत एवोक्तं कालिदासेन भूतार्थव्याहृतिः साहिनस्तुतिः परमेष्ठिन इति यद्वा अकेशवे विरिंचे
 चित्यभिधानात् एन ब्रह्मणा स्तुतिर्यस्य स तथा सर्वमेव विरिंचिस्तव्येत्यर्थः हे अद्यो अद्य वन स्वस्य घस्मरनाशकं पापं घातयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ शेषाः कार्ये इत्या-
 दिभिन्नपदनिर्देशो द्वितीयादिवहिभक्तीनां षड्व्यहार्थे र्थासंख्यत्वार्थः उक्तादन्याः शेषा इति प्रथमाया उक्तत्वात् अन्या अवशिष्टा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तय-
 इत्यर्थः तत्र तावदोप्सितानीप्सितद्विविधकर्मणोरोप्सितस्य त्रैविध्येऽपि संस्कार्यविकार्यो रवांतरभेदमाश्रित्य वातुर्विध्येनाह ॥ ६ ७ ८ ९ १० ॥

राम
३८

उत्पाद्यद्वयमित्यत्र यदसंज्ञायते तदुत्पाद्यं यत्र चोत्पाद्यविकार्यसंबन्धिनो विशेषाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा न प्रतीयन्ते केवलं प्राप्यते तदाप्यंगुणांतराधानेन व्यप-
 देशांतरनिमित्तं संस्कार्यप्रकृत्यच्छेदेनावस्थांतरत्वमापाद्यविकार्यं। प्रकृत्यनुच्छेदतदुच्छेदाभ्यां संस्कार्यविकार्ययोः भेदेन वास्तवः अतएव त्रैविध्यमुक्तं भवेत् ह-
 रिणानि वृत्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतं तत्रेप्सितं तमेकं कर्म चतुर्हः। चतुर्कल्पितं मत्तथाप्यदसंज्ञायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाशते। तन्निर्वृत्यं विकार्यं च कर्म
 द्वेधा व्यवस्थितम् प्रकृत्यच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभ्यस्त्वत्किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा त-
 त्प्राप्यमिति कथ्यते अनीप्सितं च द्विधोक्तम् औदासीन्येन यत्प्राप्यं यत्कृतं तुरनीप्सितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति संज्ञांतरैरनाख्यातं ॥३॥ अपादानादि-
 कारकविशेषैरकथितमित्यर्थः अन्यपूर्वकं दिवः कर्मचेत्यादिलक्षणां तदेवं संप्रविधं कर्म उत्पाद्यादिचतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरतिकटं करोतीत्यादिरूपमिति प्राप्य

**अपादानाधिकरणमित्याऽऽहुः कारकाणि षट्कार्यकर्मकारके। उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वि-
 तीया विभक्तिर्भवति कटं करोति कारुकी रूपं पश्यति चाक्षुषः। राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं मुनोति सोमपाः**

स्योदाहरणमराज्यमिति च संस्कार्यस्य अभियेकादि संस्कारस्य राज्यशब्देन विवक्षणात् अनिप्सितोदाहरणं च अन्नं भक्षयन् विषं भुंक्ते या मंगच्छन् तृणां स्पृ-
 शति अकथितस्य च दुष्टा च रुधिरप्रक्षिचि वृणासिजिकर्म युक्तीदृक् षष्ठं मंथवहदंडग्रहमुषपच कर्म भाक् दुहादीनां धातूनां यत्कर्म तद्युक्तमपादानादि-
 भिरकथितं कर्म यथा यो दुहाधरा मन्त्रयया चैव सुधां वलि मरुगंधं देत्यान्यातालं पप्रच्छेन्द्रं च वांछितम् धर्मानवाचिनो द्वेदमववीतान् स्वमेविनः। पार्थि-
 वानन्वशाद्भक्तिं त्रिलोकी मंजयद्रिपूजहारकामनयदधून रुक्मिणी महारसुरमच कर्षकं संविपिनं मंथं दीरधिं सुधाम् अवहन्मन्दरं सिंधुमदराडयद-
 शं न सुरान् जग्राह द्युतरं राक्रममुष्मादिति जा सुधामपचति प्राणिनां कर्म यः फलं तं हरिं भजेदुत्पादि हरिः प्राणिनां तत्कर्मणां निमित्तभूतेन फलं निष्पा-
 दयतीत्यर्थः तं हरिं भजेदुत्पन्नवयः। एवं पलमिति सर्वत्र संबध्यते धरादीनामन्नहारणाद्यपादानादित्वेपितदविवक्षायां नि ॥ ६ ७ ६ ७ ६ ७ ॥

सा-११ मितत्वमात्रार्थत्वेपक्ष्यादिप्राप्तौ सकर्मकत्वविधिः तथागमनाद्यर्थकधातूनामण्यन्तावस्थाकर्तृण्यन्तावस्थायां कर्मत्वमयथाशत्रून्गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वा
 सा-प्र नवेदयत् आशयच्चासृत्तदेवान्वेदमध्यापयद्विधिम् आसयत्सलिले पृथ्वीयस्समे श्रीहर्मिर्गतिरित्यादिप्रयोगानुसारेणोद्यम् अन्यपूर्वअक्षैरस्यान्वादीव्यतीत्या
 ३९ दि एवकारकहितीयामुक्तापपदद्वितीया माहाः ॥ अभिसर्वतसोरिति अभिश्च सर्वश्चाभिसर्वताभ्यान्तसौ अभिसर्वतसौ दृष्टं ह्यने श्रूयमाणं पदं प्रत्येकम्भिसं
 वध्यत इति न्यायान्तसः प्रत्येकसंबंधः तथापि हेतुगेहितीयाकार्योपपत्त्यर्थः उपरिअधिअधः एतेत्रयस्तेषु अत्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमिति त्रिकांडीसरणा
 तद्विरूच्चारितमनेषुतेषुयोगेहितीयाकार्येत्यर्थः ततोऽन्यत्रापि उभयतः परितः समयानिकषाहाहतेप्रतीत्यादियोगेष्वपि क्रमेणोदाहरति अभिनोग्रामभि
 अभिसर्वतसोः कार्योधिगुपयार्थं त्रिषु द्वितीयाऽऽमेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते अभिनोग्रामं नदीवहति सर्वतोग्रामं व
 नानिसंतिधिर्देवदत्तं उपर्युपरिग्रामं मेघाः पतन्ति अधोऽग्रामं शलभाः पतन्ति अध्यधिग्रामं मृगाश्चरन्ति समयानिकषाहाप्रतियो
 गेऽपि समयग्रामं निकषाग्रामं अनुग्रामं कालाध्वनोर्नैरन्तर्येऽर्थे द्वितीया विभक्तिर्भवति मासमधीते क्रोशं पर्वतः नैरन्तर्याऽभावेमा
 सस्पष्टिरधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः इति द्वितीया कर्तरि प्रधाने क्रिया अयेसाधने च क्रिया सिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे तृतीया विभ
 क्तिर्भवति भिन्नशरेणारामेणारावणालोकरावणः करग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युद्धते पुनः इति तृतीया ॥ त्यादिधिकजाल्मेत्यादौ जाल्मा
 हीनां संबोध्यत्वेन विवक्षणात्कुत्साद्यार्थविवक्षणाद्विगर्थयोगाभावान् द्वितीया उपर्युपरिग्राहोपपर्यधधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमसमयानिकषाशब्दोसा
 मीप्यलक्षणासंबंधद्योतकौ अत्रयद्यपि संबंधस्योभयनिष्ठत्वादुभयत्रापियोगस्तथाप्येतद्वचनस्य पक्ष्यापवादत्वादपवादोद्यत्सर्गनिवर्तक इति न्यायादत्रैव पक्षी
 प्राप्ता तत्रैव द्वितीया संबंधस्य द्विनिष्ठत्वेऽप्यऽप्रधानदेवपक्षीतिवश्यमणान्वात् अपि शब्दस्य विकल्पार्थत्वेन हारामहादेवरतातमा तद्व्यादौ न क्रिया विशेषणाना
 मपि कर्मत्वं लोकमोदनं पवति क्रिया विशेषणानामपि कात्स्यादीनां करणत्वमुक्तात्त्येनकरोति प्रत्यक्षेण पश्यति सुखादीनां च वासुखं सुखेन वा करोतीत्यादिप्रयोगा

नुसारेणाव्यत्रापित्यतोऽवसेयम् ॥ कालाध्वनोरितिकालाध्वार्थेनैरन्तर्येऽन्यतसंयोगेऽर्थेहितीयेत्यर्थः नैरन्तर्ये किममासम्यद्दिरधीते क्रोशस्यैकदेशेपर्व
तः कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचष्टे कर्तृशक्त्यादितत्रतावत्कर्तृद्विविधः स्वतंत्रः प्रयोजकश्च स्वतंत्रोऽभिहितानभिहितभेदाद्विविधः प्रयोजकोपि प्रेषकोऽध्येषकः
आनुकूल्यभागीचेति त्रिविधः तत्र प्रभुत्वेन प्रयोजयन्नेषकः यथा शिष्येण कारयति हीनः प्रयोजयन्नेषकः यथा गुरुं भोजयति यस्तु प्रभुत्वहीनत्वाभावेनानुकूल्य
भावेण प्रयोजयति स आनुकूल्यभागी यथा आनन्दयति पितरं सत्पुत्रः एवं पंचविधः कर्ता तत्राभिहिते प्रथमाऽभिधानादनभिहिते कर्तृरित्युक्तौ यातवर्त्तलक्षणा
माह प्रधाने क्रियाश्रये इति क्रियाश्रयः कर्तृसुक्ते कर्मादीनामपि तथात्वादतिप्रसंगः स्यादत उक्तं प्रधाने इति प्रधानत्वं चेत्तत्कारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्र
योक्तृत्वस्य यादेव दत्तः कार्यैः स्थात्मानो दत्तं पंचति एतच्च देवदत्त आत्मे शोते इत्यादौ तत्प्रयोज्यानां कर्मादीनामभावादव्याप्तिमिति धातूक्तक्रियत्वं प्रधानत्वमवसे

दानपात्रे चतुर्थी दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी सम्यक् श्रेयो बुद्ध्या प्रदीयते तत्संप्रदानं ददाति दंडं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या
न च दानकामया यदीयते दानतया स पात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनींद्रैः वेदविदेगां ददाति अन्यत्राज्ञो दंडं ददाति राजकस्य वस्त्रं ददाति इति चतुर्थी

यस्य यदीयो व्यापारो धातुनोच्यते सकर्तृत्वार्थः तथा चोक्तं धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृत्वैष्यते इति करणमपि बाह्याभ्यंतरभेदाद्विविधं मबाह्यं शरादि आ
भ्यंतरं चित्तादितत्त्वक्षणां क्रियासिद्ध्युपकारक इति क्रियायाः सिद्धिं उत्पत्तिं सन्निहितत्वेन करोतीति तथा यद्यापारानंतरमविलंबेन क्रियोत्यतिरित्यर्थः तथा चोक्तं
भृते हरिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनंतरमविवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् उदाहरति भिन्न इति केन कर्मोक्तमिति रावणात्कर्मणः प्रथ
मावानरे कर्तृभिः कराग्रेण नखैः विदीर्णयितैः रामेण वा सह पुनरपि युध्यते कराग्रेण तिजातावेकवचनम् ॥ ३ ॥ दानपात्र इत्येतद्व्याख्यां कुरुते संप्रदा
नकारके इति दानं नाम पूजानुग्रहकामनया स्वस्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानं तस्य पात्रम् न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रतायत्र वृत्तमिमे
चोमेतद्विपात्रं प्रचक्षते इत्याद्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्यर्थः तथा चोक्तम् संप्रदानं तदेव स्यात्पूजानुग्रहकाम्ययादी ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

पृ-
सा-टी
सा-प्र
४०

यमानेन संयोगात्स्वामित्वं लभते यदीति तच्च त्रिविधम् अनि एकं त्वं प्रेरकम् अनुमंतं चेति तत्रानिराकर्तव्यम् ॥ आदिन्यायार्थं ददाति प्रेरकं विप्राय गंददति म
हगंदेहीति प्रेरितो ददातीत्यर्थः अनुमंतं गुरवे गंददति गुरुर्हि न प्रार्थयते दीयमानं च तामनुमन्यते भद्रं कृतमिति तदुक्तं भर्तृहरिणा अनिराकरणात्कर्तुं
गर्ह्यं गंगं कर्मणो मितम् प्रेरणानुमतिभ्यां चलभते संप्रदानतामिति अतश्च राज्ञो दंडं ददति राजकस्य वस्तुं ददानीत्यादौ संप्रदानत्वा प्रसंगः ॥ ३३ ॥ विश्लेषावधावि
त्येतद्वाच्यं विश्लेषो विभास इति अपादानं च द्विविधम् तदुक्तम् अपायेय दुदासीनं चलं वा यदि वा चलम् ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते इति तच्च त्रिविधो
क्तनिर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयस्तथा अपेक्षितक्रियाकंच त्रिधाऽप्यादानमुच्यते इति यत्र साक्षादप्यभूतक्रियानिर्दिश्यते तदा घम्यथा ग्रामादायातीत्यादिय
त्रधात्वन्तरार्थं गस्वार्थमाह तद्वितीयस्य यावत्लाहकात् विद्योतते विद्युत्तवलाहकात् निस्पृश्यविद्योतत इत्यर्थः प्रमाणान्नरप्रतीतक्रियाकंतृतीयम् यथा गच्छंतं प
विश्लेषाऽवधौ पंचमी विश्लेषो विभागस्तत्रयोऽवधिः चलतयाऽचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादानं चमीधावतोश्चादपतत् भूभृतोऽवतर
ति गङ्गा इति पंचमी संवंधेषष्टी संवंधिनेर्मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संवंधोऽन्यमुच्यते दृष्टो यद्यपि संवंधः षष्ठ्युत्पत्ति
स्तु भेदकात् एकक्रियातः परस्परपेक्षारूपः संवंधः राज्ञः सपुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनं गुरुणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद् च इति षष्ठी ॥
अत्राह कस्मात्त्वमिति परस्परस्मान्नेषावपसरत इत्यत्रान्योऽन्यमवधित्वमुक्तं भेदांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृ
थगिति संवंधे इत्येतन्न दमाह संवंधेषष्टीति संवंधश्च स्वस्वामिभावावयवाचयविभावादिभेदादनंतः कारकेभ्यश्चान्यः क्रियासंवंधाभावात् तदुक्तं संवंधः
कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोभिधीयते इति तत्र श्रुतायां यथानमाषाणां मश्रीयात् अश्रुतायां राज्ञः पुरुष इति तत्र य
द्यपि संवंधस्योभयाश्रितत्वाद्भयोरप्यप्योयेणप्योयेण वा षष्ठी प्राप्ता तथाप्यप्रधानादेव द्विविशेषणादेव तदुक्तं परार्थस्वार्थनिःक्षेपादप्रधानं विशेषे
षणाम् विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संवंधोऽन्योन्यमुच्यते दृष्टो यद्यपि संवंधः ॥ ६७ ॥ ६७ ॥ ६७ ॥ ॥

राम
४०

षष्ठ्युत्पत्तिस्तुभेदादिति एकवचनादिक्रमेणोदाहरति राज्ञः सपुरुषद्वयत्वादि अत्र क्रियायोगिनः पुरुषादयः प्रधानभूताराजादिभिरप्रधानभूतैर्विशि-
ष्यन्त इति राज्ञद्वयदोषोपपत्तिः पुरुषादौ तुल्यगार्थप्रथमैव यदा पुनः पुरुषो विशेषणं तदा पुरुषस्य राजेत्येव यदा चोभावप्यप्रधानत्वेन विवक्ष्यते तदोभाभ्यामपि
षष्ठेपवयवयाराज्ञः पुरुषस्य वस्तुमित्यादि ॥ ३ ॥ आधारभावयोरित्यस्यैकदेशमाह आधारसंप्रमीति अधिक्रियते यस्मिन्नित्याधारः स च क्रियाश्रयकर्तृकर्मणो
रेव तथोक्तं भर्तृहरिणा कर्तृकर्मव्यवहितामसाह्याद्वारयनक्रिया उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति आधारस्यैवाधिकरणसंज्ञात्वमभिप्रेत्या
धिकरणभेदानाह षष्ठिधर्मित्यादि तत्रान्यत्र सिद्धयोगधारधेययोः प्रादेशिकः संबंध उपश्लेषः सामीप्यं सान्निध्यं तत्र भवं समीपं भवं सामीपिकमिति वा अपृथ

आधारे संप्रमीतदाधारोऽधिकरणं षष्ठिधर्मं औपश्लेषिकं सामीप्यं अभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकं औपचारिकं चेति कंठेशे
तु कुमारेऽसौ वटेगावः सुशेरते तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मा मृतं परं युद्धे सन्नह्यते धीरांऽगुल्यग्रे करिणां शतं भावः क्रियालक्षणां
त्रापि संप्रमी प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रिया बोधनं भावः वर्षति देवे चौर आयातः पतत्ये शुमालिनिपतिनोऽरातिः अथोपपदवि-
भक्तयौ निपात्यते विना सह नमसः स्मृते निर्दोशो स्वाभ्यादिभिश्च एतैरपियोगे द्वितीयाद्याविभक्तयो भवन्ति विना पापं सर्वं फलति वि-
ना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना विना हस्तिहतं दोषं केनेनौ पतिनौ दुमौ ॥ १ ॥ गदेशयोगधारधेययोः सकलावयवसंबंधेन व्यापकमभिव्या

पकं विषयोऽनन्यत्र भावस्तत्र भवं वैषयिकं निमित्तं कारणम् उपचारेण लक्षणा तत्र भवं क्रमेणोदाहरति कंठेशे ते इत्यादि भावपदं व्याचिख्यासुस्तत्त्वरूपमाह भावः क्रि-
यालक्षणा मिति क्रियाधात्वर्थः स च प्रसिद्धा अप्रसिद्धा चेति द्विविधा तत्राप्रसिद्धायास्तस्यालक्षणात्वा संभवात् प्रसिद्धा क्रियया अप्रसिद्धायास्त्वरत्यागमनक्रि-
यायालक्षणाभाव इति भावः सर्वविदितत्वात् प्रसिद्धा वर्षणक्रियया अप्रसिद्धा चौरागमनक्रिया लक्ष्यते अंशुमालीसूर्यस्तत्पतनं प्रसिद्धं अरातिः शत्रुस्तत्पतनं
वाचाप्रसिद्धा एवकारकविभक्तीः प्रदर्शोपपदविभक्तीर्दर्शयितुमाह विना सह हृदंते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायादादिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः ॥

सा. ३
सा. ४
४१

तथा च विनादिभिर्योगे द्वितीया सहादियोगे तृतीया नम आदिभिर्योगे चतुर्थी। अतएव आदिभिर्योगि पञ्चमी निर्द्धारणादेरर्थत्वात् निर्द्धारणार्थो दोषोऽस्वाभ्यादिभि
सप्तमीति चकारात् यायेन विनायायाहिनेत्याद्यपि॥ ३॥ अंतरे गोत्वेन वंतयोगे अक्षिणी इति द्वितीया द्विवचने अंतग मध्ये इत्यर्थः इत्याद्यापदाद्वाह्यमिति द्वंद्वान्ते
यमागास्यादिशब्दस्य प्रत्येकं संबंधात् प्रयोगानुसारेण तृतीया र्थहीनार्थानुयोगेन दीमन्ववसितासेनानद्या सहसंबन्धे इत्यर्थः अनुहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः तथा ही
नार्थोपयोगेऽपि उपहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः तथा लक्ष्मणोत्थं भूताख्यानभागवती सार्यकैः प्रतिपर्यनुभिर्योगेऽपि तत्र लक्ष्मणो हरिं प्रतिपरि अनुवा प्रकाशते भक्तिः इत्यं
भूताख्याने भक्तो विष्णुं प्रतिपरि अनुवा विष्णो भक्त इति तार्थ्यार्थः भागेलक्ष्मी हरिं प्रतिपर्यनुवा हरेर्भागेलक्ष्मी रित्यर्थः वीष्मायां भूतं भूतं प्रतिपरि अनुवा प्रभुः एकै
कस्मिन् भूते प्रभुरस्तीत्यर्थः तथा भागवर्जित लक्षणाद्यर्थकाभियोगेऽपि हरिं मभिवर्तते भक्तो हरिं मभिदेवं देवमभिसिंचति तथा ति क्रमेणा पूजार्थी तिर्योगेऽपि
अंतरेणाक्षिणी किं जीवितेन अंतगत्वां मां हरिरित्यादिपदात् ग्राह्यं सहादियोगे तृतीया सहसदृशं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि तृतीया
सहशिष्येणागतो गुरुः सदृशश्चैत्रो मैत्रेया साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णादंताः सार्द्धं धनिभिर्धृतः साधुः समं चंद्रेणोदितो गुरुः॥ १॥
अतिदेवान्कृष्णः इत्यादयो यथा यथमूह्याः सहादियोगे तृतीयां दर्शयन्नाह सहसदृशेत्यादिः त्वमहं सिनेत्यादि निर्द्देशाच्चापकात् योगं विनापि तदर्थं विवक्षा
यां तृतीया यद्यपि योगस्य संबंधत्वादुभयसंबन्धाश्रितत्वादुभयत्र प्राप्तिस्तथापि षष्ठ्यपवादत्वादप्रधानादेव आदिशब्दात्प्रकृत्यादिभ्योऽपि प्रकृत्यचारुः प्राय
येणात्सः गोत्रेणागार्यः समेनैति विषमेणैति द्विद्वेणो न धान्यं क्रीणाति सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादितया फलप्राप्तौ गम्यमानायां कालाध्वनोरत्यंतयोगेऽपि अ
न्नाकोशेन वाऽनुवाकोऽधोतः अन्यत्र तु मासमधीतो नायातः तथा संपूर्वस्य जानातेः कर्म्मणि च काराद्वापि त्रापितं वा संजानीते तथा गम्यमानाद्दोषायां क
र्मेणि वा शतं शतं वत्सान्याययति पयः शतेन शतेन वा तथा वारणार्थार्थे कलहहीनार्थपूर्वयोगेऽपि कृतमेतावता धर्मेणार्थो विपश्चितां गुडेन मिश्रः शस्त्रे
णाकलहः पुरेयेन हीनः मासेनावरः मासेन पूर्वः। तथा अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थेऽपि दास्या संयच्छेपे कामुकः इत्यादि प्रयोगतो ज्ञेयम्॥ ३॥ ॥

राम
४१

नमः आदियोगे चतुर्थीदर्शयन्नाह नमः स्वस्तिन्यादि अलंमल्लो मल्लायेत्यत्रालंशब्दः पर्याप्त्यर्थः शक्त इत्यर्थः वारणार्थस्य तु योगे तृतीयेव आदिना क्रिय
 या यमभिप्रेतिततोपि पत्येते एवंच यर्थधातुप्रयोगे प्रीयमाणादपि हरयेरोचते भक्तिः तथाश्चाद्यनुद्-स्याशपांजापयितुमिष्टादपि कृष्णायश्चाद्यते नुतेति
 छते शपते वा गोपीस्मरान् तथाधारेरुतमर्णादपि भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः तथा स्पृहेरिष्टादपि हरये स्पृहयति तथा राधीक्ष्योर्विविधप्रश्नविषयेकस्मिन्निच
 तुर्योक्तस्मायराध्यति देहते च पृष्ठो गगः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः तथा प्रत्याडभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्याः प्रवर्तनक्रियायाः कर्तुरपि विप्राया यगां प्रति
 शृणोति आशृणोति प्रतिजानीते तथा अनुप्रति परस्य गृणातेः पूर्वप्रवर्तनक्रिया कर्तुर्होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति होतारं शंसंतं प्रोत्साहयतीत्यर्थः तथानियत

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् योगे चतुर्थी नमो नारायणाय स्वस्ति राज्ञे सोमाय स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलं मल्लो मल्लाय वषडिं
 द्राय ऋते आदियोगे पंचमी ऋते ज्ञाना नमः मुक्तिः अन्योगृहादिहारः ऋते योगे हि तोयापि ज्ञानमृते विना योगेऽपि तृतीयाज्ञानेन विना हि
 म्योगे पंचमी पूर्वाग्नीष्माह संतः निर्हारो षष्ठी सप्तम्यो निर्हारो क्रियागुणानां तिभिः समुदायात्पृथक्करणं तत्र षष्ठी सप्तम्यो भव
 तः क्रियापराणां भगवद्गाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वागवां कृष्णगौः संपन्नक्षीरागोषु वा एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ॥ १॥
 कालं वेतनेन स्वीकरोतत्करणं द्वाशताय शतेन वा परिशीतः तथा लूप्ययोगे संपद्यमानात् भक्तिज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि तथोक्त्या तत्रापि नाद
 पि वा ता यकपिला विद्युत्तद्विना योगे च ब्राह्मणाय हितम् तथा तु मर्थक्रियायोगे तु मुनोऽप्रयोगे कर्मणि फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः तथा तु मर्थमाव
 प्रत्ययो नाचयागययाति यत् यातीत्यर्थः नौकाकांक्षशृगालशुकवर्जं मम्यतेः कर्मणि वाऽनादरेन त्वान्तरणाय वा मम्येनावाहौ तु न त्वानावं मम्य इत्यादि अ
 ध्ववर्जिते गत्यर्थानां कर्मणि चैषां वाग्रा मायग्रामं वागतः अध्वनि तु मार्गं याति उत्पथगतौ तु भवत्येव उत्पथेन पथे गच्छति अवेष्टायां तु मनसा वनं याति
 इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेया अत्र चार्थविशेषविधिविकल्पादिकं लोकाच्च शब्दसूचनाद्वावसेयम् ऋते आदियोगे पंचमी मुदाहरन्नाह ॥ १ ७ १ ॥

सा. १० कतेज्ञानादित्यादि अन्यइति अन्यर्थग्रहणतत्पर्यापयोगेपि दत्तरोभिन्नोवाग्रामात् अन्योदेवदत्ताद्यज्ञदत्तदत्तादावत्यादियोगस्य यज्ञदत्तादिनिष्ठ
 सा. ११ चेपि एकत्वएवोपपन्नयापंचम्यातद्विशिष्टमन्यत्वं प्रतिपादयितुं शक्यमिति द्वितीयात्संबन्धिनः पंचमीन आदिशब्दादिकशब्दयोगेपि पूर्वो ग्रामात् अन्य
 ४२ मस्यात्पूर्वः दक्षिणो न्याजं न निपातः दक्षिणा हीत्याद्यत निपातयोगेपि दक्षिणा ग्रामात् दक्षिणा हि ग्रामात् आरभ्यार्थयोगेव हिर्योगे च भवादारभ्य भवात्
 भूतिवासेव्यो हरिः ग्रामादहिः प्रआख्या नयेत्त्वकस्मात्त्वं नद्या गतः तथा प्रतियोगे उपमानात् पंचमी प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतिकृष्णसदृश इत्यर्थः प्रतिदाने च तिले
 भ्यः प्रतियच्छति माषान् तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः पृथग्विनानायोगे पंचमी तृतीया द्वितीया च पृथग्विनानाग्रामात् ग्रामेण ग्रामे वा तथा अद्रव्य
 वचनानां लोकात्पृक्कृत्कतिपयानां करोवासीकात्सोकेन अत्यादयेन कृत्वा कृत्वेण कतिपयात्कतिपयेन वा मुक्तः द्रव्यवाचित्वे तु लोकेन विषेण हत इत्या
 दिदृशं विकार्येभ्यः प्रातिपदिकार्ये द्वितीयापंचमी तृतीयास्युः ग्रामस्य दूरं ग्रामस्यांतिकं दूरात् दूरेणावा अंतिका दंतिकेन वा तथा चारणार्थानां धातूनां प्रयोगे
 वारपितुमिष्टात् यवेभ्यो गावारयति यन्निमित्तमात्मनो दर्शनमिच्छति ततोपि मातुर्निलीयते कृष्णः तथा विद्यास्वीकारेऽध्यापकात् उपाध्यायादधीते यत
 आध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी तदुक्तं ध्वनः प्रथमा स प्रथमोक्तः कालात्स प्रमीवनाद्भूमो योजनं योजने वा कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यादि प्रयोगादव
 सेयमविकल्पादिकं च पूर्ववच्चकारादेव निर्द्धारणादौषष्टीं दर्शयितुं निर्द्धारणात्तावद्वा चष्टे निर्द्धारणमित्यादिक्रियया गुणेन जात्या वा धर्म्मविशेषेण निर्द्धार
 य्यमाणास्य समुदायाद्विन्नीकरणां निर्द्धारणमित्यर्थः तत्र षष्ठी चकारात्स प्रथमपि सा चाप्रधानात्समुदायादेव निर्द्धार्योत् ननु निर्द्धार्यमाणोऽवयवः
 समुदायाद्विन्न इति यदा तदाधारत्वेन विवक्ष्यते तदा आधारत्वादेव वृत्तेश्चैव तत्स प्रमीस्यात् यदा त्ववयवसंबन्धमात्रे विवक्ष्यते तदा वृत्तस्य शास्त्रेति
 वत्संबन्ध इत्येव षष्ठी स्यादिति वेत्स्य मत्स्येव प्रपंचार्थत्वात् निर्द्धारणार्थक षष्ठ्या समासनिषेधार्थत्वाच्च क्रियागुणा जातिरित्यस्य संभवदुक्तिकत्वात्
 अमीषां द्वात्राणां देवदत्तः पटुरित्यादौ संज्ञादिभिरपि व्यवच्छेदे भवत्येव क्रमेणोदाहरति क्रियापराणां मित्यादि आराधनक्रियया कृष्णगुणेन क्षत्रिय
 त्वजात्या च भगवदाश्रयकादयो विशेष्येते आदिशब्दात्कचित्कर्मण्यपि भजे शंभोश्चरणयोः तथा भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जानां रुजार्थानां क ॥ १॥

राम
 ४२

मर्मणि चौरस्य रुजति रोगः भावकर्तृकादयत्र नदीकूले रुजति कर्मविवक्षायां तु चौररुजतीत्येव तथा नाथने कर्मण्यां शिषिसर्पिषो नाथने सर्पिर्मैभूया
 दिति प्रार्थयते इत्यर्थः अन्यत्र वदं नाथयति। याचत इत्यर्थः तथा ज्ञासतेः संहतव्यस्तविपर्यस्तनि प्रपूर्वाहनेः नाटयतेः काथयतेः पि नष्टे च कर्मणि हिंसाया
 मचौरस्यो ज्ञासयति निप्रहंति निहंति प्रहंति प्रणिहंति नाटयति काथयते पि नष्टि वा हिंसायां किमधानाः पि नष्टि अवहंतीत्यर्थः तथाद्युतव्यवहारार्थं योर्व्यव
 हरति पणान्योर्ध्वतार्थं दिवे च कर्मणि शतस्य व्यवहरते पणने वा अन्यत्र शलाकां व्यवहरति क्षियतीत्यर्थः ब्राह्मणं पणाय निस्तौतीत्यर्थः शतस्य दीव्यति
 सोपसर्गस्य चास्य वा शतं शतस्य वा प्रतिदीव्यति तथा कृत्वोर्थप्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे पंचकृत्वोऽन्भुंक्ते अधिकरणाविवक्षायां तु हिरहन्पधीते इ
 त्यादिप्रयोगवशात् ज्ञेयमस्त्वाम्यादियोगे सप्तमी चकारात् षष्ठी च दर्शयन्नाह ॥ ३३ ॥ स्वाम्यादीति आदिशब्दादीश्वरदायादसाक्षिप्रतिभू प्रसूतयो
 गोषष्ठी सप्तम्यौ गवामीश्वरः गोष्वौ श्वदत्यादित्या आयुक्तकुशलाभ्यायोगे तात्पर्ये षष्ठी सप्तम्यौ आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा

स्वाम्यादियोगे षष्ठी सप्तम्यौ भवतः गोषु स्वामी गवां स्वामी गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृतिषष्ठी क
 तेरिकार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति तादिवर्जिते कृतं ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्पृष्टः भारतस्य अवगामम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अन्यत्रायुक्तः शकटे गौः तथा साधुनिपुणयोर्योगेऽर्चायां सप्तमी मातरि साधुर्निपुणो वा अर्चीयां किं साधु मृत्योराज्ञस्तत्त्वकथने तथादिप्र
 सितोत्सुकाभ्यायोगे तृतीया सप्तम्यौ प्रसित उत्सुको वा हरिणा हगौ वानसत्रे च लुपिनसत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमा
 न तृतीया सप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे मूलेनावाहये देवां अवरो न विसर्जयेत् मूले अवरो वा इत्यादि इत्यादियथा प्रयोगमूह्यम् अत्राप्यर्थविशेष
 विकल्पादि आर्यः कर्तृकार्ययोः ४ अक्तादाविति आदिशब्दात् कृत्वा वतुकि। उः। इत्सु उक्तात्काद्यन्ताव्ययशतृशानकसुकानखलर्थे शीलार्थ
 तृचभविष्यदर्थे काकभविष्यदाधमर्त्ये न इत्यादयो गृह्यते क्रमेण प्रत्युदाहरणमन्वयाकृतम् ग्रामं प्राप्नः सर्वकृतवान् विश्वं चक्रिः हरिदिदसु

॥ अलंकरि सुहृदिम् दैत्यान्घातुकः जागत्स्वामुखं कर्तुं हरिं प्राणम्य लक्ष्मीमिच्छन्मालाविभ्राणाः ॥

अनपेचिवान् शुभं चक्राणः ईषत्करः प्रपंचो हरिणा विश्वं कर्तो मतः पालको वतरति ग्रामं गामी सुखमृगं दापी अत्र वा दड्योरित्यतो वानुदृते ह्यौ
कादावर्तमानार्थकयोगेष्वसतां ज्ञानः शीलितो देवदत्तेनेत्यादौ चनकातो हरिश्चन्द्रवज्रजानामित्यादौ न स्यात्ततश्चानपुंसके भावे क्तयोगे कर्मोद्यविव
क्षायां षष्ठीसतां गतं कर्तृत्वेन सद्विर्गतम् अधिकरणवाचित्त्वयोगेपि इदमेवामासितम् इदमेवां भुक्तयोदनस्य उक्तप्रत्ययात्कर्मेश्च योगेष्वस्य वत्स्याः
कामुकः तथा हि षः शतुर्वा मुरस्य मुरं वा द्विषन् कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा मयाममवासे व्योहरिः उभयप्राप्तौ कृत्येष्वननेतव्या ब्रजंगावः कृष्णेन कर्तृक
मेशोरुभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतितद्योगे कर्मणि षष्ठी आश्चर्य्यो गवां देहो गोपेनेत्यादि हेयम् ॥ ३ ॥ स्मरतौ उस्मरता वित्यर्थग्रहणं ततश्च स्मरणार्थधानु

स्मरतौ च कार्यो स्मरतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी नातुः स्मरति मातरं स्मरति हेतौ तृतीयापंचमी च वक्तव्या अनित्यः श
ब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा भयं हेतौ पंचमी चौरादिभेति व्याघ्रात्त्रयति विद्युत्याता च कितः षष्ठी हेतुप्रयोगे कस्य हेतोरियं कन्या
अन्यस्य हेतोर्वसति इत्थं भावे तृतीया शिष्यं पुत्रेण पश्यति पश्यति संसारमसारेण पुष्करणीं नद्या पश्यति येनां गविकारः येनां गेन
विकृतेनां गिनो गविकारो लक्ष्यते तस्माद्गातृतीया विभक्तिर्भवति देवदत्तोऽक्षणा काराः पादेन खंजः कर्णेन बधिरः शिरसारवत्त्वात्

प्रयोगे कर्मणि षष्ठीत्यर्थः चकारादये शोरपि सर्पिषो दयते जगत्मीष्टे। कर्मत्वविवक्षायां तु मातरं स्मरति ननु कर्मोद्यविवक्षायां संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठीसि
द्धावानर्थकमेतस्येति चेत्सत्यं एतद्वारं भसामर्थ्यादुपपदविधानं षष्ठ्या न समास इति सूचनात्ततश्च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावः हेताविति साध्यसाधक इत्यर्थः
शब्दपक्षः अनित्यत्वं साध्यमकृतकत्वं हेतुः अनित्य इति प्रथमं प्रयोज्यं साध्यत्वद्योतनायेत्यदोषः भयं हेताविति भयस्य हेतुः करणात्तत्र पंचमीत्यर्थः भियेत्युपल
क्षणां तु गुणा विरामप्रमादर्थानां ततश्च पापाज्जुगुप्सते पापाद्विरमति धर्मात्प्रमाद्यति षष्ठी च हेतुप्रयोग इति प्रयोगस्य शब्दधर्मत्वाद्देतुशब्दा एव गृह्यंते न तु हे
त्वर्थः चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि कस्य हेतोः केन हेतुन त्यादिसर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे द्वितीया व्यतिरिक्ताः सर्वविभक्तयो निमित्तकारणा हेत्वर्थे तु भवन्ती ॥ ५ ॥

तिभाष्यकारादयः को हेतुः। केन निमित्तेन कस्मै कारणायेत्यादि। सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रात्तृतीयाः इति केचित् ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः इत्यं
 अनन्यप्रकारेण भवने इत्यं भावः तस्मिन्नर्थे तृतीया भवतीत्यर्थः शिष्यं पुत्रत्वेन संसारमसारत्वेन पश्यतीत्यर्थः येन २ अमानि संन्यस्येत्यंगं शरीरं येनेति तद
 वयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते स च विकृत एव विकारहेतुरित्येन विकृतेनांगिने विकारो लक्ष्यते तस्मादंगान्तृतीयेत्यर्थः ॥३॥ जनिकर्तुः जननं जनिः जन्यर्थस्य ज
 ननः कर्ता जनिकर्ता स च जायमान एवेत्यभिप्रेत्याह जायमानस्य कार्यस्येत्यादि उपादानमत्र करणमात्रं गृह्यते न समवापिकारणम् पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्या
 दौ तदभावादप्रसंगात् अपादानं अपादाने पंचमीति सूत्रद्वयानुसारेणोक्तं अपादानं संज्ञस्यातत्रापाने पंचमीति आडादियोगे चेति मर्यादाभिविध्यर्थकः

जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानं संज्ञं भवति तत्रापाने पंचमीयस्मात्प्रजाः प्रजायंते तद्वद्भेति विदुर्वुधाः
 आडादियोगे पञ्चमी आपाटलिपुत्रादृष्टादेव तादर्थ्यं चतुर्थी संयमयश्रुतं धतेन रोधमीय संयमं धर्ममोक्षाय मेधावीधनं दानाय भुक्त
 ये क्रुध्यादियोगे चतुर्थी क्रुराय क्रुध्यति मित्राय द्रुह्यति गुणवते असूयति कृपलोपे पंचमी वक्तव्याह मर्यादोक्षते आसनात् प्रक्षते नि
 मितात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या चर्मणि द्वीपिनं दंति दंतयोर्दंति कुंजरं केशेषु च मरीहंति सीम्नि पुष्कलकोहतः विषये च नर्के चतुः

आडुयोगे पंचमी आदिनावर्ज्जनार्थकापपण्योर्योगेऽपि अपहरेः हरिहरेः संसारः हरिं वर्ज्जयित्वा संसार इत्यर्थः तथा भूकर्तृप्रभवादपि हिमवतो गंगा प्रभवति प्र
 थमं दृश्यत इत्यर्थः। तथा पराजेः प्रयोगेऽसंस्थाप्योदपि पापात्पराजयते इत्यादि हेतुमत्तादर्थ्यं इति तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते तस्मै इदं तदर्थं तदर्थशब्दः कारणां सं
 वधमाह ततश्च वक्ष्यामि प्राप्तायां वचनमुक्रुधादियोगे चेति क्रुधदुहेष्योस्यार्थः क्रुधादयस्तद्योगे प्रतिकोषस्ततश्चतुर्थीवाचेत्यर्थः ततश्च भार्यामीर्यती
 त्यादौ ताम्प्रतिकोपाभावाच्चतुर्थ्यभावः सोपसर्गयोस्तु क्रुधदुहोर्दंतीयेव क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति एवमायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थयोगेऽपि शिषिचतु
 र्थीषोचि च वक्ष्यामि वक्ष्यामि वाचिरं जीवितं भूयादित्यादिकं श्लोप इति ॥ यत्र क्वचर्यः प्रतीयते स च न प्रयुज्यते स च काश्लोपः ॥ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० ॥

पू.
सा. टी.
सा. प्र.
४४

तस्मिन्मतिकर्मण्यधिकरणोचपंचमीवक्तव्येत्यर्थः हर्म्यमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः निमित्तादिति निमितात्प्रयोजनवाचिशब्दात्कर्मण्यो
गे सप्रमीवक्तव्येत्यर्थः चर्मणीत्यादौ हनननिमिताच्चर्मोदेः द्रव्यादिकर्मयोगे सप्रमीसमभूत्सीमनिमित्तपुष्कलकः पाषाणो हनो निहितः केचि
तुगुदमेद्रांतरालं वासी मेति प्रोच्यते बुधैः पुष्कलोदृषभेदः स्यादित्यः सौगंध्यहेतुकः सीम्निगुदमेद्रांतरालावयवनिमित्तपुष्कलोमूषकविशेषः हनो धृ
त इत्याहुः विषये चेति क्रियापदाप्रयोगे कर्तृकर्मण्यसंभवे तदाधारत्वा संभवाद्वारंभः तर्कचतुर इति तर्कविषयं चातुर्यमस्येत्यर्थः चकारात्साधुसाधुप्र
योगे साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले तथा कान्तेन योगे कर्मणि अधीतो व्याकरणे इत्यादि ॥ ४४ ॥ षष्ठी सप्रम्यौ चानादर इति अनादरे षष्ठी सप्रमी च व
षष्ठी सप्रम्यौ चानादरे वहनां क्रोशतां गतश्चौरः बहुष्वसाधुषु निवारयत्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण बहुषु साधुषु वदत्व
पि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण मातापित्रोरुदतोः प्रव्रजति पुत्रः अस्योक्ते प्रथमायदिदं कार्यत्वादित्येनारख्यातेन कृताचोक्तं भवति त
दाप्रथमाप्रयोक्तव्या घटः क्रियते पटः कार्यः कुंदसिंस्यादिः सर्वत्र दधातु होति पुनंतु ब्रह्मणस्यतिः व्रजतोर्विरेजुः इति कारकप्रक्रिया समा
प्ता अथार्थवद्भिभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते समासश्चान्वयेनास्मान्नाम्नामस्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ ५॥
क्तव्येत्यर्थः अनादरस्तु वलहठविवेकाविवेकजत्वाच्चतुर्द्वा इति चेत्सिक्तत्वादहरणा चतुष्टयमाह वहनामित्यादिवहनक्रोशतोऽनादृत्यगत इत्यर्थः आ
र्यो विवेकी विवेकादसन्मार्गमनादृत्यसन्मार्गेण यातीत्यर्थः अनार्य इत्यत्र विवेकादनादरः सन्मार्गस्य प्रव्रजति संन्यस्यति हठाद्विवेकाद्वा चकारात्कारक
द्वयमध्यस्थान्कालादध्वनश्च सप्रमी पंचम्यौ अद्यभुक्त्वाऽयं द्यहेद्यद्वाद्वा भोक्ता अत्र कारकनामक्रियानिमित्तभूता शक्तिः ततश्चाद्यभुजिक्रियायाः कर्तृरि
दं शक्तिव्यवस्थिते एका अद्यभुजेः साधनभूता अपरा द्यहेऽतीते इति भिन्नयोर्द्वयोः कारकशक्त्योर्मध्ये कालः अथवाऽधिकरणकर्तृकारकद्वयमध्यस्थः स
वमिदृशोऽयं क्रोशो क्रोशादालक्ष्यं विधेयं अत्रापि हस्यलक्ष्ययोः कर्तृकर्मणोर्मध्येऽध्वान्तया अधिकयोगे पिलोके लोकाद्वा अधिको हरिः इत्यादि प्रयोगः ॥ ५॥

राम
४४

वशाद्द्वयम् अयोक्ते अत्रैरुक्तमन्योक्तमन्तदेवविदुषो नित्यदिदमिति कृता चेति चकारात् द्वितेन समासेन च तद्वितोक्ते कुंकुमेन रक्तकौंकुमम् समासोक्ते प्रा
 प्रमुदकं यं ग्रामं प्राप्नोद को ग्रामः कंदसीति क्वचित्प्रवृत्तिरिति बाहुलकात् दधि जुहोतीति द्वितीया र्थे तृतीया ब्रह्मणस्यतिमित्यर्थे प्रथमा ब्रजेत्यद्वयार्थे द्वितीया इ
 त्यादिकर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षड्द्वितीया भट्टवा सुदेव विरचिते सारस्वत प्रसादे कारकप्रकरणम् समा
 प्रम् विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूप्यतद्युक्तानां पदानां समासनिरूपणं प्रतिजानीते समासश्चान्वयेनाम्नामिति तात्पर्यतो व्याचष्टे अथार्थवदित्यादि अयमाशयः । स
 आसश्चान्वयेनाम्नामिति सूत्रे चेद विभक्तिनामेति परिभाषितं नाम गृह्येत तदा विभक्तिरहितत्वादसाधुत्वमनन्वितत्वं समासांतवर्तिविभक्तिलोपविधायक
 वैयर्थ्यं च स्यादतो नामाख्यातेत्यादौ प्रसिद्धं सुबंता परपण्योपनाम गृह्यते अत उक्तं यदागमिति पदत्वं चानर्थकानां निपातानां मयीति अर्थवद्विभक्तिविशिष्टा
 नामित्युक्तम् अर्थविद्यते येषु तानि अर्थवन्ति विभक्तिभिर्विशिष्टानि विभक्तिविशिष्टानि तानि च तानि च तथा अथवा अर्थविद्यते यासु ता अर्थवत् अर्थवत् अर्थवत् अर्थवत्

च शब्दात् द्वितेऽपि भवति ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ न भवति परस्परमसम्बन्धात् स च
 षड्विधः अव्ययीभावस्तत्पुरुषोऽहं दो वहु व्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति तत्र ॥ ६४ ॥

ता विभक्तयश्च तद्विशिष्टानाम् अर्थवद्विभक्तिग्रहणात् संगतिः सूचिता विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूपणो समासार्थस्यापि विभक्त्यर्थत्वात् तन्निरु
 पणस्योचितत्वात् समासः ४ समसं समासः सचैकरानसं भवति द्वयोर्वहनां वा स्यात् ततश्च नामनिचालामानिचनामानितेषां द्वयोः पदयोः
 समाससूचकं क्वचिद्वयोरित्यादि परस्परसापेक्षत्वमन्वयः समास इति सामान्यसमासविधायको योगः अन्वयेनाम्नामिति नियामकोपरो योगः तत
 श्च सामान्यतः अनेकेषां पदानां समासो भवति स च नामान्वययोग्यत्वे सत्येव भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ चकारादनुक्तसमुच्चयार्थो तद्वितोप्यन्वययोग्यत्वे
 एवेत्यभिप्रेत्याह चकारात् द्वितोपीति नियमफलमाह तत इति देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमिति तादौ देवदत्ताच्चित्त भार्या पदवस्त्रान्वितपुरुष
 पदयोर्मध्यवर्तिनोरन्वयाभावान्न समास इत्यर्थः एवं वस्त्रमुपगौरपत्य चैत्रस्येत्यादौ तद्वितोपि न द्विगु कर्मधार्य ॥ ६४ ६४ ६४ ६४ ६४ ॥

सा-री-योस्तत्पुरुषत्वेपि अवांतरभेदाभिप्रायेणादिध्यमाह स च षड्विध इति महाभाष्याद्युक्तानि प्रायिकारणव्ययीभावादिलक्षणा न्याह ॥ ३३ ॥ पूर्वपदप्रधानोद-
 सा-प्र-त्यादिसाक्षान्क्रियान्वितत्वं प्रधानत्वं तच्च पदार्थस्यैव संभवतीत्यभेदोपचारात् पूर्वपदादिभिः पूर्वपदाद्यर्थालभ्यंते यद्युप्युभयपदप्रधानस्यापि पूर्वपदप्रधान-
 ४५-स्यापि पूर्वपदप्रधानत्वमस्ति तथापि नियमांगीकरणान्नातिप्रसंगः वाक्यस्य व्यवच्छेदकफलत्वात् एतच्चोन्मत्तगगमित्यादावसंभवति प्रायिकत्वं मुक्तम्
 एवमुत्तरत्रापि पंचगवधनमित्यादावुत्तरपदविषयहि गोरुत्तरपदप्रधानत्वमपूर्वपदाद्यर्थप्राधान्ये हेतुमाह तस्य क्रियाभिः संबंधादिति एकपदप्रधाना-
 नेकपदप्रधानप्राप्तौ नियममाह उभयपदप्रधानो बलवानिति तत्रैतयानि वादस्य पतित्याजपेदित्यादौ निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे निषादश्चासौ स्थ-

पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वंद्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बह्व्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य
 क्रियाभिः संधात् उभयपदप्रधानो बलवान् एकपदमैस्वमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति ।
 विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्थकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः कृते समासे अ-
 व्ययस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः पूर्वोऽव्ययेऽव्ययीभावः अव्यये पूर्वपदे सतियोऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति इति समा-
 ससंज्ञायां सत्यां समासप्रत्यययोर्लुक् समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये च परे लुग्भवति इत्यमोलुक् निमित्ताभावेनैमिति कस्याप्यभा-

पतिश्चेति कर्मधारये च प्राप्ते उभयपदप्रधानत्वात् कर्मधारय एवेत्यवसीयते ॥ तत्पुरुषेष्वर्थलक्षणादोषप्रसंगात् समासप्रयोजनमाह एकपदमि-
 त्यादि अनेकेषां पदानामैकपदमसमासे आद्युदात्तादिस्वरैक्यं च एवं एकविभक्तिकत्वमपि तत्राव्ययीभावं प्रतिपिपादयिषुस्वपदविग्रहस्य नित्यसमा-
 सत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्त्यर्थव्ययपूर्वसमास निरुपगमप्रक्रियामाह अधिस्त्री इति स्थिते इत्यादिविग्रहशब्दार्थमाह अन्वययोग्यार्थ इति ।
 अन्वययोग्यार्थसमर्थयति बोधयतीति तथा यावदिति पर्यवसन्नोऽर्थः कृते समास इति समास इति सामान्यतः ॥ ६ ७ ६ ७ ६ ७ ६ ॥

राम
४५

समासविधायकेनयोगेनसमासेकृतद्वयर्थःपूर्वेऽव्ययेदतिप्रधानत्वेनाव्ययेपूर्वपदद्वयर्थःततश्चअत्राहारां चतुर्मुखइत्यादौनातिप्रसंगःसमासेसमाससंज्ञायामितिअव्ययीभावाद्यसमासविशेषसंज्ञायामित्यर्थःसमासः१अव्ययीभावादिभक्तेर्लुगित्यतोविभक्तेर्लुगित्यनुवर्ततेसमासप्रत्यययोरित्येकापिसप्रमीनेदनान्वेति सामर्थ्यादित्यभिप्रेत्याहसमासेवर्तमानायाःविभक्तेःप्रत्ययेचपरेदतिसमासावयवभूतायाद्वयर्थः॥३॥नामसंज्ञायांविभक्तिलुकिविभक्तिरहितत्वनाथेवत्वेनचविभक्तिनामेतिनामसंज्ञायामित्यर्थःह्रस्वत्वंनपुंसकस्येति सूत्रेणेत्यर्थःअव्ययपूर्वत्वेपिपूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्ययीभावाभावंदर्शय

नामसंज्ञायांस्यादिविभक्तिःअधिश्रीसिदतिस्थितेसनपुंसकंसाऽव्ययीभावोनपुंसकलिङ्गोभवतिनपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वंअव्ययीभावात्अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवतिअधिश्रीगृहकार्येणयमतिक्रान्तमतिरिक्लमनावमतिक्रान्तमतिनुजलमह्रस्वदेशेसंध्यक्षराणामिकारोकारोचवक्तव्योयोग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाःरूपस्ययोग्यंअनुरूपंपदार्थान्याप्रमिच्छावीप्साविष्णुंविष्णुमितिप्रतिविष्णुसादृश्येतुयथाहरस्तथाहरःयथासादृश्येयथाशब्दोऽसादृश्येवर्तमानःसमस्यतेशक्तिमनतिक्रम्यकरोतीति यथाशक्तिअतोमनतःअकारान्तादव्ययीभावान्तरस्याविभक्तेरमभवतिअतंवर्जयित्वाकुम्भस्यसमीपंउपकुम्भंवर्ततेउपकुम्भं पश्यउपकुम्भादानयअनतइतिविशेषणान्यंचस्याअमनभवतिवाटाङ्गोऽटाङिद्वयेतयोर्वाअमभवतिउपकुम्भेनकृतंउपकुम्भंकृतेउपकुम्भंनिधेहिउपकुम्भंनिधेहि॥८॥

नन्यादयःक्रान्ताद्यर्थेहितीययेतितत्पुरुषोदाहरणोह्रस्वःप्रसंगत आहारायमतिक्रान्तमित्यादिकृतेसमासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशात्पूर्वनिपातःकुलविशेषणत्वात्कीबत्वम्यथा२योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाःतत्रसादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थेवर्तमानोयथाशब्दःसमस्यतद्वयर्थःतत्रपदार्थानतिक्रमेउदाहरतिशक्तिमनतिक्रम्येत्यादिसादृश्येतुयथाहरस्तथाहरःअतः३अव्ययीभावादित्यनुवर्ततेतेनातइतिसंबध्यतेअतोऽनतइतिनाव्ययीभावविशेषणंविरोधात्किंतु॥९॥१०॥११॥

सा. टी.
सा. प्र.
४६

आदेशविशेषणमित्यभिप्रेत्याह अतं वर्जयित्वेति प्रायशोऽव्ययीभावस्यैकवचनात् तत्त्वादनत इत्युक्तं पंचसुपलक्षणां वा एवं वाटाड्योरित्यत्रापि अव्ययीभावा-
दित्यत्रालुककचिदित्यनुवृत्तेस्कारोतादव्ययीभावादिभक्तेरलुगिति अस्मावाभावे लुगभावः ॥ ३० ॥ अवधारणार्थे ३ अवधारणं निश्चयस्तदर्थके यावच्छब्दे
पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः अन्यत्र पावदन्तावदुक्तं नावधारणमिकियन्मया भुक्तमिति मक्षिकारणमभाव इति विग्रहः अर्थी भावार्थकाव्य-
यसमासे जीवत्वाद् स्वत्वे अमादेशे च निर्मक्षिकमिति निर्देशः यावति चेति अनुक्तमुच्यते चकारादर्थविशेषेषु अव्ययीभावो ज्ञेयः तथोक्तं मुक्तचित्तायाम्
ऋतेरत्याधिक्यविगमे पश्चाद्यर्थे च अनुरूपता आत्मयोगे साकल्ये योगपद्ये च सादृश्येऽर्थीभावेनैव चांतवाचित्वेऽपि शब्दप्रादुर्भावे असंप्रतीत्येतदर्थे च

अवधारणार्थे यावति च अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति यावन्त्यमत्राणि संभवं-
ति तावतो ब्राह्मणान्निमंत्रयस्वेति यावदमंत्रमक्षिकानामभावो निर्मक्षिकं वर्तते इत्यव्ययीभावः अमादौ तत्पुरुषः द्वितीयाद्यंते पू-
र्वपदे सति योऽन्वयस्तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ग्रामं प्राप्नोति ग्रामप्राप्तः दात्रेण छिन्ने दात्रे छिन्नं यूपाय दारुवृकेभ्यो भयं वृकभ-
यं राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः अक्षे पुशौंडः अक्षशौंडः कचिदमाद्यंतस्य परस्मै च आहिताग्निः पूर्वभूतो भूतपूर्वः समासे ॥ ३१ ॥

इत्यादावपि नित्यं किंचिद्वैरिष्ठोऽव्ययीभावः सामीप्यं दैर्घ्यं वा यस्य हेतुः समस्य तेनेन अक्षशलाका संख्याः परिणामप्रतिनानुनामात्रार्थेति वृद्धवं आपत्ती गवमित्या-
द्यसिद्धमेव निर्दिष्टम् ४ आङ्गव्यादाव्याप्नोति पर्यपरिवहिरंचवः पंचम्यापारे मध्येषस्या संख्यावंश्येन समस्यंते इति एतद्व्याख्यानं उदाहरणानि स्वयं-
मूहनीयानि विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्चंते इत्यव्ययीभावः अमादौ अम् आदिर्येषांते अमादयः द्वितीयाद्याः सप्तम्यंता विभक्तयस्तासां च प्रत्ययत्वात् प्रत्यय-
ग्रहणेन तदंतस्य जातावेकवचनं पूर्वोऽव्यये व्ययीभाव इत्यतः पूर्वोऽव्ययानुवर्तत इत्येतत्सर्वं चेतसि कृत्वा द्वितीयाद्यंते पूर्वपदे सतीति वौर्गुणादित्यतो वानव-
ते वौक्मपि वा शब्दादमादाविति सामान्योक्तेर्लोकाल्पस्वयंकृतं सामि कृतमित्यादावपि प्रयोगतस्तत्पुरुषो वसेयः तथा अर्थेन नित्यसमासः ॥ ३२ ॥

राम
४६

सर्वलिंगताचद्विजायायद्विजार्थः पटुः द्विजार्थापद्विजार्थवस्त्रम् तथाद्वेननित्यसमासोविभक्त्यलोपश्चवागर्थविवनथा निर्द्धारणार्थश्चष्ट्यानसमासः गवां क
 ह्यासंपन्नसीरावंप्रतिपदविधानापिषष्टीनसमस्यतेसर्षिषोऽज्ञानंसर्षिषोपायेनप्रवर्तनमित्यर्थः। तथापूरणानृश्यर्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणार्थेनषष्टी
 नसमस्यतेसताषष्ठः पटस्य शौक्यम् चंदनगंधद्व्यादौसदागुणवाचिनस्तुभवत्येवफलानांनृपः द्विजस्यकुर्वन् सतांकुर्वीणःसतांकृत्वा। सतांकर्तव्यम् राज्ञो
 नलस्य। एवंम तवद्वपूजितयोगेपिन सतांमतोवुद्धः पूजितोवा अधिकरणवाचित्तयोगेपिनादृमेवामासितगतंभुक्तंवा। उभयप्राप्तौकर्मषष्ठ्याअपिनाआश्च
 र्योगवादोहोऽगोयेनतथाभवतः शयिकेत्यादौ अकयोगेकर्तृषष्ट्यानसमासः अपांस्त्रष्टावज्रस्यभर्तासतामर्चकद्व्यादौकर्तरिनृजकाभ्यायोगेनभूभर्ताउद्दाल
 कपुष्पभंजिकादंतलेस्वकद्व्यादौचभवत्येवेत्यादिप्रयोगवशाद्यवस्थावसेयाक्वचिदमाद्यंतस्येति अमादौपूर्वपदेसतीत्युक्तेरमाद्यंतस्यतत्पुरुषेपूर्वनिपातत्वमु

क्वचिदैकपद्यंतात्वेतुः शराणांवनंशरवरांआम्राणांवनंआम्रवणम् पानस्यवासुरापानंसुरायाणामनजि। नजिपूर्वपदेसति
 योऽन्वयः सतत्पुरुषसंज्ञकः समासोभवतिनब्राह्मणः अब्राह्मणः नानासमासेसतिनजोऽकारादेशोभवतिनाकादिवज्जैनाकंनपुंस
 कंअनस्वरेसमासेसतिनत्रोअनादेशोभवतोस्वरेपरं अश्वादयोऽनश्चः। घर्माद्विरुद्धोऽधर्मः ग्रहणानामभावोऽग्रहणमित्यादिन
 क्तम् तत्रप्रयोगतः क्वचित्परत्वंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ क्वचिदिद्युक्तेरस्याहितद्व्यादौषुर्नोणोऽनंतद्व्यत्र द्यतेद्विरुद्धतदभावेषुनवर्तते ॥ ६ ॥

देफात्परस्यापिनस्यणात्वाभावनिर्देशाद्वापकाद्विन्नपदस्थनिमित्तेणात्वाभावात्समासेचैकपद्याणात्वंभवतिनवेत्याकांक्षायामाहसमासेक्वचिदैकपद्यमि
 त्तिक्वचिदित्युक्तेः पुरगामिश्रकासिंधुकासारिकाकोटराग्रेभ्योवनस्यनित्यम् पुरगावणमित्यादि एवंप्रवरांनिर्य्याणमित्या। दावपि औषधिवनस्यनिवा
 चिभ्यः परस्यतुवनस्यवाद्वावरांदूर्वावनमित्यादि युवादेश्वनरस्यपूनारस्यान्तेत्यादिप्रयोगाद्द्वयम् नान अइतिच्छेदः नजोऽकारातत्वादकारांतादेश
 ॥ वैयर्थ्यप्रसंगात्सर्वस्ययद्वानेत्यस्यसंकेतिकप्रथमांतनिर्दिश्यमानस्यादेशोभवतीतिसर्व ॥ ६ ॥

सा. १
सा. २
४३

स्यजाकादिवर्जमितिपुंवद्वेत्यतोऽनंतरसूत्रादानुवृत्तेर्व्यवस्थपानाकादौनेत्यर्थः नाकादयश्चनाकनकुलनखनमुचिनपुंसकनक्षत्रादयः अनङ्गनोद्गृह्णा
द्विः स्वरे इत्यत्र शेषकृतेत्यनंतरसूत्रतोवानुवृत्तेर्व्यवस्थया अनश्च इत्यादौ तदभावः तदन्त्येत्यादितस्मादन्यः तेन विरुद्धः । तस्याभाव इति विग्रहः ॥ ३ ॥ चार्थे
२ चस्यार्थे श्चार्थः तस्मिन् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् चार्थानाह समुच्चयेत्यादिसमुच्चयान्वाचययोः स्वरूपन्निरूपयन्नन्वययोग्यत्वाभावस्तत्र समासा
भाव इत्याह । तत्रेति । ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेति चस्य एकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं संवंधात् समुच्चयः यदा त्वेकस्य प्रधानस्यानुरोधेने
तदन्वाचीयते तदन्वाचयः । तदावदोभिक्षामटेत्यादि अत्र भिक्षाटनं मुख्यं गवां नयनं तु प्रासंगिकं एकस्य वटोः क्रमेणाटनक्रियः यागवानयनक्रियया च सं
वन्धादन्वाचयः अनयोश्चार्थयोः समासाभावे हेतुः परस्परमसंवंधादिति समुच्चयेतावत्परस्परानभिसंवन्धा एवे श्वरादयो भजनादिभिः संवध्यमानाः समु-
चार्थे द्वंद्वः समुच्चयाऽन्वाचयेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंवंधे समुच्चये समासो
नास्ति वटोभिक्षामटगोचानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंवंधेऽन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसंवंधात् इतरेतरयोगसमाहारे चार्थे
द्वंद्वः समासो भवति द्वंद्वे अत्यस्वरप्रधानेदकारिकां तां पूर्वनिपातो वक्तव्यः अग्निश्चमारुतश्च अग्निमारुतौ पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ
धीयंते एवमन्वाचयेपि अन्योऽन्यसंवंधावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोगः स एव तिरोहितावयवप्राधान्यः संहति प्राधान्यः समाहारः द्वंद्वे पूर्वभाव
नियमाभावे नियममाह द्वंद्वेऽत्यस्वरेत्यादि अत्यस्वरस्य प्रधानस्याभ्यर्हितस्य इकारांतस्य उकारांतस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः अत्यस्वरत्वं च समास्य मानय-
दापेक्षया अनेकप्राप्तविकस्य नियमः हरिहरगुरुवः हरिगुरुहराः तथा शंखदुंदुभिर्वीणां वोणां शंखदुंदुभयः वक्तव्यत्वात्प्रयोगतः स्वरादेरकारांतस्य पूर्व-
त्वम् ईराकृत्स्नौ वदुषु चैकस्यैव नियमः अश्वरथेन्द्राः इन्द्राश्चरथाः तथा स्वराद्यकारांतस्येकारोकारांतस्य च मिथः समासे स्वराद्यदंतस्य पूर्वत्वम् इन्द्राग्नीद-
न्द्रवायू तथा समाक्षराणां मृतुनक्षत्रवाचकानामानुपूर्व्येण पूर्वत्वम् हेमंतशिशिरौ अश्विनी भरणी एव लध्वक्षरस्य पूर्वत्वम् ॥ ७ ७ ७ ७ ७ ॥

राम
४३

कुशकाशम्-वर्णानां चानुपूर्वैरौवपूर्वत्वम् ब्राह्मणसन्त्रियविद्वद्भ्यः जायापतीपुष्यपुनर्वसूदत्यादाविकारांतोकारांतयोरपिन पूर्वत्वमित्याद्युच्यते ॥ ३ ॥
 ननु समासवाक्ये च कागः किं न प्रयुज्यते इत्यत आहः उक्तार्थानामिति इतरेतरयोगादेः समासेनोक्तत्वाच्चस्याप्रयोगात्पर्यः । देवताद्वन्द्वइति देवतावाचकानां
 मयोन्यद्वन्द्वसमासे पूर्वपदान्तरस्य दीर्घोक्तव्य इत्यर्थः वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादग्निवायूवाय्वग्नी इत्यादीनां प्रादेश्च तथा तौ मुनमामितिष
 त्वविधानाद्वायकात्प्रादेः सस्यत्वाभावाद्गमादग्निषोमावित्यादौ कथं त्वमित्यत आह अग्न्यादेः सोमादीनामिति सस्येति शेषः वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारि
 तादीर्घातादेवाग्निशब्दान्नेह अग्निसोमौ माशावकौ आदिशब्दान् अग्निष्टवः अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः मातृष्वसापितृष्वसा । अंवष्टपदस्यैव
 उक्तार्थानामप्रयोगः स्त्रीचपुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घो
 वक्तव्यः अग्निश्च सोमश्च अग्निषोमौ इन्द्रश्च वृहस्यतिश्च इन्द्रावृहस्यतिश्च अग्न्यादेः सोमादीनां त्वं वक्तव्यं इतरेतरयोगे द्विवचनं ए
 कवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः शशश्च कुशश्च पलाशश्च शशकुशपलाशः तेषां समाहारे शशकुशपलाशं सनपुंसकमयस्यैक
 वद्भावः सनपुंसकं भवति अन्यादीनां विभक्तिलोपेकते पूर्वस्य समागमो वक्तव्यः अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं परश्च परश्च परस्परम् ॥
 मादयो ज्ञेयाः इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । द्वयोः समासे द्वयोरप्यवयवयोः प्राधान्याद्विवचनम् बहुवचनांते बहुवचनमुच्यते समाहारस्य समुहा
 यप्रधानत्वात्तस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते विकल्पमाह एकवद्भावो वेति केचित्सर्वोद्वेदविभाषयैकवद्भवतीति इतरेतरयोगेप्येकवद्भाव इत्याहुः वाश
 ब्दस्य व्यवस्थाप्राणितृष्यसेनागादीनां द्वन्द्वस्य नित्यमेकवद्भावः वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोतगादीनां वाचूनाशोकंचूनाशौका
 इत्यादि कलसेनावनस्यति मृगशकुनिहृदजंतुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिक एव एकवत्त्वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् द्विप्रकृतौ तु वदरामल
 ॥ केस्तः दधिपय आदीनां च नैकवद्भावः दधिपयसौ इत्यादि अन्यश्च ॥ ६ ७ ८ ॥

पू.
सा. टी.
सा. प्र.
४८

अन्यश्चेति विग्रहे हं द्वे विभक्तिलोपे एकवच्चावे पूर्वस्यान्यशब्दस्य सगागमे सस्य विसर्गे उत्तौकारयो रलोपे चान्योन्यमिति वक्तव्यत्वात्कर्मव्यतिहारे एव सकृदन्योऽन्यं
विप्रानमति। अन्यत्रान्योन्यम्। परस्परमित्यत्र कुण्डोऽकः पौवेति वा शब्दात्ऽकः पाभावे औत्सर्गिकः सः शशकुशपलाशमित्यादौ न पुंसकत्वार्थमाह ॥ ३॥ एक
त्वे र अत्र नत्पुरुषस्याप्युल्लसणात्। वादाङ्गोरित्यतो वानुवृत्तेस्तद्व्यवस्थया चच्छायां तत्पुरुषः पूर्वपदार्थवाहल्ये क्लीबं स्यात् शलभानां छाया। शलभच्छायं तथा
इनसभेदश्चरसभ। रक्षः सभस्त्री सभमिति संघाते तथा सेनासुराच्छाया शालानिशानां वा क्लीबे द्विजसेनं द्विजसेनेत्यादि असेनेत्यादौ चनेति प्रयोगतो ज्ञेयम् चा
येह ह्दइत्यत्र वैगुणादित्यतो मराड्कलुतिन्यायेन वानुवृत्तेः प्राणितूर्यसेनां गानां समाहार एव ह्दः। दधिपय आदीनामितरेतरयोग एव वृक्षमृगादीनां चोभ
एकत्वे हि गुहं द्वौ एकत्वे वर्तमानौ हि गुहं द्वौ न पुंसकलिङ्गौ भवतः। संख्यापूर्वो हि गुः संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते समाहारे
ऽतर्दपद्दिगुः समाहारेऽर्थे हि गुः समासो भवति ततोऽकारांतादीपप्रत्ययो भवति दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी अकारांतो
हि गुः स्त्रियाभाष्येतेषां ग्रयः समाहृता इति पञ्चानां गवासमाहारः पंचगु। न पुंसकत्वाद्द्वस्त्वमृत्रिफलेति रूढिः पात्रादीना
मीप्प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुव्रीहिर्नान्येनान्यप्यप्रधानोयः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति बहुधनं यस्य स बहुधनः अ
थेति व्यवस्थया एकत्वे हि गुहं द्वौ वित्यत्र द्विगोः स्मृतत्वात्प्रसंगतो द्विगुन्निरूपयिष्यं स्तलक्षणमाह। संख्यापूर्व इति वा ॥ स्ति धनं यस्य स अस्ति धनः
चकयोरभेदोपचारात्संख्याशब्देन तद्वाचकं पदमुपादीयते। तत्पूर्वकोऽन्वयो द्विगुसंज्ञो भवतीत्यर्थः। एतच्च समाहारेऽतर्दपद्दिगुरित्यनेनैकवाक्यतयान्वेति तत
श्च समाहारेऽर्थे संख्यापूर्वो द्विगुः स चेदकारांतस्तदंतात्प्राप्त्यर्थः। एवं च द्विभाष्यादित्यादौ संख्यापूर्वत्वेऽपि शशकुशपलाशमित्यादौ समाहारेऽपि द्विगुत्वात्प्रसंगः
। समाहारइत्यस्य तद्विनाथोतरपदोपलक्षकत्वात्पंचसुकपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालइत्यादौ तद्विनाथो द्विगुः पंचगावो धनं यस्येति पंचगोधन
॥ इत्यादावुतरपदे परे समाहारे ॥ ४ ॥ छ छ छ छ छ छ ॥

राम
४८

अत्रापि बोर्गुणादित्यतो वा नुवृत्तेरावताहि गोरीपवा । त्रिखट्वं त्रिखट्वीतथा अन्नंतोतरस्य नकारलोपः ईपवापंचकर्मपंचकर्मियात्रादावुतरपदेचनपंचपात्रं त्रि
 भुवनंचतुर्गुणमित्यादिपात्रादिश्चाकृतिगणाः त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्रादिना परंपराप्रयोगतो हि गुत्वे अकारांतत्वे पीवभावनपुंसकत्वाभावौ
 स्त्रित्वंच बहुव्रीहिः अन्यस्य समस्य मानपदातिरिक्तपदस्यार्थः अन्यार्थसंस्मिन् अस्ति धनं इत्यत्र अस्ति तितिङंत प्रतिरूपकप्रव्ययंसतार्थं अन्यपदार्थस्य प्रधा
 नत्वे समस्य मानपदार्थस्य विशेषणत्वात् पलक्षणात्वाभ्यां द्वे विध्याद्विशेषणत्वेन तद्गुणसंविज्ञान इत्याह तस्य प्रधानस्येति तस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेश
 समस्य मानपदार्थः । विशेषणतया सद्भावते कत्वेन यत्र समासे ज्ञायते सतद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । यस्येति पाठः ॥ ३ ॥ यस्य प्रधानस्यैकदेशः कर्णादिः विशेष
 णतया समस्य मानपदार्थः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणवर्तिपदार्थः कार्यत्वेन यत्र संविज्ञायते सतद्गुणसंविज्ञान इत्यन्वयसंज्ञेयमिति भावः । पूर्वनिपात
 यस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्प्रतिज्ञायते सतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः लंबौ कर्णौ यस्य सलंबकर्णः बहुव्रीहौ विशेषण
 सप्रम्यंतयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः किं गदेका यस्यासौ कर्णकालः । कर्णधनं यस्य स कर्णधनः । नेहादिभ्यः सप्रम्यन्तस्य पूर्वनिपा
 तो न भवति । इन्दुशेखरः चक्रपाणिः । पद्मनाभः । कपिध्वजः । प्रजामेधयोरसुकसुप्रजादुर्मथाः अत्वसोः सौ । धर्मोदनसुधर्माः ।
 नियममाह ॥ बहुव्रीहविति । बहुव्रीहवित्यस्योपलक्षणात्वात् कलतेत्यादौ कर्मधारयेऽपि विशेषणस्य । पूर्वनिपातः वक्तव्यत्वात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्व
 निपातः सर्वश्चेतः द्विसुत्कः । मिथोऽनयोः समासे संख्यायाः पूर्वत्वं द्यन्यः तयोश्चाल्योपस्थाः पूर्वत्वमहित्राः प्रियस्य पूर्वत्वं वागुडप्रियः प्रियगुडः गुडोद्वेष्ट
 सप्रम्यन्तस्य परत्वमगुडः कर्णेयस्य गुडकंठः त्वहेगदुरित्यपि इन्द्रादिभ्यश्च सप्रम्यन्तस्य न पूर्वत्वम् । इन्दुशेखरेऽस्येन्दुशेखरः पद्मनाभः । कपिध्वजः च
 क्रपाणि । दण्डपाणि रित्यादयो यथाप्रयोगं ज्ञेयाः । प्रजामेधयोरिति । प्रजामेधा इत्येतयोः समासेऽसुगागमो वक्तव्य इत्यर्थः सुष्टुप्रजायस्य दुष्टप्रजा
 यस्येति विग्रहो असु कियस्य लोप इति आकारलोपे अत्वसोः सौविति दीर्घः । यद्यप्यसुक उकारानुबन्धिच्चाहि नो ॥ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥

सा-
सा-
४९

तुमितिनुस्माप्नोतिनथापितत्रवादीपोऽनुकषणाच्चवक्तव्यत्वान्नमदुःसुमंदात्येभ्यःपरयोः।नेहमधुसमृद्धिसमेधितमेधया आगमानुशा-
सनस्यानित्यत्वाच्च धर्मादिति वक्तव्यत्वात्केवलात्यदायः केवलो धर्मशब्दस्तस्मादन्त्ययो वक्तव्य इत्यर्थः नेनेहना परमः स्वः धर्मः परमः स्वधर्मो वा यस्य स-
रमस्वधर्मः रूपवद्भाष्य इति सिद्धरूपं प्रदर्शयत्तत्क्रियाभाहः॥३॥ अन्यार्थे त्रिचतुरोऽस्त्रियामित्यतो विभक्तिविपरिणामेन स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते ह्रस्वो-
त्पत्त्यहस्व इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे स्त्रीलिङ्गस्येत्यादिपुंवत् र समासश्चान्वयेनास्माभितिसमासे इति सप्रत्ययं तं कर्मधारयस्तुल्यार्थ इत्यतस्तुल्यार्थ इति तुल्यार्थत्वं
च समानाधिकरणस्यैवेत्यभिप्रेत्याह समासे सतीत्यादि स्त्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययांतशब्दस्येत्यर्थः पुंसांतुल्यं पुंवदिति। पुंवद्वावातिदेशान्निमित्ताभावन्यायेन
अन्यार्थे स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति। पुंवद्वा। समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंवद्वावो वा भवति पुं-
वद्वावादीपो निवृत्तिः। रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भाष्यः। वाग्रहणात्कल्याणौ प्रिय इत्यादौ न भवति गोः गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य
ह्रस्वो भवति पंचगावो यस्य स पंचगुः। मेख्या सुव्याघ्रादि पूर्वस्य पादशब्दस्य लोपो वक्तव्यः सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् शोभनो पादो यस्य स
सुपात्तव्याघ्रस्य स पादा विवपादो यस्य स व्याघ्रपात्तद्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तद्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ शमादौ स्वरे पाददेशश्च वक्तव्यः द्विप-
दः द्विपद द्विपाद्वा द्विपाद्भिः। इत्यादि। टाडकाः। समासे सति ट अडक इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति टकारस्तत्पुरुषे च अकारो हं ह एव च डकारश्च बहुव्री-
ह्यधिकारेण विहितस्येति निवृत्तिरित्यर्थः। वाग्रहणादिति। निपातत्वाद्नेकार्थत्वादित्यर्थः अतश्च उक्तपुंस्कस्यैवात्र रुढं पुंवत्त्वेन (हिः ककारोऽनियमो मतः
त्याह गंगा भार्यः। वामोरु भार्यः। तथा यडुः मानित्त्वं त्रशसतनरादौ पुंवत् एनीवाचरति एता यते। पुंवद्वावादापुनिवृत्त्यापत्मादय इति निपातितस्य नस्यापि निवृ-
त्तिः। पण्डितामात्मानं मन्यते पण्डितामानिनी। त्वत्तयैर्गणवाचकस्यैव पुंवद्भावः पटोर्भावः पटुता पटुत्वेनेह कटीत्वम् अत्र जातिवाचित्वम् अस्यायैदेहि अल्प-
शः पटुतरा पटुतमा एव चरद्वाजातीयकल्पदेश्यदेशो पररूपपाशदौ पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्यादर्शनीयदेश्यादर्शनीयदेशीयादर्शनीयरूपा॥६॥

राम
४९

दर्शनीयपाशातथाकुक्कुट्यादीनामंडादिषुकुक्कुट्याग्रंदंकुक्कुटंडम् मृगपदमृगक्षीरमाकाकशावडत्यादयः प्रयोगानुसारेणोद्वाः संख्यां सुव्याघ्रादिपूर्वसे-
तिव्याघ्रादय उपमानवाचिन एते पूर्वयस्य तस्येत्यर्थः । शसादाविति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थो दीकारे ईपि आपितहितेऽपि हि पदीकुले हि पदी हि पदा क्रकु।
नदादित्वा दीपि हंसांतत्वादापि च पुवद्भावः । हि पदेऽपत्यद्वैपदः वैयाघ्रपद्यः । यडकाः । रश्च अश्च डश्च कश्च ते तथा । एते प्रत्ययाः समासांताव्ययीभावादिभ्यो
यथा योग्यं भवन्तीत्यर्थः । अत्रापि वानुकर्षणात्सुसखेत्यादावप्रसंगः ॥ ३ ॥ नोवा । वोऽप्यस्वरे इत्यतोयस्वरे यस्य लोप इत्यतः लोपः डिति रित्यत रित्यनु
नोवानांतस्य पदस्य टे लोपो वा भवति यकारे स्वरे परे वा ग्रहणात्क्वचित् भवत्युपधालोपश्च । अहो मध्यं मध्याह्नः कवीनां राजा कवि
राजः टकारो नुबन्ध ईवर्थः कवि राजा सज्ञां पूरा न पुरं वाक् च मनश्च वाङ्मनसं दक्षिणास्यां दिशि पंथाः दक्षिणापथः अहश्च रात्रिश्च अहो
रात्रं हो च त्रयश्च परिमारां ये पाते हि त्राः पंच च षट् च परिमारां ये पाते पंचषाः वहवो राजानां यस्यां नगर्ग्यो सा वहराजानगरी अत्र तिलो
पे कृते आवतः स्त्रिया मित्यापवहवः कतीरोपस्य सवह कतकः कर्मधारयस्तुल्यार्थः । पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थे निष्ठत्वे सति कर्मधारयः
समासो भवति नीलं चतुस्तलं च नीलोत्पलं रक्ताचमौ लता च रक्तलता पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति पुंसो कोकिलः पुंसः खपे संयोगांतलो
पो वक्तव्यः । नाम्नश्च कृता समासः पादे रूपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति प्रकृष्टो वा दोऽपवादः कुंभं करोतीति कुंभका
वर्तते येन विधिल्लदंतस्येति नांतस्येति चेतसी कृत्वाऽऽह नांतस्येतीत्यादि । अहो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषे क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वं मिति परत्वे सवर्णो दीर्घत्वे मध्याह्नः
ति स्थिते अप्रत्ययो नांतत्वात्प्राप्रतिलोपनिवृत्तौ उपधाकारलोपे मध्याह्न इति । पुस्त्वं लोकात् । कर्मधारयः तुल्यार्थे तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तच्च प्रायशः पदयोर्द्वै
ष्टमिति पदद्वये इत्युक्तं तेन नीलोत्पल इत्यादौ बहुपदेऽप्यदोषः । एकार्थे निष्ठे सतीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽप्यर्थे समासमहिम्ना एकस्मिन्नर्थे निष्ठावृत्तिर्यस्येत्य
र्थः । अतश्च कुम्भकलशादावति प्रसंगः । नीलपदं नीलघटादिभ्यो व्यावृत्त्युत्पलपदं च तामरसादिभ्यो व्यावृत्त्येकस्मिन्नसितसरोजे । वर्तत इति ॥ ३ ॥

पु
सा. टी
सा. प्र
५०

एकार्थनिष्ठत्वमनीलपदस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः। रक्तलतेत्यत्र समानाधिकरणोलतापदे परे पुंवद्देति पुंस्त्वातिदेशादापो नितृतिः। पुंसः स्वपैदत्यत्र व
क्तव्यत्वनप्रयोगानुसारित्वात्ख्याधातुवर्जिते अस्मप्रत्याहारे परे स्वपैदत्यनुसंधेयम् ततश्च पुंख्याने पुंसीरभिन्नादौ स्वपेपिसंयोगांतलोपः। नाम्नश्चेति।
आदिरूपसर्गद्वयतो विभक्तिव्यत्ययेन प्रादेरित्यनुवर्त्याह। प्रादेरूपसर्गस्य नाम्नश्चेति पद्यस्युपसर्गाणां मपि नामत्वमस्येव तथापि नामाख्यातनिपातो यस्य
गद्व्यादौ भिन्नत्वेन निर्देशात्पुन्यमुक्तिः। समास सामान्यस्य समास इति पूर्वोक्तयोगेनैव सिद्धे समास इति विशेषपरम् सचोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्य
भिप्रेत्योक्तं तत्पुरुषो भवतीति अमादौ तत्पुरुष इत्यनीमंडकलुतिन्यायेन तत्पुरुष इत्यनुवृत्तिर्वा। चकारादूरीकृत्य स्थलीकृत्येत्याद्यपि कालो भोक्तुमित्यादौ च

सहादेः सादिः। समासे सति सहादोनां सादिर्भवति। पुत्रेण सह वर्तत इति स। पुत्रः सह संतिरसां सधिसमिति रयः। सह अंचतीति सध्य
इ. सन् अंचतीति सम्यङ्. तिर अंचतीति तिर्यङ्. कोः कदादिः। कुशब्दस्य कुस्मिते षडर्थे योस्तत्पुरुषे कत्कवका आदेशा भवन्ति। कुस्मिते अ
त्र कदन्तर्द्वयार्थे दृष्टुं कदुस्मं कोस्मं कवोस्मं कोर्मदादेशश्च मंदोस्मं रथवदयोश्च कद्रयः कद्रुदः पुरुषे वा कुपुरुषः कापुरुषः पथ्यस
योः कोः कादेशः स्यात्कुपथः कापथः कुग्रहः काहः दृष्टुं च दृष्टुं जलं काजलं षड्विंश्रिधिकादशषोडशषट्दंतायस्य षोडन् षषट्दं त इति
स्थिते दंतस्य दंतृ ऋदंतृ षस्य डत्वं दस्य डृष्टो नुमषोडन् षट्प्रकारः षोढा संख्यायाः प्रकारेधाधस्य ढः षषडत्वं ददृदशधा सूतरपदादेः दृत्वं

नाउच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वेत्यादौ चनेत्यादि प्रयोगवशाज्ज्ञेयम्॥३॥ सहादेः। २। आदिना समानस्य ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्रं च भवति तिवक्तव्यं॥
रूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु पिण्डगंधलोहितकुक्षिवेणीपत्नीपक्षेष्टनयाव्रताच्चरणार्थे वस्त्रचारिणि परेयप्रत्ययांते तीर्थे च सो भवति समानं ज्योतिर्यस्य सस
ज्योतिः सपिण्डः सवस्त्रचारिः सतीर्थे इत्यादि पुंवद्देयतो वा नुवृत्तेः क्वचिन्नित्यं क्वचिद्वा क्वचिच्चनेति व्यवसेयम् प्रत्ययांते उदरे वा। सोदर्यः। समानोदर्यः। रू
पनामगोत्रस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु वेतिकेचित्। सरूपः। समानरूप इत्यादि दृग्दृशदृक्षेषु च। सदृक्॥ ६६६६६६६६६६॥

राम
५०

सदृशः सदृशः इत्यादयः प्रयोगतोत्रेयाः। पुत्रेण सह आगत इति विग्रहे समासे अव्ययत्वात् सह पूर्वनिपाते सादेशे च सपुत्र इति सिद्धम्। सह अचतीत्यत्र सहस्य
सध्यादेशः सम अचतीत्यत्र समः समिरादेशः तिरः अचतीत्यत्र तिरसस्तिर्यादेशः एवं देवानं चति विष्वगं चति अमुं चतीत्यादिविग्रहे देवद्विविष्वद्विअद
घ्राद्यादेशः देवग्रङ्। विष्वग्रङ्। अदग्रङ्। तत्पुरुषे समासे कुशब्दस्य कुत्सार्ये ईषदर्थे च वाच्ये कत्काकवद्व्यादेशः स्युः अन्नत्रिरथवदेषुकोः कन्नित्यं का
वाऽक्षे पुरुषे पयिदृषदर्थे च वाच्येऽस्युत्पन्नावुषोकाकत्वाः। ११ कुत्सितमन्नं कदऽन्नं कत्रयः कद्वयः कद्वदः काक्षः कापुरुषः कापथः कुपथः ईषज्जलं का
जलं कापिः कवापिः कोष्मं कदुसमत्तुणे च जातौ कर्तुणं तत्पुरुषादन्यत्र कूप्येराजाषोडन्नित्यादौ षट्दन्तायस्य षट्चदशचषट् प्रकारेणेति विग्रहे णष्टु

वृहच्छब्दस्य सुडागमे तलोपश्च वृहतां पतिः वृहस्पतिः। महच्छब्दस्य टेराकारः समानाधिकरणो महादेवः महेश्वरः द्यौश्च भूमिश्च
द्यावाभूमीद्यौ शब्दस्य द्यावादेशः जायायाः जभावोदभावो निपात्यते दंपती जंपती क्वचिज्जायापती आकृतिगणोयं अलुकक्वचि
तक्वचित्समासे कदंततद्वितेपिविभक्तौ रलुग्भवति कृत्वा मुक्तः अमुं योनिरस्येत्यमुं योनिः उरसिलोमायस्यासौ उरसिलोमाहृदिस्पृ
शतीति हृदिस्पृकं कंठे कालौ यस्यासौ कंठे अलः वाचो युक्तिः दिशो दंडः पश्ये तो हरः वने चरः खे चरः समानाधिकरणो शाकपार्थिवः
दीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः शाकः प्रियः यस्य सः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः॥ ११ त्वं महादित्वात् षः षोडश्यादेशे निमित्ताभा
वव्यायस्यानित्यत्वात् ण्वानिवृतिः पुंवद्भ्यो तो वानुवृत्ते श्वाप्रत्यये वा षड्धा क्वचिदपहंतताश्रयणात् ण्वानिवृत्ताभावः। तदुक्तम्। षषउत्वं दत्तदशधा सूतरपदादेः
षुत्वं धासुवावक्तव्यमिति॥ ११॥ वृहतापतिरिति विग्रहे देवताया वाच्यायां वृहतः वृहम् आदेशः सस्य विसर्गेऽपि महादित्वात्सः एवं चौरवाच्ये तत्करोतीति त
स्करः महाश्चासावीश्वरश्चेति विग्रहे समानाधिकरणो जातीयदेशीययोश्च परतो महतो महा इत्यादेशः। घासकरविशिष्टेष्वपि महाघासः महाविशि
ष्टः। महामायेत्यादौ महतो शब्दस्यापि। द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहे द्यौ शब्दस्य दिव् शब्दस्य द्यावादेशः एवं जायाचपतिश्चेति विग्रहे॥ ११ १२ १३ ॥

सा टी- जाया याजं भावदं भावौ वा जंपतीदं पती जायायती सहादे राकृतिगणत्वमाह आकृतिगणायमिति आकृत्यासिद्धशब्दस्वरूपदर्शनेन नतदंतर्ग
 सा प्र- शयतद्व्यन्वर्थसंज्ञातः सिद्धशब्दस्वरूपलभ्यादेशविधानयस्मिन्स आकृतिगणद्वयर्थः अलुकरसमासप्रत्यययोरिति प्राप्तायाऽपवादत्वा
 ५१ कृदन्ते च तत्राश्रयभावात्सरसिजमित्यादौ नामाश्रयकृता समास इति समासे एव प्राप्ता लुक्प्रतिषेधात्कृदन्ते इत्यसभ्यः पाठः तद्धिते असुष्या अपत्यं आसु
 व्यायगाः शाक पार्थिवादीनामिति पार्थिवादीनामाधिकरणो पूर्वपदस्य यदुत्तरपदं तस्य लोप इत्यर्थः शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः देवान् पूजयतीति दे
 वपूजकः इत्यत्रोत्तरपदयोः प्रियपूजकपदयोर्लोपः मध्यमपदलोप इति पाठे समुदायापेक्षया मध्ये वर्तमानस्येत्यर्थः आकृतिगणायम् ॥ ३ ॥ आदेशे

आदेशे द्वंद्वे द्वंद्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति चकार ग्रहणादिकल्पेन। माता च पिता च पितरौ शिष्यमारोलुप्यमाना
 यामिधायीश्च शुभश्च शुभश्च शुभोदुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ क्रतां द्वंद्वे। द्वंद्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वाऽऽकारो भवति माता
 च पिता च मातापितरौ द्वंद्वे सर्वादित्वं वा द्वंद्वे समासे सर्वादित्वं भवति वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्च अश्रमे तरे वर्णाश्च अश्रमे तरे
 वैयधिकरणो वह्नीहो मध्यमपदलोपो वक्तव्यः कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य सः कुमुदगंधिः उपमाना च उपमानात्परस्य गंधशब्द
 स्याकारस्येकारो भवति हंसस्य गमनमिव गमनं यस्य साहंसगमना ॥ ४ ॥ त्रिद्वंद्वे समासे आदेशादिभूतस्य पदस्य लोपो वाच्यः वक्तव्ये तु प्र

योगांतर इति प्रयोगतो व्यवस्था। क्रतां द्वंद्वे इति विद्यायोनिसंबंधवाचिना मृकारांतानां पुत्रे च परे पूर्वपदांतस्याकारो वक्तव्य इत्यर्थः माता च पिता च
 त्रिविग्रहे समासे एभ्यो माता गरीयसी स्यादिव च नान्मानुः प्रधानत्वात्पूर्वनिपाते आकारादेशः एवं होतापोतारोपितापुत्रौ इत्यादि अन्यत्र कर्तृभो
 तारो द्वंद्वे इति असर्वादित्वमिति चेदः ततश्च द्वंद्वसमासे सर्वादित्वं न भवति वा इति जसिति शेषः वाशब्दादेव जसिवा न्यत्र वर्णाश्च आश्रमाश्च
 इतरे चेति विग्रहः वैयधिकरण्य इति भिन्नविभक्त्यतपदवाच्यत्वं वैयधिकरण्यं गंधपदस्य मध्यवर्तिनो लोपे इवेत्यस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः चकाराद्वंधश

देशः चकारादेव निर्गतास्त्रिंशदंगुलयोयस्मात्सन्निस्त्रिंशः इत्यत्रांगुलिपदस्योत्तरस्यापिलोपः ॥५॥ दिक्संख्ये इति दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दवित्यर्थः
संज्ञायामित्यनेन नित्यसमाससूचनात्तत्र सहा माह अविग्रह इति दक्षिणाग्निरित्यादौ विग्रहशून्य एको नित्यसमासः अधिस्त्रीत्यादावस्वपदविग्रहः सम
स्यमानपदान्यपदविग्रहः अन्योनित्यसमास इति नित्यसमासोद्धिः धेत्यर्थः इति सारस्वतप्रसादे समाससंक्षेपः ॥ समासश्चान्वयेनास्मादित्यत्र च शब्दात्तद्वि
तस्याप्यन्वययोग्यत्वे एव संसूचनात्समाससमाप्ताववसरसंगत्या तद्धितप्रत्ययान्निरूपयितुमुपक्रमेते अथेति तद्धित इति जात्यभिप्रायेणैकवचनमतेभ्यः पूर्वो
क्तेभ्यः नामपदेभ्योऽर्थान्नरप्रतिपादनशक्तिप्रदत्वेन हितोऽनुकूलस्तद्धित इत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात्तद्धितसंज्ञाविज्ञानात्तद्धितसंज्ञाऽणानादीनामिति भावः अप

दिक्संख्ये संज्ञायां दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषये परपदतुल्यार्थे समस्येते समासस्तत्पुरुषो भवति स्वपदविग्रहो
नित्यसमासः अन्यस्वस्वपदविग्रहोऽपि दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः इति समासप्रक्रिया अथ तद्धितो निरूप्यते अपत्येऽणानास्त्रोऽपत्ये
र्थेऽणप्रत्ययो भवति उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोः अण इति स्थिते समासप्रत्यययोरिति षष्ठीलोपः णकारो वृद्धार्थः आदिस्वरस्य
ज्ज्ञातिचवृद्धिः स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति त्रिति णिति तद्धिते परतः उकारस्य औकारो वृद्धिः वौ व्यस्वरे उकारस्योका
रस्य च अवभवति यकारे स्वरौ पगवः वाशिष्ठः गौतमः शिवादिभ्यश्चेति वक्तव्यः शैवः वैदेहः ॥ १० ॥ त्येऽणानास्त्र इति नामप्रकरणात्वात्
अत्रापि पूर्ववत्त्रामशब्देन पदं प्रोच्यते वाक्ये औपगव इति तद्धितार्थबोधके इति शेषः अपत्यार्थस्याणोक्तत्वादुक्तार्थानामित्यभिप्रेत्यापदाप्रयोगः आदिस्वर
स्य ४ आदौस्वरः आदिस्वरः आदित्वं च स्वरापेक्षयेत्यभिप्रेत्योक्तं स्वराणां मध्यइत्यादिततश्च वासिष्ठ इत्यादौ वृद्धिः तदपि संभवदभिप्रायम् ततश्चराः कामस्याप
त्यमाय इत्यादावाद्यंतवदेकस्मिन्निति आदिबद्धवत्येव वृद्धिः एतदपि संभवदभिप्रायम् अचणजजौज्जावितायस्य सज्जिततस्मिन् तद्धिते परत इति तद्धितप्रक
रणात्वात् उकारकारयोः स्थानादीनां ततमत्वादौ कारो वृद्धिरित्यर्थः वौ ३ वौ अवप्स्वरे उश्च औश्च नो इति सांकेतिकं षष्ठीद्विवचनांतम्यश्च स्वरश्चेति समाहारः

सा-दी
सा-त्र
५२

एतन्नहितप्रकरणत्वात्तद्विनेत्येति गोपानमित्यादावनतिप्रसंगः ओकारस्य स्वरे अविनिसिद्धेऽपि यकारे विधानार्थवचनं यद्यपि कचित्स्वरवद्यकारद
तिस्वरत्वातिदेशादकारेऽपि अवसंभवति तथापि सूत्रस्य वक्तव्यानुपजीवित्वादेकारोक्तिर्युक्तैव नाम संज्ञायां स्याद्युत्पन्नो देववद्रूपं नेयम् वसिष्ठस्या
पत्यगोतमस्यायन्यमिति विग्रहे ऋषिवाचकत्वादिति भावे अण्यस्य लोप इति लोपः ॥ ३ ॥ ऋउरु ३ षष्ठां मातृणा मपत्यमिति विग्रहे अणिसंख्यापूर्व
कत्वात्तद्विना र्थविषयत्वाच्च द्विगु समासे विभक्तिलोपे पदांतत्वमाश्रित्य षोडश इति डत्वे मृगमपदं षण्मयमित्यादाविवज्रमेज्रमावेत्यत्र च पात्रवेज
वाइत्यनोजवाइत्यनुवृत्तेः कचिज्जवात्रमेपरेजमाभवंति तिजवस्य डकारस्य सवर्णात्वात् जमेज्रमोणकारः केचितुना मिलुप्रेपि प्रत्ययलक्षणस्या
येन तदाश्रितोऽह इति णकार इत्याहुः अन्येतुह सेहं स इति षस्य द्वित्वे रसपरत्वेन पूर्वषस्य षोडश इति डत्वे स्वसेचपा इति चपेटकारे संयोगान्नलोपे च
ऋउरणि ऋकारस्य उर भवति अणिपरे षषोणा मातरि षाणमातुरः द्योर्मात्रोरपत्यं द्यैमातुरः अतद्वज्रनृषेः अकारांतात्
नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थेऽनृप्रत्ययो भवति यस्य लोपः देवदत्तस्यापत्यं देवदतिः श्रीधरस्यापत्यं श्रीधरिः दथरथस्यापत्यं
दाशरथिः पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः बह्वादिभ्यश्च औपगविः कार्ष्णिः औडुलोमिः आग्निशभिः। रयायनगोयणणीयाः ॥ ३ ॥
निमित्ताभावस्यायस्यानित्यत्वात् जमेज्रमावेतिटस्य ण इत्याहुः अतद्वज्र ३ अतद्वज्र इति योगविभागात् वैदिर्गोर्मिर्गौहालकिरित्यादावृषिवा
चकेभ्योपीज्वाटाङ्गोरित्यतो मंडकमुत्यावानुवृत्तेर्व्यवस्थया शिवादिभ्योऽनृषिवाचिभ्योऽकारांतेभ्योपीज्जशिवस्यापत्यं शैवः श्वाफल्कः रांध
सः वृष्णिभ्यश्च वासुदेवः आनिरुद्धः कुरुभ्योपि नाकुलः साहदेवः वाशब्दादेवलोकाद्वा बह्वादिभ्योऽनकारांतेभ्योपीज्जवाहविः औपगविः औड
लोमिः आमिशभिः नांतेभ्यो नोवेतिटिलोफ एवमुधातृव्यासवरुडनिषादचंडालविंवानामिज्जिअकडादेशः सौधातकिः वैयासकिः वारुड
किरित्यादिप्रयोगादूह्यम्। रयायनग २ रयश्च आयनग चरण्य चणीयश्च ते तथा गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्रीचपि ॥ ६ ७ ८ ९ ॥

राम
५२

तृष्वसा चता आदौ यस्य सतथा दृष्टान्तादादिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्ध इत्यभिप्रेत्याहः ॥ ३ ॥ गर्गादे रित्यादि गर्गादे र्गगात् रायः नडादे र्गगादाय नण आद्यादे र्ग-
गात् स्त्री लिंगाच्च रायरा पितृष्वस्त्रादे र्गगा स्त्रीयस्य ण च वाराद्यानुवृत्ते सस्य डित्वाट्टिलोपे वापैतृष्वस्त्रेयः मातृष्वस्त्रेय इति विवेकः स्त्री लिंगादिति स्त्री प्रत्ययांते
पल्लवरां अतएव भूमेरपत्यं भीम इत्यादावप्रसंगः लुग्वहुत्वे क्वचिदिति गर्गयस्कविदादिभृग्वत्रिकुत्सांगिरोवसिष्ठगौतमदेशतुल्यस्तत्रियेभ्यः परस्य प्रत्यय-
स्य बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः देवते १ देवता च इदमच देवते दमौ देवते दमयोरर्थः देवते दमर्थे सस्मिन् उक्ता अणादयो पथायोग्या भवन्तीत्यर्थः क्वचित्

गर्गानडात्रिस्त्री पितृष्वस्त्रादेश्च गर्गादेर्नडादे र्गगादेः स्त्री लिंगात् पितृष्वस्त्रादेश्च राय आयनण रायराणीय इत्येते प्रत्यया भवंति अ-
पत्येथै गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः नडस्यापत्यं नाडा यराः चरस्यापत्यं चारा यराः अत्रैरपत्यं आत्रेयः गंगेयः मद्या अपत्यं
माहेयः कपेरपत्यं कापेयः पैतृष्वस्त्रीयः अलुक क्वचित् अमुष्य अपत्यं आमुष्या यराः मातृ पितृभ्यां स्वसुः सस्य षत्वं वक्तव्यं मातृष्वस्त्री-
यः पितृष्वस्त्रीयः पितृमातृभ्यां व्यडुलौ पितृभ्राता पितृव्यः मातृभ्राता मातृव्यः पितुर्डीमहन् पितुः पिता पितामहः पितुर्माता पितामही लु-
ग्वहुत्वे क्वचित् अपत्येथै उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदृष्य नृषिविषये लुग्भवति गगीः वशिष्ठाः अत्रेयाः विदेहाः देवते दमथे
देवतार्थे इदमर्थे चोक्ता प्रत्ययाः भवंति इन्द्रो देवतास्येति ऐन्द्रं हविः सोमो देवतास्येति सोम्यं देवदत्तस्य इदं देवदत्तं वस्त्रमृक् क्वचिदृयोः पू-
र्वपदोत्तरपदाद्योः क्वचिदृद्धिर्भवति अग्निमरुतौ देवतेऽस्येति अग्निमारुतं कर्म सुहृदो भावः सौहार्दं अत्रभावे अण्वक्तव्यः ॥ ३ ॥

आदिस्वरस्येत्यत्र पदापेक्षया आदित्वेऽविशेषादृयोः पूर्वपदादेः उत्तरपदादेश्च वृद्धिर्भवतीत्यर्थः अग्निमरुतौ देवते अस्य तत् अग्निमारुतमृकमेति विशेष्यप-
दं सुभगस्य भाव इति विग्रहे भावार्थे प्रत्ययानभिधानादत्रभावे अणावक्तव्य इति वक्तव्यत्वात् त्वार्थे पीत्यपिशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थाद्वा विकाराभावसमूहादाव-
रासिद्धेरत्रापितेनैव वक्तव्यो व्याख्येयः सौभाग्यमित्यत्र भावेन त्वयणित्यण्यदि तु भावे यरावक्तव्य इति पाठस्तदा भावेन त्वयणित्येव यणसिद्धेः तेनैव वक्तव्यो

सा. १. शितः २. प्राक उक्ता अणादयः प्रत्ययाः विषयांतरे मुख्यविषयादयत्यादिरूपादन्यस्मिन् विषये इदमर्थो दौ शितो शित्कार्यकृतो वा भवन्तीत्यर्थः अयं च
सा. २. त्वानिदेशो शितोऽशितोऽपि व्यवस्थिता व्यवस्थितविकल्पेन शितत्वं तदभावार्थः अजगुशब्दादिदमर्थोऽशितोऽपि व्यवस्थितविकल्पाद्विद्विक्लपः धनुर्वदत्याजगवं पि
५३ नाकिं करणोचरमिति कात्यायनमते नित्यम् अमरसिंहमते तु पिनाकोऽजगवं धनुरित्युक्ते नैति विकल्पः विषयांतरइत्यः स्य प्रत्युदाहरणं कौमुदगंधेति तत्र वैय
धिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्चेति बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपे च ष्टकाराद्वधशब्दस्येकारांतादेशे कुमुदगंधिशब्दादप्यर्थगर्गादित्वात् गणप्रत्यये विषयांत

शितो वा उक्ताः प्रत्ययादिषयांतरे शितो वा भवन्ति अजोगौर्यस्य सः अजगुस्येदं धनुः आजगवं अजगवं वा कुमुदस्य गंधद्वगंधोय
स्य सः कुमुदगंधिः तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगंध्याश्च सुरस्यायंश्चाशुर्योग्रामः विष्मोरिदं वैष्मवंगोरिदं गव्यम् कुलस्य ददं कुल्यत्वन्मदे
कत्वेन वरदं नदीपं मम ददं मदीयम् चतुरश्रलोपः चतुरशब्दस्य चकारस्य लोपो भवति गणीयोः परतः तुर्यः तुरीयः अन्यस्य दक
अन्यशब्दसादगागमो भवति गणीयप्रत्यये परे अन्यस्य ददं अन्यदीयं अर्द्धजरत्याददं अर्द्धजरतीयं कारका क्रियायुक्ते कारकादप्येते प्र
त्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये कुंकुमे न रक्तं वस्त्रं कौकुमं मथुरायाः आगतो माथुरः ग्रामे भवः ग्राम्यः धुरं वहतो नि
धुर्यः धौरयः केनेयेकाः कइनइयइकइत्येते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु शित्वं चैषां वैकल्पिकं कर्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाट
कौवाग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः ग्राम्यः सध्रीचिभवः सध्रीचीनः समीचिभवः समीचीनः तिरश्चिभवः तिरश्चीनः ॥ ९ ॥

तरत्वाभावात् शित्वविकल्पाभावः स्त्रीत्वादापः कचित्तु कुमुदगंधेति शित्वाभावोदाहरणमप्यलितश्चिंत्यमविषयांतरत्वाभावात् आशुर्यः वैष्मवमित्यत्र नि
त्यं शित्वम् गव्यमित्यादौ च न चतुरश्रलोप इति चतुरशब्दस्य यश्चकारस्येत्यर्थः गणीययोः परतः लोपो च कृत्य इत्यर्थः चतुर्णां संख्या पूरणा इति विग्रहे स्वार्थे
पित्यपिशब्दात्पूरणार्थे गणीयोतयोश्च शित्वाभावादिदृष्ट्यभावः अन्यस्य दगिति अन्यशब्दास्त्रीयोदगागमो वक्तव्यः कित्वादेने अन्यस्येदमिति विग्रहः कारकात्तरकि

राम
५३

त्वर्थस्तद्युक्तस्तदाश्रयः सचक्वचित्कर्ताक्वचिच्चकर्मयथादेवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रयो देवदत्तः देवदत्तश्चोदनं पचतीत्यादौ च विक्लितिरूपायाः प-
चक्रियाया आश्रयः कर्मभूतौदन इत्यभिप्रेत्य कर्तरि कर्मणि चाभिधेये इत्युक्तमय क्रियायुक्ते कर्तृकर्मणि तक्रियाकारकादणादयो भवन्ति तद्धितांतस्य चैते एव वाचे
भवेतामित्यर्थः कौकुममित्यत्र रंजनक्रियायाः करणकारकात् कुंकुमादंजनक्रियायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽणधुरमितिकर्मकारकाद्दहनक्रियायुक्ते कर्तृर्षन इहि
वाचे राष्ण्यण्णितो वेति व्यवस्थितो णित्वभावादादि वृद्धभावः एयगाश्च णित्वाद्दुद्धिः णितो वेत्यनंतरसूत्रतो वा नुवृत्तेर्व्यवस्थयाऽर्थविशेष एव न भिन्नः शरेणारमि
णोत्यादौ केनेकश्च इनश्च इयश्च इकश्चेत आणित्वं चैषां वैकल्पिकमिति णितो वेत्यस्यात्रानुवृत्तेरिति भावः मध्यङ्गवसध्रीचीनः सम्यगेव समीचीनः स्वार्थे ईनप्र-

यलोपश्चक्वचित्कारलोपो भवति कन्यायाः जातः कानीनः नक्षत्रादणवक्तव्यः पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी पौष्यां भवः पौषीराः इयो
वाक्षतात्रायत इति सत्रं सत्रे भवः क्षत्रियः क्षात्रः शुक्राज्जातं शुक्रियं दं द्राज्जातं दं द्रियं अक्षौर्दीव्यतीति आक्षिकः शब्दं करोतीति शाब्दिकः
तर्कं करोतीति तार्किकः वेदे ज्ञाता वैदिकी सुतिः ऋग्वैकिमादेस्त्यतनौ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थेषु त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः कुत्र भवः कुत्रत्यः
कुतस्त्यः अद्य भवः अद्यतनः ह्यो भवः ह्यस्तनः श्वो भवः श्वस्तनः सदा भवः सदातनः दक्षिणा पश्चात्पुरसस्त्यणवक्तव्यः दक्षिणात्यः पाश्चात्यः
त्ययेतद्धिते परेष्वं चेर्दीर्घश्चेत्यकारलोपपूर्वकारदीर्घोतिरश्चान इत्यत्रतिरश्चादय इति ति रश्च निपातः ॥५॥ यलोपश्चेति। क्वचित्द्धिते परेयकारस्य लो-
पो वक्तव्य इत्यर्थः कन्यायां भव इति विग्रहे ईनः यस्य लोप इत्याकारलोपः आदि वृद्धिः पुष्ये भवः पौषीराः इयो वेति सत्रशब्दाज्जाता वेवेयः क्षत्रजातिः
क्षत्रियः क्षात्रोऽन्यः अक्षौर्दीव्यति शब्दान् करोति तर्कमधीते वेदे वेत्यादिविग्रहाः वैदिकीत्यत्र नदादित्वादीपः। किमादेस्त्यतनाविति किमादेरिति कि-
मशब्दः आदिः आद्यवयवो यस्य तत्रकारकादणात्यः सच अमा इह कृतसित्रेभ्यः अमात्यः इह त्यः कृत्यः कुतस्त्यः कुत्रत्यः इत्यादि एवमेष मसह्य
मश्च सस्त्यः एष मस्त्वः ह्यस्त्यः तथापहत्यगारिचिरात्तनः परुत्तनम् परारित्तनम् दक्षिणा पश्चात्पुरसस्त्यण् ॥६॥ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ॥

सा २१ तस्य च शिरोवेति णि त्वम् दक्षिणस्यां भवेदक्षिणान्तः पाश्चात्यः ॥ ३ ॥ पौरस्यः इत्याद्युद्यम स्वार्थेऽपि ति अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्ततश्चैष सिद्धिः चत्वार
सा प्र रसववर्णादिति विग्रहे कर्मधारये चतुर्वर्णाशब्दात्स्वार्थेऽप्ययः । अणीनयोरिति अणचर्जनश्च अणीनौ नयोः परतः पुष्पदम्पदोस्तवकादिः एकत्वेन वकम्
५४ मकौ द्वित्ववद्भूतयो युष्मकास्माकौ च वक्तव्यवित्यर्थः अनेकवर्णत्वेन गुरुत्वाद्गुरुः शिञ्चेति सर्वदेशः वत् रत्नतीयांतात्क्रियातुल्य इति व्याख्येयम् तेन
पुत्रेणानुत्यः स्थूलः गोमान्वा इत्यादौ गुणाद्व्यतुल्येन केचित्तु तुल्य इति सामान्येति विवक्षितार्थप्रयोगदर्शनात् पुत्रेणानुत्यस्थूल इत्यादावपि अस्तीत्यादि
पौरस्यः स्वार्थेऽपि उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति देवदत्त एव देवदत्तकः चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्ये चौर एव चौरः भागरूपना
मभ्यो धेयः स्वार्थेऽपि अणीनयोर्युष्मदम्पदोस्तवकादि आदेशा भवन्ति तव इदं तावकं मम इदं मामकं तावकीनः मामकीनः पौष्पाकः
आस्माकः पौष्पाकीनः आस्माकीनः वतुल्येति एषा दृश्येऽर्थवत् प्रत्ययो भवति चंद्रेणानुत्यं चंद्रवत् सुखं घटेन तुल्यं घटवत् उदरं पटव
तकम्बलं भावेन त्वयणाः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभावस्तस्मिन् भावेन त्वयणा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणतात्वपरौ न पुंस
कलिंगो भवतः ब्राह्मणत्वं ब्राह्मण्यं सुमनसो भावः सौमनस्य सुभगस्य भावः सौभाग्यं विदुषो भावः वैदुष्यं समाहारेण च गुणाः त्रयाणां
समाहारः त्रेता जनानां समूहो जनता देवता कर्मण्यपि यणावक्तव्यः ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं राज्ञ इदं कर्म राजन्यं लोहितोदरि मनु ॥
क्रियाध्याहारद्विरिवद्भुज इत्यादाविव वत्प्रत्यये ष्यदोभातृतीयांतात्क्रियातुल्य इत्यादिविवक्षानेति चंद्र इव घट इव पटस्येवेति प्रथमा सप्तमी षष्ठ्यंतादपि
वदित्याहुः भावे रतश्च त्वयणा च तेन था भवत्यस्माच्छब्दप्रवृत्तिरिति भावः शब्दस्यान्वर्थतामभिप्रेत्याह शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभाव इति न च चतुर्थी श
ब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यानुसारात् द्रव्यगुणाक्रियाजातिरूप्याकेचित्तु द्रव्यगुणाः क्रियाजातिरुदयः शब्दहेतव इत्याहुः ब्राह्मणतेत्यत्र ब्राह्मणशब्द
प्रवृत्तिनिमित्तं जातिः समाहारेण चेत्यापूतन्निर्देशात् तस्य नित्यस्त्रीत्वसूचनादाप समाहारेण चेति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

राम
५४

हस्तिनासमूहो हास्तिकं धेनुकमित्यादौ समूहेकः तस्य च गणितो वेति गित्वादादिवृद्धिः तथा अपूयानां समूहे अपूपिकमाशाकुलिकमित्यादावन्नवाचकेभ्य इक एव क
वचिनासमूहः कावचिकं केदारगणां समूहः कैदारिकं केदारकं कैदार्यमित्यत्र क इकण्याः तथा भिक्षादिभ्योऽणभिक्षाणां समूहो भैसंयौवनम् तथा पाशादिभ्यो य
तपाशानां समूहः याशावात्याखल्यागयारथ्यावातदूलः वातूलः तथा खलिनीगोत्ररथेभ्य इनित्रकठ्येत्यादयः खलानां समूहः खलिनीगोत्रारथकठ्येत्या
दयः प्रयोगतो ज्ञयाः स्त्रीत्वादिकं लोकात् गुणश्चेति विशेषार्थाच्चकारात्रिशब्दस्यैव गुणाः कर्मण्यपीति अपिशब्दात्साध्वर्थेपिसामसुसाधुः सामन्यः कर्म
ण्यः नोवेति शब्दव्यवस्थया टिलोपाप्रसंगः नाम्नो नो लोपशपशधावित्यत्रापि ह्रस्वो वेत्यतो वानुकर्षणाद्यवस्थया त्रतदभावः एवं सभायां साधुः सभ्यः समाने
नोर्थेव सति सतीर्थः सहादेरिति समानस्य सः सामाने उदरे शयितः समानो दर्पः सोदर्यः विकल्पेन सादेशः अग्नादिभ्यर्देयेयतो भवार्थे अग्नेभवः अग्नियः अ

लोहितादेर्भावोऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति इति इतिवाट्टिलोपः लोहितिमा अणोर्भावो अणिमालक्ष्योर्भावो लक्षिमा महनोभा
वो महिमा क्रर इमनि क्रकारस्य रेफो भवति इमनि परे प्रथिमा इति मावहोर्भाव इति विग्रहे वहोर्लोपो भूश्च वहोः वहोरुत्तरेषा
मिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति वहोः स्यान्ने भूश्चादेशः वहोर्भावो भूमा अस्यर्थे मनुः नाम्नो मनुप्रत्ययो भवति ॥ ९ ॥

म्यः तथा हि तार्थशरीरावयवाद्यत् दन्तेभ्यो हितन्दन्त्यम् कस्योऽप्यमित्यादि शतेन क्रीतः शत्यः इत्यादि प्रयोगानुसारेणोद्यमणिनो वेति गित्वव्यवस्था ॥ ३ ॥
लोहितादेः ३ भावेन त्वयशा इत्युच्यते सेपिततश्च लोहितालोहितत्वं लोहित्यमित्याद्यपि क्रर इति । वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्वासादेर्लोपोरित्येव नेह
क्रजिमाकृस्मिमावहोरिति इमनादीनामित्यादि शब्देनेष्टेयसोऽप्रेहणाम् पुनर्वहोरिति भूस्थानि नियमार्थम् अन्यथा इमनादीनां प्रकृतत्वात्तेषामेव स्यात्
यद्यपि तेषामिकारलोपसामर्थ्येन संभवति तथापि पूर्वस्य पंचम्यन्तत्वेन स्थानपठ्यन्तस्य पृथगुक्तिर्युक्तैव अतएवादेः परस्येति परिभाषया परलोपप्रस
क्तौ सम्भवदभिप्रायेणोकारेण्युक्तिः ततश्चेयानित्यादौ इकारस्यापिलोपः अस्यर्थे ३ अस्तेरर्थोऽस्यर्थः विद्यमानार्थस्तस्मि ॥ ६ ७ ८ ९ १० ॥

सा-री
सा-प्र
५५

नामदतिप्रथमांतपरम् ततश्चप्रथमांतान्नामोऽस्त्युपाधिकांमनुरित्यर्थः॥॥॥॥अस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थःविशेषस्तुवानुवृत्तेरवसेयःगौःश्रीश्चास्यास्मिन्वेतिवि
प्रहेउकारानुबंधित्वात्तद्विदपीपभूमिनिन्दाप्रशःसासुनित्ययोगेऽतिशयनेसंसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवन्तिमनुवादयःक्रमेणब्राह्मणवान्ग्रामःउदरिणीक
न्यारूपवान्नटःक्षीरिलोवृक्षाःविद्यावान्नरःदह्दीअस्त्यर्थोदाहरणं चोक्तम् अदकाविनि अश्चइकश्चअइकौसंध्यभावोऽसंदेहार्थःएवंप्रज्ञास्यास्तिप्राज्ञःआहः
आर्थःतृतिरस्यास्तिवार्तइत्यादौशितोवेनिव्यवस्थयाशित्वम् चकारादनुक्तसमुच्चयार्थान्प्रयोगानुसारेणान्येभ्योपिपयथाफलवर्हरथेभ्यइनःफलमस्यास्तीति
फलिनःवर्हिणःरथिनःतथावलवाताभ्यामूलःवलमस्यास्तीतिवलूलःवातूलःतथावानातीसाराभ्यांकिनरोगेवातोरोगोऽस्यास्तीतिवातकी अतीसारकीतथा
कंशंभावमादयःकंशंवास्यास्तीतिकंशःशंशःकंभशंभःकंशयुःकंतिःशंतिःकंनुःशंनुःकंतःशंतःतथातुंदिवलिवटिभ्योभःतुन्दिनोविद्यंतेऽस्मिननुन्दिभःवलि
अस्यास्मिन्नस्तीत्येतस्मिन्नर्थेउकारोनुमविधानार्थःत्रितोनुमगोमान् श्रीमान् गोमती श्रीमती आयुष्यान् अइकौमत्वर्थे मत्वर्थे अ
इकौप्रत्ययौभवतःवैजयंतीपताकाअस्यअस्मिन्वावैजयंतःप्रसादःमायाविद्युतेअस्यास्मिन्मायिकःमानोपधाद्वन्विनौमकारांता
न्मकारोपधादकारांतादकारोपधाच्चवन्विनौप्रत्ययौभवतःअस्त्यर्थेकिंवानूलक्ष्मीवान्भगवान्धनीदंडीकृत्रीदृषद्वतीभूमिःशमीकामी
भःवटिभःकृष्णादिभ्योवलःपूर्वस्यचदीर्घःकृषीवलःरजस्वलादंतावलशिखावलौसंज्ञायाम् अन्यत्रदंतवान्शिखावान् तथासध्वादेरःमधुरःऊषः
हारमृत्तिकास्यास्तिऊषरःशुषिरःपुष्करःखमखंकुञ्जेभ्यश्चखरःमुखरःकुंजोहस्तिहनुःसोस्यास्तिकुंजरःकच्छःकंडुःसोस्यास्तीतिकच्छुरःअस्यह्रस्व
त्वम् अर्गसोवःसलोपश्चअर्गोसिजलान्यस्मिन्नर्गोवःकेशादिभ्योपिप्राशस्तेप्रशस्ताःकेशःसन्यस्यकेशवःतथाकांडोडपोरीरःकाडीरःआंडीरःमेधा
रथाभ्यामिरःमेधिरःरथिरःतथालोमादिभ्यःशःलोमशःपामादेर्नःपामनःप्रशस्तान्यंगानिसंन्यस्याअंगनासिध्मादेर्नःसिध्मलःचंडालःइत्यादयोः
॥यथाप्रयोगमूह्याःमानोपधात्तमश्चअश्चमौ अंतेउपधायांचयस्येति॥५॥

राम
५५

अधिकरणावहुव्रीहिः चतुप्रत्ययः सामान्येन भवति इत्यत्ययस्वकारांतादेवेति विवेकः दृषद्वा नित्यवर्णोपधोदाहरणमवतोरुकारानुबंधित्वादीपकिंवा
नलक्ष्मीवानिति मकारांतमकारोपधयोरुदाहरणोऽस्मिन्नेवेत्यतो मंडुकल्लुतिन्यायेन दानुवृत्तेर्व्यवस्थया यवादेर्नयवमानभूमिमानइत्यादि॥ ३॥ तडिता
दिभ्य इति चकारादधिकविधानार्थो तडितादीनां चृपानां जवानस्रोर्विसर्ग इत्यत्रापि स्कोराद्योश्चेत्युत्तरसूत्राच्चकारानुवृत्तेर्मत्वर्थीये परेयशस्वानित्यादौ विस
र्गोपसंगः एतत्किंयत इति एभ्यः परिमाणोऽर्थवतुप्रत्ययो वक्तव्यः मानोपधादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थवचनं म किमिति किमः किंरादेशो वक्तव्यः चकारा

तडितादिभ्यश्च तडित्वान्विद्युत्वान्मरुत्वान् एतत्किंयत इत्युपरिमाणो वतुः यत्तदोरायत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे किमः किंयश्च किम्
शब्दस्य किंरादेशो भवति वतौ परे चकारान्मस्य वकारस्य यकारो भवति कियत् आइश्चैतदोवावतुप्रत्यये परे एतत्शब्दस्य आइशइत्येतावा
देशो भवतः गुरुः शिच्चेति शित्वात्कृत्स्नस्य आइति मुरुत्स्यापि चकारादतस्यैव टेरकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य यस्मिन् यस्मै इशादेशस्तस्मिन् यस्मै प्र
त्ययस्य वकारस्य यकारादेशो भवतिः एतावानुपात्तं तदं देरिलः तदं देरिलप्रत्ययो भवति अरुपर्थे तु दमस्यास्तीति तुं दिलः औन्नत्ये दंतादुरः उ
न्नतादंतायस्य सः दंतुरः अद्वा देर्लुः अद्वा देर्गणाल्प्रत्ययो भवति अद्वास्यास्तीति अद्वालुः दयालुः कृपालुः अस्मायामेधास्त्रगयोऽस्यर्थे विनव
क्तव्यः तपोस्यास्तीति तपस्वी मायावीमेधावीस्त्रविवाचो मिनिः वाग्मी आलाटो कुत्सितभाषिणि वाचालः वाचाटः ईषदसमाप्नो कल्पदेश्पदेशी
याः ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः कविदेशीयः प्रशमायोरुप्यः प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूप्यः भूतपूर्वचरदृष्टचरः दृष्ट
दृतोर्वेस्ययादेशश्चेत्यर्थः यत्किंवापरिमाणमस्येति विग्रहेऽयानित्यत्र चकाराद्यः अस्मायेत्यत्रासः प्रत्ययत्वात्प्रत्यग्रहणेन तदंतस्येति असुप्रत्ययांता न्मायादेश्चेत्यर्थः
वाचइति वाचशब्दादस्यर्थे मिनिप्रत्ययो वक्तव्यः मिनेर्गकारः जमादित्वव्यावृत्त्यर्थः अथवा वाचो गमिनिरिति च्छेदे वाचो मिनिप्रत्ययः वाचश्च गकारोऽन्तादेशश्चेति व
क्तव्यः एवंच वाचइत्यस्योपलक्षणोद्गोमीत्यादवपिः आलारावितिकुत्सितमनन्वितं भाषितुं शीलमस्य कुत्सितभाषी तस्मिंस्तद्धितांते वाच्ये विवक्षित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सौवस्तिकः नैयग्रोधः वैयासकिरित्यादिदत्तमिति अस्य जातमित्यर्थे इतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः लज्जा जाताऽस्य लज्जितः एवन्तारकितन्त्रभः पल्लवितो
वृक्ष इत्यादि ज्ञेयस्य तत्र तमे रतरश्च तमश्च ईयस्य च ईयस्य च नित्या प्रकर्षोऽतिशयः अतिशयेन कृष्णः शितो वेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया पाचकतरः पाचकतम
इत्यादौ तत्र तमावेव नैयस्विष्टौ ॥ ३॥ गुर्वोदेरिति अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियस्य प्रादेशः स्थूलस्य स्थवादेशः अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थे
ष्ठः स्थेमास्फिरः स्फेष्ठः स्फेयान् उरुः वरिष्ठः वरीयान् उरुमावहु लः बंहिष्ठः बंहीयान् बंहिमावहुः वर्षिष्ठः वर्षीयान् वृषः त्रपिष्ठः त्रपीयान् वृन्दारकः वृन्दि
गुर्वोदेरिष्ठे मनोयस्सुगरादिष्ठिलोपश्च गुरुप्रियस्थिरस्फिर उरुवहु लवृद्धदीर्घप्रशस्य बाढयुवन अल्पस्थूलदूर अंतिकानां क्रमेणाग
रप्रस्थस्फवरवंहि ज्याद्राघश्च साधयवक नस्थवदचनेद एते आदेशा भवन्ति अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरिष्ठः गुरोर्भावो गरिमा अतिश
येन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः अतिशयेन उरुः वरीयान् वरिष्ठः अतिशयेन स्फिरः स्फेयान् अतिशयेन व
हुलः बंहीयान् अतिशयेन वृद्धः इलोपो ज्याशब्दादीयसः वृद्धस्य ज्याज्यायान् ज्येष्ठः अतिशयेन दीर्घः द्राघीयान् द्राघिष्ठः द्राघीयसी द्राघिमा प्र
शस्यस्य आदेशः दृष्टस्य कारस्य दृभेवन्ति अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः ईयस्य इलोपः भूयान् भूयसी दूरस्य द्वादेशः दविष्ठः दवीयान् दवी
यसी क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षुद्रशब्दस्य क्षोदादेशः क्षोदीयान् बहोरिष्ठेऽर्थिः बहोरुत्तरस्येष्ठप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भेवन्ति व
होः स्थाने भू आदेशः भूमा किमोच्ययादाख्याता च तत्र तमयो राम्बक्तव्यः कुतस्तत्रां परमारावः कुतस्तेषामारम्भकत्वम् ॥ १॥ वृन्दीयान् दूरः दविष्ठः
दवीयान् युवापविष्ठः यवीयान् ह्रस्वः ह्रस्विष्ठः ह्रस्वीयान् ह्रस्विमाक्षिप्रः क्षपीयान् क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षेपिमाक्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् क्षोदिमा अतिकः नेदीयान् नेदिष्ठः वा
हः साधीयान् साधिष्ठः युवात्ययोः कनवाकनिष्ठः कनीयान् इत्यादयो यथा प्रयोगे ज्ञेयाः ईलोप इति प्रशस्य वृद्धयोर्ज्यादेशः तस्माज्ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो वक्त
व्य इत्यर्थः प्रशस्यस्य आदेशः बहोरिति वही लोपो भूश्च बहोरिति इष्टेकारलोपे बहोर्भूरादेश यदादेशा येन एकदेशविकृत्या येन च बहोरिति इष्टप्रत्यये परे बहुशब्दा

यिप्रत्यये परे बहुशब्दा

रा-टी-
ता-प्र-
५७

अथवादष्टस्यैरिष्टेति सांकेतिकं प्रथमां तन्म तन्मवदुशब्दात्परोपदष्टेकारः सयिर्भवति यद्वा दष्टेति स्थानसप्रम्यामपि आदेशे प्राप्ते आदेशे परस्येति परि-
भाषयादकारस्यापि आदेशः केचित्तु बहुशब्दात्परोपदष्टप्रत्यये यद्कारः सपकारयुक्तो वक्तव्य इत्याहुः किमोऽव्ययादिति एभ्यः परयोस्तरतमयोरित्यर्थः व-
क्तव्यात्वाद्द्रव्यप्रकर्ष एव नेहाः ॥ उच्चैस्तरस्तरुः एषां सङ्गावे प्रमाणा भावान्तदारे भक्तवेनाभिमताः परमाणावोति शयेन कुतः एवं परमाणूनामसत्त्वात्तेषां ए-
उच्चैस्तरां गायति पठति तमां पचति तमां अव्ययसर्वनाम्ना न कच प्राकटेः उच्चकैः पकः सकः सर्वकः परिमाणो दघ्रादयः परिमा-
गोर्धे दघ्नद्वयसद्मात्रद्वयेने प्रत्यया भवन्ति जानुदघ्नं जलशिरोद्वयसंपुरुषमात्रं द्वयोर्वहनां चैकस्य निर्द्धारणो किमादिभ्योऽत-
रुतमो वक्तव्यो कतरो भवतो काएवः कतमो भवतां तांत्रिकः भवतो र्यतरसां किंकस्तर उद्गृह्णातु संख्येयविशेषावधारणो द्वित्रिभ्यां ती-
यः द्वयोः संख्या पूरकः द्वितीयः त्रयाणां संख्या पूरकः तृतीयः त्रैः संप्रसारणं षट्चतुरोस्थद्वषष्टः चतुर्थः पंचादेर्मट्पंचमः सप्तमः अष्ट-
मः नवमः विंशत्या देवां तमट् विंशतितमः विंशतिः विंशते स्ति तां पाडिति विंशः त्रिंशतमः शतादेर्नित्यं शततमः एकादशादेर्दंड एकाद-
शः द्वित्र्यशनां द्वात्रयोष्टाः द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः कति कति पयाभ्यां थः कति थः कति पयथः संख्यायाः प्रकारे धाद्वि प्रकारं द्वि-
धा चतुर्थो गुणो अणचदे धात्रे धाणि त्वाहृदिः यस्य लोपः अतो मद्दधं नैधं क्रियाया आवृतौ कृत्व संपंचकृत्वः सप्तकृत्वः द्वित्रिभ्यां सुः द्विः त्रिरु-
क्तं वद्वादेः शसवदुशः शतशः तया यदौ संख्या येन तं यंतृतयं दयं त्रयं शो नानि पाताः कत्यादयः का संख्या येषां ते कति ॥ इति न हित प्रक्रिया स-
थिव्यादि चतुष्टयारं भक्तत्वमप्यति शयेन कुत इत्यर्थः ॥ परिमाणो इति दघ्नद्वयसमात्रादयः तत्र दघ्नद्वयसावृद्धं माने मात्रस्त्वविशेषेण आदिशब्दात्पुरुष-
हस्तिभ्यामेते ऽणचपुरुषः प्रमाणा मस्य पौरुषं नो वेति कश्चिदव्यवस्थया दिलोपाभावे हस्ती प्रमाणमस्य हस्तिनम् पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि द्वयोर्मध्ये
एकस्य निर्द्धारणो क्रियामाणो किमादिभ्यः किंयत द्योऽतः एवं वहूनां मध्ये निर्द्धारणोऽतम इत्यर्थः काण्वः काण्वः शाखीयः तांत्रिकः ॥ ६७ ॥

राम
५७

शास्त्रज्ञः तर्ककुशलस्तार्किकः उह्लातुस्वसिद्धांतावलंबेन प्रथममुपन्यस्य त्वित्यर्थः संख्येयविशेषेति संख्यातुमर्हं संख्येयंतस्य विशेषः तत्पूरकस्तस्या
वधारणादित्यर्थः द्वयोस्संख्ययोः पूरकः संप्रसारणं सस्वरस्य रेफस्य क्रकारः षड्भूतोरिति षष्चतुर्शब्दाभ्यां संख्येयविशेषावधारणे यदुपन्ययोव
क्तव्यः षष्ठां चतुर्णां संख्या पूरणा इति विग्रहे षष्ठ्यत्वमास्मात्तदौडत्वनिषेधार्थमित्यत्रापि पविधानसामर्थ्यात्पौड इति डत्वा प्रसंगः स्त्रोर्विसर्ग इत्यत्र ह
स्त्रोवेत्यतो मराडकमुतिन्यायेन वानुवृत्तेर्व्यवस्थान्विसर्गा प्रसंगः पंचादेरिति संख्येयविशेषावधारणे इति सर्वत्रानुवर्तने पंचादेर्देशपर्य्यतां नम
प्रत्ययः सप्रमः अष्टमः नवमः दशमः एकादशादेर्दशमः ततो देकशब्दस्य दशशब्दे परे आत्वं एवं द्वादशेत्यादौ द्वित्र्यष्टानां समासे सहादेः सादिरि
ति द्वात्रयोष्टाः अशतादनवतेः स्युः द्वाविंशः त्रयोविंशः चत्वारिंशः त्र्यष्टिंशः चत्वारिंशदादौ वा द्विचत्वारिंशतः द्वाचत्वारिंशदित्यादियद्यप्येकादश
इत्यादौ डित्वं विनापि नो वेति हिलोपः संभवति तथापि विंशत्यादौ यस्य लोपे कृतेऽल्लोपार्थे डित्वमिति संधेयम् विंश इत्यत्र वा शब्दा लोकाद्वा निलोपे
डित्वादलोपः गुणोणचेति धाप्रत्यये परे गुणो भवति गुणविधिसमर्थो चकाराद्वा गुणाभावपक्षे धाप्रत्ययांतादणचकारो विकल्पार्थः क्रियाया आवृ
त्तौ क्रियाभ्यां वृत्तिगणने संख्यावाचकत्वं त्वसवक्तव्य इत्यर्थः पंचादश इति पंचकत्वः द्वित्रिभ्यां सुरित्यत्रापि क्रियावृत्तावित्येव वद्वादेरिति वद्वादेऽ
कारकादित्यर्थस्तेन वदनां स्वामीत्यादौ न अत्रापि क्रियावृत्तिगणन एव भूरिशः गणशः स्लोकशः अल्पशः अनेकश इत्यादितया यदा विनि तप
अत्रयद्वचनौ संख्यायां अवयवत्वविवक्षायां भवत इत्यर्थः द्वावयवौ त्रयो वाऽवयवा इति विग्रहः द्विनयी त्रिनयी त्रनहादित्वादी पद्वी त्रयी
त्यत्रायद्वित्वाद्युत्तरीपके चितुतया यदौ इति पठित्वा डित्वा डलोपेन दादित्वं देवे पद्व्याहुः तदसत्तस्य लोपद्वये वसिद्धे डित्ववैयर्थ्यप्रसंगा
त् तद्वितप्रत्ययानामनेन तत्वात्कास्मिन्नाभिधातुमशक्यत्वादनृत्त इत्यर्थे नाह शेषा इति निपातात्साधवो निपात्याः किमसंख्यापरिप्रश्ने ड
तिः का संख्येषां कति एवं यति न ति इत्यादि प्रयोगाद्दृश्यम् ॥ इति श्रीमद्भासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादेन द्वित प्रक्रिया समाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥

॥ श्रीसम्बत १८४० श्री आषाढ कृष्ण १३ बारमंगल श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीराम ॥

इति श्रीसारस्वतप्रसादसंयुक्तपूर्वार्द्धसमाप्तः